2016 137

Toplum ve Bilim

Akademik Kitap Kulübü

TOPLUMSAL CİNSİYET, SİNEMA, İKTİSADİ DÖNÜŞÜM

Bir Cinayetin Anatomisi: Medya, Şiddet ve Toplumsal Cinsiyet	*Z. Selen Artan-Bayhan*
Kadınların evlenmeme ile baş etme yolları	*K.Çelik - Y.Yüce Tar*
Türk Sinemasında Gecekondu ve Kentsel Mekandaki Dönüşüm	*Burcu Şentürk*
Kendi Toprağında İşçileşen Küçük Çiftçi	*Ebru Seçkin*
Dershaneler: Kamusal Bir Hizmet mi? Toplumsal Bir Sorun mu?	*N. Özgen - N.Köşker*
Fennî Ormancılığın Keçiler ve Köylülerle İmtihanı	*Sezai Ozan Zeybek*

Toplum ve Bilim

SAYI 137 • 2016

Kerem Ünüvar
Bu sayıda... 3

Z. Selen Artan-Bayhan
Bir cinayetin anatomisi:
Medya, şiddet ve toplumsal cinsiyet 5

Kezban Çelik - Yasemin Yüce Tar
Kadınların evlenmeme ile baş etme yolları:
Kaçarak reddetmek! 23

Burcu Şentürk
Köylü, işçi, tehlikeli:
Türk sinemasında gecekondu ve kentsel mekândaki dönüşüm 47

Ebru Seçkin
Taze gıda sektöründe gelenekselden modern tedarik zincirine geçiş süreci
ve kendi toprağında işçileşen küçük çiftçi 70

Nurettin Özgen - Nilüfer Kösker
Özel dershanelerin dikotomik üretimi:
Kamusal bir hizmet mi? Toplumsal bir sorun mu? 83

Sezai Ozan Zeybek
Fennî ormancılığın keçiler ve köylülerle imtihanı:
Sömürge imparatorluklarından ulus devletlere orman koruma 129

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 154

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

KAPAK: Seda Mit
KAPAK FOTOĞRAFI: *Gurbet Kuşları* (Halit Refiğ, 1964) filminden bir sahne.

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI KURULU
Elif Ekin Akşit
Kaya Akyıldız
Emin Alper
Seda Altuğ
Umut Tümay Arslan
Ceren Belge
Yahya Mete Madra
Burak Onaran
Serdar Şengül
Yüksel Taşkın
Serdar Tekin
Ömer Turan
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak
Semih Sökmen

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Murat Bozluolcay

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 38 46

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3
Fatih 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Bu sayı, Z. Selen Artan-Bayhan'ın 2009'da gerçekleşen Münevver Karabulut cinayetinin medya tarafından nasıl ele alındığını irdeleyen makalesiyle açılıyor. Artan-Bayhan, medyada görece geniş yer bulmasıyla diğer birçok kadın cinayetinden ayrılan Karabulut cinayeti haberlerine odaklanarak sadece bu örneği ele almakla yetinmiyor, bize bu 'ilgi'nin koşullarının ne olduğunu ve medyada görünürlük kazanmanın kadına yönelik şiddetin arkasındaki eril düşünceyi her zaman tahrip edici etkisi olmayabileceğini hatırlatıyor. Kezban Çelik ve Yasemin Yüce Tar'ın makalesi ise alternatiflerinin hâlâ geniş anlamda kabul görmediği bir toplumda, evlenmemiş olmanın nasıl da 'baş edilmesi' gereken bir sosyal olgu olduğunu gözler önüne seriyor. Eğitimli, meslek sahibi ve hiç evlenmemiş kadınlarla yaptıkları mülakatlar üzerinden bu kadınların evlenmeme deneyimlerini söylemsel olarak nasıl kurduklarını ve bu durumla ne tür 'baş etme' stratejileri geliştirdiklerini okuyoruz. Sinemada köyden kente göç, neredeyse modern sinema tarihimizin önemli bir döneminde ana konuyu teşkil eder. Uyum, çevre, işçileşme, kent hayatına entegrasyon ve kentin yıkıcılığı yer değiştirerek filmlerdeki vurguları farklılaştırır. Burcu Şentürk'ün makalesi bu temayı ele alıyor; zamanla kentin marjinallerine dönüşen karakterlerin öne çıktığı değişime odaklanıyor; göçün belki mekansal olarak tamamlandığı ama sosyal hayatta başka biçimlere evrildiği merhalede kent ve tehlikeli sayılan kentliler üzerine bir tartışma açıyor.

Bu sayının bir sonraki makalesinde Ebru Seçkin, Bursa'da armut üretimi özelinde gerçekleştirdiği saha çalışmasına dayanarak, dünyada 'modern tedarik zinciri' olarak adlandırılan yeni sistemin Türkiye'deki seyrini betimliyor. Bu sürecin özellikle de küçük çiftçi üzerindeki etkilerine odaklanarak, 'süpermarket devrimi' adıyla anılan bu dönüşümleri gelişmekte olan ülkeler bağlamında değerlendiren literatüre katkı sunuyor. Nurettin Özgen ve Nilüfer Köşker'in, özellikle 1980'den sonra Türki-

ye'de eğitim sisteminin yok sayılamaz bir parçası haline gelen özel dershaneleri incelediği makalesi, özellikle geçtiğimiz birkaç yıldaki tartışmalarda sadece siyasi veçhesiyle değerlendirilen bir konuya akademik, sosyal, kurumsal, ekonomik ve psikolojik taraflarını da ihmal etmeden yaklaşıyor. Özgen ve Köşker'in makalesi, dershane yöneticilerinden öğrenci velilerine, siyasi parti temsilcilerinden dershane kantini işletmecilerine kadar farklı aktörlerle yaptıkları görüşmeler üzerinden hem özel dershaneler meselesini tüm yönleriyle değerlendirmemizi hem de bu değişik alanların birbirleriyle irtibatlarını anlamlandırmamızı kolaylaştırıyor.

Sayımızın en son yazısı Sezai Ozan Zeybek'e ait... Fennî ormancılığın, Avrupa yayılmacılığı döneminde hangi saiklerle ortaya çıktığını; ardından bu uzmanlık alanının ulus devletlere nasıl aktarıldığını anlatıyor. "Dokunulmamış cennetler"in keşfi, korumak adına nasıl bir dil geliştirildiği, ormanın bir bilgi nesnesi hâline nasıl getirildiği, ormanların denetlenmesi, korunması, geliştirilmesi, haritalarının çıkarılması, ders kitaplarına ormanlarla ilgili bilgiler eklenmesi ve benzeri faaliyetlerle, orman alanlarının devlet idaresinin nesnesi hâline getirilişi, bu idare şeklinin sömürge yönetimlerinden ulus devletlere ne yollarla aktarıldığı ve Osmanlı'nın son dönemiyle Türkiye Cumhuriyeti'ndeki fennî ormancılık ve ormanları koruma retoriği makalenin çerçevesini çiziyor. Kendisini bir solukta okutan, ilgiyi hak eden bir makale...

MURAT BOZLUOLCAY - KEREM ÜNÜVAR

Bir cinayetin anatomisi: Medya, şiddet ve toplumsal cinsiyet*

*Z. Selen Artan-Bayhan***

Özet: Bu çalışma, 2009 senesinde İstanbul'da işlenen ve uzun süre gündemden düşmeyen Münevver Karabulut cinayetinin haber medyası tarafından nasıl ele alındığını inceliyor. Haber metinlerinde kullanılan dil başta olmak üzere başvurulan kalıplar, katil ile maktulün yerleştirildiği ikili kategoriler, atılan (alt)başlık ya da paylaşılan görsellerle okurlara aktarılan mesajları irdeleyerek, haber metinlerinin "gerçekliği" inşa eden ideolojik önermelere sahip olduğunu savunuyor. Haberlerin analizi, ortaya iki önemli sonuç çıkarıyor. Birincisi, medya Karabulut cinayetini haberleştirirken olayı ve olayın taraflarını basitleştirip kategorileştiren ikili karşıtlıklardan yararlanıyor. Dolayısıyla, cani/melek, iyi/kötü, normal/sapkın gibi kategorilerle aktarılan ve tarafların kişisel özellikleri üzerinden ele alınan şiddet olayı münferitleştiriliyor ve toplumsal bağlamından koparılıyor. İkinci olarak, olayın taraflarının metinlerde hangi ikili kategorilere yerleştirileceği, namus rejiminin düzenlediği değerler ve kurallar aracılığıyla belirleniyor. Böylelikle, benzer şiddet olayları yaşamış kadınlar, namus rejiminin çizdiği kalın çizgilerin neresinde durduklarına bakılarak ya "azizeleştirilip" masum ilan ediliyor ya da "vamplaştırılıp" şiddetin sorumlusu olarak görülüyor. İncelenen haber metinleri, Karabulut'u olayın akabinde "azize" kategorisine yerleştirirken, namus rejimini ihlal ettiği düşünülen davranışlarının zaman içerisinde sorgulanmasıyla birlikte onu kendi ölümünden sorumlu tutan bir dil geliştiriyor.

Anahtar sözcükler: Toplumsal cinsiyet, ikili karşıtlıklar, medya, şiddet, haber

2015'te Türkiye gündemine oturan olayların başında, şüphesiz Özgecan Aslan cinayeti geliyor. Cinayetin ardından çeşitli platformlarda gösterilen toplumsal tepki, önce protesto ve yürüyüşlere, ardından kampanyalara, daha sonra da meclise sunulan kanun teklifine dönüştü. Siyasilerden sporculara, kadın kuruluşlarından sivil toplum derneklerine, sanatçılardan öğrencilere uzanan geniş bir yelpazede çok fazla sayıda kişi, kadına yönelik şiddete ilişkin tepkisini, hatta

(*) Bu çalışma, 2011 Dicle Koğacıoğlu makale yarışmasında birincilik ödülü almıştır.

(**) Graduate Center, City University of New York, Sosyoloji Bölümü, Doktora Adayı.

bir türlü önüne geçilemeyen bu duruma dair öfkesini dile getirdi. Aslan, tüm bu toplumsal hareketliliğin içinde kadına yönelik şiddetle mücadelenin sembolü haline geldi. Erkek şiddetine maruz kalan ve üçüncü sayfa haberi olarak geçiştirilen birçok kadının aksine, Aslan cinayeti medyadaki yerini uzun süre korudu.

Cinayet sonrası yapılan haberlerde ismi nadiren de olsa geçen, Aslan'dan yaklaşık altı sene önce erkek arkadaşı tarafından öldürülen, medyanın zamanında ilgi gösterip uzun süre gündemde tuttuğu bir başka isim vardı: Münevver Karabulut. 3 Mart 2009 akşamı, İstanbul Etiler'de bir çöp konteynerinde başı bedeninden ayrılmış halde bulunmuş, kısa süre sonra da katil zanlısının, varlıklı bir iş adamının yeğeni olan, erkek arkadaşı Cem Garipoğlu olduğu tespit edilmişti. Polis cinayet mahallinin erkek arkadaşının evi olduğunu belirlemiş ancak onu evde bulamamıştı. Ailesi oğullarının yerini bilmediklerini iddia ederken Garipoğlu, cinayetten altı ay sonra polise teslim olmuştu. Kasım 2011'de biten yargılama sürecinin ardından 24 yıl hapis cezası alan Garipoğlu, bundan yaklaşık üç sene sonra cezaevinde intihar etti.[1]

Medya, Karabulut cinayetinin işlendiği Mart ayından, katil zanlısının polise teslim olduğu Eylül ayına kadar konuyu sürekli gündemde tuttu. Her yıl yüzlerce kadının öldürüldüğü ve çoğunun isminin kısa sürede unutulduğu Türkiye'de, medyanın Karabulut cinayetini haberleştirmedeki ısrarı dikkat çekiciydi. Bu dönemde yapılan haberler çeşitli eleştirilere maruz kaldı. Haber kuruluşları, cinayet işlendiğinde 18 yaşından küçük olan katil zanlısının açık adını yazdıkları; Karabulut'un günlüğünü ve zanlıyla yaptığı internet görüşmelerini yayınlayarak özel hayatın gizliliği ilkesini ihlal ettikleri; ve cinayet silahının fotoğrafını yayınlayıp şiddetin pornografisini yaptıkları gibi gerekçelerle eleştirildiler.[2]

Karabulut cinayetiyle ilgili haber metinleri ve köşe yazılarını; atılan başlıklar, kullanılan dil ve fotoğraflar, başvurulan kaynaklar gibi çeşitli kriterler üzerinden inceleyen Dağtaş (2014), araştırmaya dahil ettiği gazetelerin cinayeti kamusal alana taşıma şekilleri üzerinden bir tartışma yürütüyor.[3] Liberal, sol ve muhafazakâr görüşlü olarak grupladığı gazeteleri yaptıkları haber sayısı, olayın taraflarına karşı dengeli ya da yanlı tutumları, benimsenen popüler ya da fikrî habercilik anlayışı, bu anlayışın farklı olaylar karşısındaki tutarlılığı gibi meseleleri sorguluyor. Araştırmaya göre, incelenen liberal gazeteler, cinayeti aktarırken taraflı ve okurun duygularına hitap eden popüler gazetecilik anlayışını benimserken, sol gazeteler cinayetin taraflarına karşı dengeli, olayların arka planı-

1 "Karabulut Cinayetinin Zanlısı C.G. Teslim Oldu", *Bianet*, 17.09.2009; "Cem Garipoğlu İntihar Etti", *Bianet*, 10.10.2014.

2 Özcan, E., "Münevver'in Haberini Pornografikleştiren Habertürk değilmiş", *Bianet*, 05.06.2009; "Okurlarımızdan Özür Dileriz Çocuğun Çocuk Olduğunu Unuttuk", *Bianet*, 17.09.2009; Özcan, E., "Münevver Karabulut, C.G. ve Bütün Çocuklar için Adalet!", *Bianet*, 17.09.2009; Çakır, B., "Medya Çocuğu Tiraj ve Reyting Uğruna Linç Ediyor", *Bianet*, 18.09.2009.

3 Çalışma, liberal siyasi görüş çerçevesinde *Hürriyet* ve *Radikal* gazetelerini, sol görüş çerçevesinde *Birgün* ve *Cumhuriyet* gazetelerini ve muhafazakâr görüş çerçevesinde ise *Ortadoğu* ve *Yeni Şafak* gazetelerini inceliyor.

nı veren fikrî bir anlayış benimsiyor. Muhafazakâr gazeteler ise bu iki yaklaşımın ortasında hem popülist hem de fikrî habercilik anlayışı örnekleri sergiliyor. Her ne kadar haber metinleri ve köşe yazılarını, kullanılan eril dil ve cinsiyetçilik açısından mercek altına almasa da bu araştırma seçilen gazetelerin cinayete olan yaklaşımlarındaki farklara dair önemli bulgular sunuyor.

Hakim gazetecilik anlayışının en büyük başarılarından biri, nesnellik ve tarafsızlık iddiası taşıyan haberlerin gerçeğin temsili olduğuna okuru inandırmış olmasıdır. Bu tarz bir ön kabul, haberin bir kurgu, hatta eril bir anlatı türü olduğuna dair yaklaşımı göz ardı eder (Köker, 2007; Dursun, 2010). Haber, "bir bilgi türü olmasının dışında, bir 'ilişki' türüdür" (Dursun, 2011: 589). Bir yandan toplumda yaşanan olaylara dair bilgi üretirken, diğer yandan okurların bu olayları anlamlandırmasına ve başka olaylarla aralarında bağ kurmasına yardımcı olur. Dolayısıyla haber, ataerkil düşünce kalıplarıyla yoğrulmuş hikâyelerin üretilmesi ve dolaşımda tutulmasını sağlayan ideolojik bir araçtır. Kadınlar haberlerde genellikle olayın mağduru olarak yer bulur; özne olarak kurgulanmaz ve iyi/kötü, evlenilecek/eğlenilecek, bakire/orospu gibi ikili karşıtlıklar üzerinden hikâyeleştirilir (Köker, 2007; Mater ve İpek, 2007; Saktanber, 1990). Üstelik yaşadıkları şiddet hakkında yapılan haberlerde kadınlar yok sayılır, kurbanlaştırılır ya da bu şiddetin suçlusu olarak aktarılırlar (Alat, 2007; Altun vd., 2007).

Haberin eril bir anlatı türü olduğu, gerçekliği aktarmanın ötesinde onu kurduğu yaklaşımını göz önünde bulundurduğumuzda, Karabulut cinayeti haberlerinde kullanılan dilin feminist bir bakışla incelenmesinin gerekliliği daha iyi anlaşılıyor. Dolayısıyla bu çalışmada bir yandan, haber metinlerinde dile getirilen iddiaları, seçilen sözcükleri, kullanılan kalıpları, mağdur ve suçlunun yerleştirilmeye çalışıldığı kategorileri, söylenmeyip ima edilenleri araştırırken; diğer yandan da yaygın namus anlayışının haberler aracılığıyla nasıl yeniden üretildiğini irdeleyeceğim. Söylem analizi yöntemini kullandığım bu çalışmada öncelikle medyanın şiddeti haberleştirirken yarattığı ikili karşıtlıklara odaklanarak kadına yönelik şiddet olaylarının "canavar katil/melek kurban" gibi mutlak kategoriler aracılığıyla bağlamından kopartılarak münferitleştirildiğini savunacağım. Ardından medyanın cinayete dair değişen habercilik dilini inceleyerek, olayın hemen sonrasında yaratılan "melek kurban" tasvirine rağmen, Karabulut'un zaman içinde nasıl kendi ölümünden sorumlu tutulur hale getirildiğini ve bu sırada toplumdaki namus anlayışının nasıl meşrulaştırılıp yeniden üretildiğini anlatacağım.

Araştırmanın yöntemi

Yazılı medyanın, Karabulut cinayetini haberleştirirken kullandığı dilin incelendiği bu çalışmada, söylem analizi yöntemini kullanıyorum. 1960'ların sonunda ortaya çıkan bu yöntemin önemini sıklıkla dile getiren isimlerden birisi Fran-

sız düşünür Michel Foucault'dur. Söylemin objektif gerçekleri yansıtmaktan ziyade, onu inşa ettiğini belirten Foucault (1972), bize "gerçek" olarak dayatılan şeylerin gücünü iktidardan alan birtakım kurgular olduğunu söyler. Foucault'ya göre, oluşturulan "gerçek(ler)" iktidar sahipleri tarafından kullanıma sokulur ve böylece söylemin normalleşme süreci başlamış olur. Söylem analizi, kullanılan dilin nasıl kurgulandığını, ne tür ideolojik önermeleri barındırdığını ve hangi iktidara hizmet ettiğini anlamamıza yardım eden etkin bir yöntemdir.

Düşünce kalıplarımızı, dolayısıyla da günlük davranışlarımızı şekillendiren ideolojiler, söylemler aracılığıyla edinilir (Van Dijk, 2003). İdeolojiler, iktidar grubu üyelerinin toplumun geri kalanı üzerinde kontrol mekanizması kurmasını sağlar. İktidarı sürekli kılmak ise mevcut ideolojilerin söylem aracılığıyla yeniden üretilmesini gerektirir. Toplumu oluşturan bireyleri "biz" ve "onlar" diye iki gruba ayıran ideolojik söylemler; "bizim" hakkımızdaki olumlu, "onların" hakkındaki olumsuz özellikleri ön plana çıkarırken, "bizim" hakkımızdaki olumsuz, "onların" hakkındaki olumlu özellikleri muğlaklaştırır. Söylemi denetim altına alan iktidar sahipleri, hakkında söylem üretilen gruplara yönelik tutum ve davranışları etkileyerek, bireylerin zihinsel ve davranışsal faaliyetlerini dolaylı yoldan da olsa kontrol etmeyi hedefler (*a.g.e*).

Eleştirel söylem analizi, iktidarı kuran hatta yeniden üreterek dolaşımda tutan söylemleri inceler (Van Dijk, 2008). Onu diğer söylem analizi yöntemlerinden ayıran özelliği, taraflara eşit mesafede duran objektiflik iddiasından ziyade kendini, üzerinde tahakküm kurulmuş grupların yanında konumlandırmasıdır. Toplumsal eşitsizlik, tahakküm ve iktidarın kötüye kullanılması gibi meseleleri irdelemek için kullanılan eleştirel söylem analizi, muktedirin siyasi davranışlarının gayrimeşruluğunu ortaya koymayı hedefler. Eleştirel söylem analizi sadece kelime veya kelime gruplarının anlamsal yapılarını incelemekle yetinmez çünkü söylem bir metinden fazlası, aynı zamanda bir etkileşim şeklidir (Van Dijk, 1988). Bireyler arasındaki iletişimi sağlaması sebebiyle sosyal bir yönü de vardır. Dolayısıyla söylemin hem bağlamsal hem de metinsel analizinin yapılması gerekir.

Van Dijk (2010), yazılı ve görsel medyada yer alan haberlerin bir çeşit söylem oluşturduğundan bahseder. Haber metinleri, iktidar gruplarının fikir ve inanışlarını dolaşıma soktukları bir araçtır. Bu yüzden yapılan haberlerin gerçeğin ta kendisi olduğuna okurları ikna etmek gerekir. Bunu sağlamak için ise haberi yapılan olayın tarifi, tanık ifadeleri, bilirkişi görüşleri, sayısal bilgiler, sebep-sonuç ilişkileri gibi anlatılar haber metinlerinde sıklıkla kullanılır. Haber metinlerindeki söylemi kontrol etmek, okurların zihinlerini ve haberi yapılan gruplara yönelik düşünce ve davranışlarını da kontrol etmek anlamına gelir (Van Dijk, 2010). Diğer bir ifadeyle, haber metinlerindeki söylem kontrolü, okurların belli bir azınlık grubu veya –bu araştırma çerçevesinde düşünürsek– öldürülen kadınlarla ilgili görüşlerinin nasıl şekilleneceğini etkilemektedir.

İktidar grupları tarafından gerçekleştirilen söylem kontrolü, bağlamsal ve metinsel olmak üzere iki boyutludur (Van Dijk, 2010). Bağlamsal boyutun kontrol altına alınması, söyleme erişimi olan kişilerin kimler olacağının denetlenmesi anlamına gelir. Haber metinlerini kimlerin yazdığı, hangi olayların haber yapılmaya değer görüldüğü, örneğin kadına yönelik şiddet vakalarında kimlerin görüşlerine başvurulduğu gibi soruların yanıtlarını bağlamsal boyutun kontrolü belirler (Van Dijk, 2003). Bağlamın denetim altına alınmasının ardından ise metnin kontrolüne geçilir. Metinsel kontrol ile hangi makro konuların nasıl ele alınacağı, yani haber metninde kullanılacak sözcüklerin, ifade kalıplarının, önermelerin, metaforların vb. neler olacağı belirlenir (Van Dijk, 2008). Okuyacağınız çalışmada, Karabulut cinayetine dair haber metinlerinin hem bağlamsal hem de metinsel incelemesini yapacak, bir yandan cinayetle alakalı ne tür konuların haber yapıldığını, kimlerin "uzman" statüsü altında görüşlerine başvurulduğunu irdeleyecek, diğer yandan haber metinlerinin makro konularını mercek altına alacak ve metinlerdeki kelime seçimi, ifade kalıpları, önermeler, metaforlar vb. aracılığıyla aktarılan anlamların analizini yapacağım.

Gazeteler, yaşanan olayları okur kitlelerinin özelliklerini göz önünde bulundurarak haberleştirir (Hall, 1978). Bu çalışma için farklı okur kitlelerine hitap ettiğini düşündüğüm üç ana akım gazetesini seçtim: Görece daha liberal görüşlü okurlara hitap eden *Radikal*, ideolojik açıdan merkeze yakın bir noktada duran *Hürriyet* ve muhafazakâr okurlara hitap eden *Zaman*. Bu gazetelerin haber ve köşe yazılarını, cinayetin işlendiği 3 Mart 2009 tarihi ile Garipoğlu'nun polise teslim olduğu 16 Eylül 2009 tarihi arasındaki dönemi kapsayacak şekilde gazetelerin internet arşivlerinden taradım. Bu altı aydan biraz uzun dönemde, Karabulut cinayeti ile ilgili *Radikal* gazetesinde 3'ü köşe yazısı olmak üzere toplam 68 habere, *Hürriyet* gazetesinde 14'ü köşe yazısı olmak üzere toplam 108 habere, *Zaman* gazetesinde ise 4'ü köşe yazısı olmak üzere toplam 52 habere rastladım. Söylem analizi sonucunda, cinayetle ilgili haber metinlerinde iki temel mesele ile karşılaştım. Aşağıdaki bölümlerde detaylıca ele alacağım bu meselelerden ilki, ikili karşıtlıklar kullanılarak aktarılan cinayetin bağlamsızlaştırılarak münferit bir vaka haline getirilmesi ve dolayısıyla kadına yönelik şiddete dair toplumsal bağlamdan kopartılması; ikincisi ise medyanın cinayetin sonrasında "melek kurban" kategorisinde kodladığı Karabulut'u zaman içerisinde kendi ölümünden sorumlu tutan dil geliştirmesi ve bu yeni hikâye diliyle toplumdaki yaygın namus anlayışını yeniden üretmesi.

İkili karşıtlıklar: "Canavar katil" ile "melek kurban"

Cinayet sonrasında medyanın verdiği ilk tepki, yaşanan olay karşısında dehşete düşmek oldu. Anlatacakları hikâyenin taraflarından biri öldürülmekle kalmamış, başı gövdesinden ayrılmış halde bir çantanın içerisinde çöpte bulunmuştu.

Zaman "korkunç cinayet"[4] olarak nitelendirmişti olayı. *Hürriyet* "dehşet",[5] *Radikal* ise "vahşet"[6] tanımlamasını kullanmıştı. Yaşanan ilk şokun ardından, tarafların hayat hikâyeleri ortaya dökülmeye başladı. Böylece okur, Karabulut'un alt-orta sınıf bir aileden geldiğini, erkek arkadaşı Garipoğlu'nun ise varlıklı bir ailenin çocuğu olduğunu öğrendi. Medya, modern zaman Külkedisi hikâyesine kavuşmuştu. Üstelik hikâyenin sonunda zengin çocuk fakir kızla evlenmemiş, onu öldürmüştü. Klasik sonla bitmeyen bu hikâye iştah kabartıcıydı.

Haber medyasının sıkça kullandığı yöntemlerden birinin bağlamsızlaştırma (*decontextualization*) olduğuna dikkat çeken Fuchs (2004: 193), bağlamsal çerçevesinden kopartılarak haberleştirilmiş olaylara yeni anlamlar yüklendiğini; okura bu anlamların aktarıldığını söyler. Bağlamsızlaştırma, olayı münferit bir vakaya indirgeyerek gerçekleşmiş başka olaylarla arasındaki toplumsal bağı göz ardı eder. Ortadoğu ülkelerinde düzenlenen savaş karşıtı gösterilerin toplumsal bağlamından çıkartılarak haberleştirildiğini belirten Fuchs, gösterilere katılan kişilerin Amerikalı okura şiddete meyilli bedenler olarak sunulduğunu anlatır (*a.g.e*). Kadına yönelik şiddeti bağlamsızlaştırmak, olayları münferit vakalara indirgeyerek şiddetin toplumsal çerçevesini, namus rejimi ve ataerkil düşünce yapılarıyla arasındaki ilişkiyi göz ardı etmek anlamına gelir. Şiddet olayının tarafları birbirine zıt, mutlak kategorilere yerleşirken, haber metinleri şiddet uygulamış erkeği canavarlığı veya tahrik olması, şiddet görmüş kadını ise namusu ya da fahişeliği üzerinden yeniden kurar (Köker, 2007).

Chibnall (1997) haberlerin okuyucular tarafından kolaylıkla hazmedilebilmesi için basit ve anlaşılır şekilde yazıldığını, hikâyedeki bütün gri alanların temizlenerek, okuyucuya siyah-beyaz bir fotoğraf sunulduğunu ve bunu yaparken de mümkün olduğunca ikili karşıtlıklardan yararlanıldığını söyler. Benzer şekilde Jewkes (2004), medya kuruluşlarının haber yaparken hikâyeleri basitleştirme yolunu seçtiğini; bunun da ister istemez tarafları kutuplaştırarak, iyi-kötü, suçlu-suçsuz gibi birbirini dışlayan kategorilere ayırdığını belirtir. Chancer (2005) ise haber kuruluşlarındaki bu eğilime "kısmileştirme" (*partialization*) ismini verir. İkili karşıtlıklar ya da kısmileştirme, işlenen suçun taraflarını kategorileştirir ve birbirleri ile olan ilişkilerini masum-suçlu, normal-sapkın, kurban-cani vb. karşıtlıklar üzerinden tanımlar. Bu tür haber yapma anlayışı, olayın bağlamını hiçe sayar ve yaşananları basitleştirerek birbirine karşıt iki taraf yaratır. Karabulut cinayetini haberleştiren medyanın kullandığı dil, tam da bu anlayışı yansıtacak şekildedir. Cinayetin hemen sonrasında yazılan haber metinlerinde ele alınan iki kategori vardır: "cani" Garipoğlu ve "melek kurban" Karabulut.

Karabulut'un medya tarafından oluşturulan ilk tasviri, "canavar" bir katilin kurban ettiği masum bir kızdı. *Zaman* onu "[o]kulunda çok başarılı olan, yarıyıl

4 "Korkunç cinayete kurban giden Münevver için mevlit okutuldu", *Zaman*, 26.04.2009.

5 "Etilerde kesik baş dehşeti", *Hürriyet*, 04.03.2009.

6 "Sevgilinin evinde vahşet izi", *Radikal*, 06.03.2009.

tatilinde takdirname aldığı öğrenilen, (...) çevresi tarafından sevilen, içine kapanık ve sakin" biri olarak tanımladı.[7] *Radikal*'in haberine göre komşular ve esnaf Karabulut'u "sessiz, sakin, çalışkan ve güzel bir kız" olarak anlatmıştı.[8] *Hürriyet*, bir arkadaşının Karabulut için "hayat dolu bir insandı. Eğlenmeyi çok severdi" dediğini yazdı.[9] *Radikal*, Karabulut'un arkadaşlarının bir sosyal paylaşım ağında yazdıkları "[g]üzel gülüşlüm benim. (..) Aklımızda hep cıvıl cıvıl gülüşün olacak" cümlelerini haber yaptı.[10] Bunun yanı sıra hem *Radikal* hem *Zaman* Karabulut için, Türkiye'de işlenen cinayet haberlerinde sık sık karşılaştığımız *talihsiz* ifadesini kullanmıştı.[11]

Olayın taraflarını siyah-beyaz kategorilere yerleştiren haber yazma anlayışı, çalışkanlığından, sessiz kişiliğinden, masum güzelliğinden bahsederek okuyucularda Karabulut'a karşı sempati uyandırmayı amaçlıyordu. Karabulut'un masumiyetini teslim ederken, karşı tarafı cinayet işlediği için değil, geleceği parlak, güzelliği ve iyi kişiliği tescilli "masum" bir insanı öldürdüğü için suçluyordu. Önemli olan yapılan eylem değildi. Asıl önem arz eden kimin öldürüldüğüydü. Cinayetten iki ay sonra, Adli Tıp Kurumu'nun hazırladığı, Karabulut'un kanında alkol ya da uyuşturucu maddeye rastlanmadığını belirten rapor medyaya sızdı.[12] Aslında okuyucuyu ilgilendirmemesi gereken bu bilgi, Karabulut'un yerleştirildiği "melek kurban" kategorisindeki yerini sağlama almak amacıyla kullanıma sokuldu. Adli Tıp Kurumu, aynı raporda Karabulut'un iç çamaşırında sperm örneğine rastlandığını belirtmişti. Medya bu haberi verirken, okurlarına Karabulut'un bakire olduğunu duyurdu. *Hürriyet* ve *Radikal*, Karabulut'un bakire olduğunu söylemekle yetinirken, *Zaman* Karabulut'un hamile olmadığı bilgisini de ekleme gereği görmüştü.[13] Dava açısından önem taşısa da gazete okurunu ilgilendirmemesi gereken bekaret durumu, paylaşılması gerekmeyen bir bilgiydi. Ama aynı alkol ve uyuşturucu haberinde olduğu gibi, Karabulut'un "melek kurban" tasvirini desteklediği için kullanılmasında bir sakınca görülmemişti.

Cinayeti haberleştiren medyanın Karabulut için inşa ettiği "masum" kategorisi önemli bir sorunu gözlerden saklıyor. Medya, erkek şiddeti mağduru tüm kadınları, Karabulut örneğinde olduğu gibi "masum" kategorisine yerleştirmiyor (Benedict, 1992). Toplumsal cinsiyet kurallarını ihlâl etmediği düşünülen "ahlâklı" kadınlar "iyi kadın" kategorisine yerleştirilirken, namus rejimini hiçe

7 "Liseli kızın başını kesip çöpe attılar", *Zaman*, 05.03.2009.

8 "Liseli Münevver'i öldürüp, gitar çantasında çöpe attılar", *Radikal*, 05.03.2009.

9 "Vahşette şüpheli genç kızın sevgilisi", *Hürriyet*, 05.03.2009.

10 "Sevgilinin evinde vahşet izi", *Radikal*, 06.03.2009.

11 "Münevver'in katilini bulun çağrısı", *Zaman*, 04.04.2009; "Münevver canlı canlı kesildi!", *Radikal*, 01.05.2009.

12 "Cem'in etrafındaki çember daralıyor", *Hürriyet*, 28.05.2009.

13 "Katillerini DNA izi yakalatacak", *Radikal*, 24.05.2009; "Üzerinde iki kişiye ait sperm örneği bulundu", *Hürriyet*, 27.05.2009; "Münevver'in başı diri diri kesilmiş", *Zaman*, 28.05.2009.

saydığına inanılan kadınlar "kötü kadın" olarak kodlanıyor. "İyi kadınlar" azizeleştirilip başlarına gelen olayda masumiyetleri teslim edilirken, "kötü kadınlar" yaşadıkları olayın suçlusu ilan ediliyor. Örneğin, evine dönmek üzere bindiği minibüsün şoförü tarafından kaçırılıp tecavüz edilen genç bir kadın "melekleştirilirken", tecavüze uğrayan bir seks işçisi yaşadıklarından dolayı sorumlu tutuluyor. Kadınların hapsedildiği bu iki kategori ise şunu gösteriyor: Medya, şiddet mağduru olan tüm kadınların davalarına değil, toplumsal normların dışına çıkmayıp "uslu" davranmalarına rağmen şiddet gören kadınların davalarına destek veriyor.

Garipoğlu'nun medyaya yansıyan tasviri ise Karabulut'unkinin oldukça zıttıydı. Varlıklı ve tanınan bir işadamının yeğeni olduğu anlaşılınca medya şımarık, zengin bir çocuk olduğu yönünde ilk izlenimi oluşturmaya başladı. *Hürriyet*, "votkaya düşkün olduğunu, çok içki içmekle övündüğünü, 'dünyanın tüm barlarında içtim' dediğini" yazdı[14] ve cinayet sırasında da alkollü olma ihtimalinden söz etti. Çoğu kez şiddet uygulayan erkekler için mağduriyet sebebi sayılan alkol, bu kez zanlının sorunlu kişiliğinin bir parçası olarak sunuluyordu. Yalnız ve sorunlu bir çocuk olduğu, ilgisiz bir ailede büyüdüğü, psikolojik sorunları olduğu, Karabulut ailesinin gazetecilere verdiği röportajlarda sıkça dile getirildi. Bir dönem Karabulut ailesinin avukatlığını üstlenen Faruk Zorba, *Hürriyet* yazarı Ayşe Arman'a zanlının alkol tedavisi gördüğünü, babasının annesini aldattığını, bunun da Karabulut'un günlüklerinde yer aldığını söyledi.[15] Başka bir röportajda Zorba, zanlının Karabulut'la birlikte olduğu dönemde başka kız arkadaşlarının da olduğu ve Karabulut'u öldürmek için seçtiği yönündeki kişisel iddialarını dile getirdi.[16]

Garipoğlu'nun medyadaki zengin, şımarık, yalnız, alkolik evlat imajı, cinayetin satanist bağlantıları olduğu iddiası ile pekiştirildi. *Radikal*, baba Karabulut'un, kızının satanist bir cinayete kurban gittiğine inandığını, zira zanlının birtakım satanist sitelere üye olduğunu yazdı.[17] *Zaman*, Adli Tıp Kurumu tarafından hazırlanan ve ölüm sebebini anlatan rapora göre işlenen cinayetin bir ayin cinayeti olduğunu bildirdi.[18] Gazetenin görüşlerine başvurduğu bir adli tıp uzmanı, cinayetin sadist duygularla işlendiğini, bu tip kişilere psikopat dendiğini anlatıyordu. Zanlının satanist olduğu iddialarından bahsedilirken, Karabulut'un satanist olmadığının da altı çizilmekteydi.[19] Garipoğlu'nun İspanya'da çekilmiş video görüntülerini yayınlayan *Hürriyet*, bir arkadaşının, kayıt yapan zanlıya "öldürmekten" bahsettiğini bildirdi. Üstelik bu ne olduğu belirsiz gö-

14 "Acımız artıyor", *Hürriyet*, 22.03.2009.

15 Arman, Ayşe, "Karabulut ailesinin avukatı Faruk Zorba", *Hürriyet*, 02.05.2009.

16 Arman, Ayşe, "Cinsel ilişki yoksa Münevver'in bedenine sperm nasıl bulaştı?", *Hürriyet*, 29.05.2009.

17 "Kızım Satanist ayinde öldürüldü", *Radikal*, 25.05.2009.

18 "Münevver'in başı diri diri kesilmiş", *Zaman*, 28.05.2009.

19 *A.g.e.*.

rüntüyü okuyuculara "ilginç bir ayrıntı" olarak duyurdu.[20] Cinayetle hiçbir alâkası bulunmayan bu görüntü zanlıyı, "öldürmek" meselesini aklına takmış biri olarak sunuyordu.

Haziran ayında medyada Karabulut ve Garipoğlu arasında geçen internet konuşmalarının bir bölümünün dökümü yayınlandı. Yayınlanan kısımlar okuyuculara, zanlının hastalıklı ruh halinin ve Karabulut'u öldürme niyetinin kanıtı olarak sunuluyordu.[21] İkili arasında geçen internet konuşmalarının savcılık dosyasında bulunması anlaşılır bir durumken, görüşmelerin medyaya sızması, cinayet zanlısının medyadaki "cani katil" imajının pekişmesine, okuyucular nezdinde bir nevi "canavara" dönüşmesine yol açıyordu. *Hürriyet* görüşmenin aşağıdaki kısmını alt başlığa taşımış ve bunu cinayet planı olarak okuyucularına sunmuştu:

> Yarın akşam senin için müthiş planlar içindeyim. Tarihin en büyüklerinden. Duyunca ağzın açık kalacak. (...) önce sana sarılırım, sonra başlarım sıkmaya... boğana kadar... tabii ki de boğmadan önce bırakırım.[22]

Bütünü 1.200 sayfayı bulan internet konuşmalarının içinden alıntılanmış birkaç paragraftan zanlının planlı bir cinayet işlediğine hükmeden medya, alıntılanmış bölüm üzerinden niyet okuması yapmakla kalmıyor, aynı zamanda zanlının "canavar" portresini inşaya devam ediyordu.

Katili canavarlaştırmak, onu okuyucuya anormal, hasta ruhlu, sapkın biri olarak sunmak, önemli bir sorunu beraberinde getiriyor: Cinayeti bağlamsızlaştırarak münferit bir şiddet olayı olarak sunmak ve kadına yönelik şiddetin toplumsal boyutunu yok saymak. Caputi (1989) kadınları öldüren erkeklerin bu hareketinin "kötülük" veya "canavarlık" gibi tanımlamalarla açıklanamayacağını belirtir. Erkek egemen kültürün bu tür tanımlamalarla kadına yönelik şiddetin "normalliğini" reddettiğini; şiddeti sadece psikopat ve canavarlara ait bir alan olarak yansıtmaya çalıştığını ifade eder. Meyers (1997), kadına şiddet uygulayan erkekleri patolojik bir vaka olarak algılamanın, şiddet ve toplum arasındaki ilişkiyi görmemize engel olacağını söyler. Surette (1994), sadece suçluya ve onun farklılığına odaklanan bakış açısının, sosyal ve ekonomik etkenleri göz ardı ettiğinden bahseder. Gencel-Bek ve Binark (2000), Türkiye'de medyanın kadına şiddet uygulayan erkekleri canavarlaştırma, sapkınlaştırma eğiliminden söz eder. Üstelik bu "canavarlaştırma sendromu", kadınlara tehlikenin hiç tanımadıkları, "canavar" erkeklerden geleceği mesajını iletirken, tanıdıkları

20 "Ölüsün Jennifer", *Hürriyet*, 09.06.2009.

21 *Hürriyet* gazetesinin haberine göre Karabulut ve Garipoğlu'nun internet görüşmeleri 1.200 sayfayı buluyor. Yayınladıkları kısım bu 1.200 sayfa içinde epey az bir yer tutmakta. Gazete 1.200 sayfanın cinayetten önceki gün gerçekleşen konuşma kaydına mı yoksa daha uzun süreli bir döneme mi ait olduğunun açıklamasını ise yapmıyor.

22 "Cinayet Planı MSN yazışmalarında", *Hürriyet*, 11.06.2009.

erkeklerden gelebileceği ihtimalini de göz ardı eder.[23] İster katil, ister tecavüzcü, ister dayakçı olsun, şiddet uygulayanı cani bir psikopat olarak göstermek, olayı şiddet uygulayanın kişisel özellikleri ile açıklamaya çalışmak, şiddetin sadece akli dengesi bozuk, cani ya da cahil saldırganlar tarafından gerçekleştirileceği düşüncesini vererek şiddet olaylarının bağlamsızlaştırılması ve münferitleştirilmesine katkıda bulunur ve toplumdaki kadına yönelik şiddet kültürünü görmemizi engeller.

"Melek kurban" ile "kısmi suçlu" arasındaki kısa mesafe

Medyanın Karabulut cinayetini ele alış şekli, olayı basitleştirme, ikili karşıtlıklar üzerinden okuyucuya aktarma ve bağlamından koparıp münferitleştirme eğilimiyle sınırlı değildi. Cinayetin hemen sonrasında Karabulut'u "melek kurban", Garipoğlu'nu "cani" kategorilerine yerleştiren medya, ilerleyen aylarda Karabulut'un cinayette oynadığı rolü sorgular hale gelmişti. Bunun yanı sıra, devlet kademelerinde yer alan kimi kişilerin, Karabulut ve ailesini suçlayıcı açıklamaları haberleştirilirken kullanılan söylemler medya tarafından sorgulanmamış, bir iki cılız ses dışında dişe dokunur eleştiri gelmemişti.

Şiddet mağduru kadınların haber metinlerinde nasıl ele alınacağı, davranışlarının ahlaki değer ve kurallara uygunluğu üzerinden belirlenir. Meyers (1997) cinsel şiddete maruz kalmış kadınların medyadaki temsilinin "bakire/fahişe", "iyi/kötü kız" gibi birtakım ikili karşıtlıklar üzerinden yapıldığını, toplumsal normlara uygun davranmasına rağmen şiddet yaşadığı düşünülenlerin ilk kategoride, norm dışı hareket ettiğine inanılanların ise ikinci kategoride haberleştirildiğini anlatır. İlk kategoride yer alan kadınların masumiyetleri teslim edilirken, ikinci kategoriye uygun görülen kadınlar yaşadığı şiddetten sorumlu tutulur. Boyle (2005), medyanın saldırıya uğrayan seks işçileriyle ilgili haberleri, mağdura neredeyse hiç sempati göstermeyen bir dille kaleme aldığını söyler. Üstelik kadınların içine hapsedildiği ikili kalıplar medya ile de sınırlı değildir. Soothill ve Walby (1991), tecavüz duruşmalarında mağdur kadınların "fahişe" ya da "bakire" rollerinden birini oynamak durumunda bırakıldıklarını ifade eder.

İsrail'de gerçekleşen iki ayrı tecavüz vakasının medyadaki temsilini inceleyen Korn ve Efrat (2004), biri 13 diğeri 16 yaşında olan iki tecavüz mağdurunun aktif cinsel hayatları olmasının medyanın olayı haberleştirme şeklini etkilediğinden bahseder. İki mağdur da medya tarafından "hafifmeşrep" ilan edilir; ma-

23 Oysa istatistiki bilgilere göre kadınlara en çok tanıdıkları erkekler (baba, erkek kardeş, sevgili, eş vs.) şiddet uyguluyor. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2008 yılı verilerine göre Türkiye'de kadınların %41,9'u hayatının herhangi bir döneminde fiziksel veya cinsel şiddete maruz kalıyor. Evli kadınların yüzde %40,4'ü eşlerinden fiziksel veya cinsel şiddet görüyor. TÜİK'in sunduğu verilere göre eş şiddetini %40,5 ile baba, %32,1 ile anne, %15,8 ile ağabey şiddeti takip ederken kadınların yabancı birinden fiziksel ya da cinsel şiddete maruz kalma yüzdesi sadece 1,4.

sumiyetlerine inanılmaz. Aktif cinsel hayatlarından dolayı başlarına gelen tecavüzden sorumlu tutulurlar. Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt'te İngilizce yayın yapan gazetelerin kadına yönelik şiddeti haberleştirme şeklini inceleyen Halim ve Meyers (2010), benzer şekilde mağdurun yaşadıklarından sorumlu tutulduğunu, özellikle namus suçlarında saldırganın okurlarda sempati uyandıracak şekilde kaleme alındığını söyler. Kadına yönelik şiddetin Türkiye'de nasıl haber yapıldığını inceleyen çalışmalar, medyanın genellikle mağduru suçlayan bir tutum takındığından bahseder. İlk olarak haber başlığında göze çarpan bu tutum, haber metninde mağdurun yaşadığı hayat tarzı, toplumsal kurallara uygun davranıp davranmadığı, suça teşvik edici herhangi bir harekette bulunup bulunmadığının sorgulanması ile devam eder (Alat, 2006; Altun vd., 2007; Köker, 2007; Mater ve İpek, 2007).

Benedict (1992), medyanın cinsel şiddet mağduru kadınları hangi kategoriye yerleştireceğine belli kriterlere bakarak karar verdiğini söyler. Buna göre mağdur saldırganı tanıyorsa, olayda herhangi bir silah kullanılmadıysa, mağdur saldırganla aynı sosyal sınıf/etnik gruptansa, genç ve güzelse ve daha da önemlisi kendisine çizilmiş toplumsal rollerin dışında davranmışsa, mesela tecavüz eden/öldüren kişinin evine kendi rızasıyla gitmişse, Benedict'e göre haber metinlerinde "bakire" değil "vamp kadın" kategorisinde ele alınır ve uğradığı saldırıdan sorumlu tutulur (Benedict, 1992). Karabulut cinayetini bu çerçevede düşündüğümüzde, onun "vamp" kadın kriterlerine uygunluk sağladığını görüyoruz. Karabulut katilini tanıyordu, genç ve güzeldi, erkek arkadaşının evine gitmek gibi toplumsal normlara uymayan bir davranışta bulunmuştu ve eve rızası dışında gittiğine dair bir veri yoktu. Kriterlere uymayan tek durum, Karabulut ile Garipoğlu'nun farklı sosyo-ekonomik sınıfa ait olmalarıydı.

Türkiye'de erkek şiddeti mağduru kadınların toplumsal normlara uygunluklarını denetleyen ve haber metinlerinde hangi kategoride ele alınacaklarını belirleyen en önemli mekanizma yaygın namus anlayışıdır. Türkiye'de algılandığı haliyle namus, kadın cinselliğini kontrol eden ve toplumsal ilişkileri bu çerçevede düzenleyen birtakım değer ve kurallar bütünüdür (Sirman, 2006; Tahincioğlu, 2010). Namus, çoğu zaman geleneksel bir kavram olarak algılanmasına rağmen, "modern" kadının cinselliğini ve hareketlerini denetlemeye devam eder (Kandiyoti, 1998; Sirman, 2006). Cumhuriyet öncesi dönemde geniş hane içindeki erkeklerin denetiminde olan, ev-içi özel alanın dışına çıkılması halinde ise örtüyle korunmaya devam edilen namus, Cumhuriyet sonrası dönemde yok olmamış, aksine şekil değiştirerek varlığını sürdürmüştür (Kandiyoti, 1997; Berktay, 1998). Üstelik, uluslaşma süreci ile birlikte kadın, milletin sembolü haline getirilmiş; kadının namusu milletin namusu olarak kodlanmıştır (Kadıoğlu 1998; Sirman, 2002; Bora, 2005). Önce ailesi, sonra vatanı için yaşayacak "yeni" kadının cinselliğini denetleme görevi ise kadına bırakılmış; kamusal alanda cinselliğini görünmez kılması istenmiş; ailesi ve vatanına duyduğu sevgi nedeniy-

le namusunu koruması beklenmiştir (Kandiyoti, 1997; Berktay, 1998; Sirman, 2006; Tahincioğlu, 2010).

Karabulut ailesinin yaptığı açıklamalar, Türkiye'deki namus algısının farkında olduklarını, kızlarına karşı işleyen bu algıyla mücadele etmeye çalıştıklarını gösteriyor. Adli Tıp Kurumu, Karabulut'un iç çamaşırında bulunan sperm örneklerinin kendi hataları sonucu oraya bulaştığını açıkladığında baba Karabulut'un, "kızımı lekelediler"[24] tabirini kullanarak olayı eleştirmesi tesadüf değil. Yine babanın "örf ve adetlerimize bağlıyız"[25] ve kızı için "utanarak söylüyorum, kıçını başını sallayan bir çocuk da değildi. Son derece ölçülü, yerine göre hareket eden bir çocuktu"[26] açıklamaları hem medya hem de topluma yönelik yapılan, kızlarının olası bir suçlamayla karşılaşmasını önlemeyi amaçlayan savunmalardı. Baba Karabulut geleneklerine bağlı bir aile olduklarını, kızının namus rejimine uygun davranan biri olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ahlâksızlıkla suçlanan bir kadının, öldürülmüş hatta boğazı kesilmiş olsa dahi başına gelenlerden sorumlu tutulabileceğini düşünüyor olmalıydı.

Medya öncelikle, cinayet günü annesine arkadaşlarıyla buluşmaya gideceğini söyleyen ama erkek arkadaşının evine giden Karabulut'un "yalancılığı" üzerinde durmuştu. Karabulut'un annesi ile röportaj yapan *Milliyet* gazetesinden Elif Berköz Ünyay, anneye kızıyla olan ilişkisine dair bir takım sorular yöneltmişti.[27] Karabulut'un annesi, gayet yakın ilişkileri olduğunu, kızının kendisiyle her şeyi paylaştığını söyledikten sonra Ünyay, olay günü Karabulut'un erkek arkadaşının evine gideceğinden haberi olup olmadığını sormuştu. Karabulut'un telefon mesajıyla annesine arkadaşlarıyla buluşacağını söylediği zaten daha önce medyada yer aldığından bu cevabı önceden bilinen soru, Karabulut'un, ailesine yalan söyleyen, onları kandırıp erkek arkadaşının evine giden biri olarak tasvir edilmesine yol açıyordu. Evlilik öncesi ilişkinin namussuzluk olarak algılandığı bir kültürde erkek arkadaşının evine giderek kadınlara biçilen toplumsal davranış kurallarının dışına çıkan Karabulut'un "ahlâkı bozuk" kişiliği, ailesine yalan söylemiş olduğu gerçeği ile pekiştiriliyordu. Bu durum kimileri için göz ardı edilemeyecek bir detaydı. Cinsellik ve cinsel deneyimin, kadınlar söz konusu olduğunda ahlâk ölçütü sayıldığı bir ülkede, erkek arkadaşının evine giden genç bir kızın ahlâkı hakkındaki düşünceler, açıkça söylenmese de satır aralarından okuyucuya sesleniyordu.

Hürriyet yazarı Ayşe Arman'ın, dönemin İstanbul Emniyet Müdürü Celalettin Cerrah ile davanın seyri üzerine yaptığı kısa röportajda Cerrah, olayı çözmekle yükümlü emniyetin en yetkili kişisi ünvanıyla, Karabulut ve ailesini suçlayan

24 "Münevver'in babasının ifadesi alındı", *Hürriyet*, 16.07.2009; "Başbakan'a mezarlıktan yanıt", *Radikal*, 22.07.2009.

25 "Başı kesilen Münevver hala kayıp", *Hürriyet*, 25.04.2009.

26 Arman, A., "Sizin çocuğunuzun kafası çöpten çıksa n'apardınız?", *Hürriyet*, 26.04.2009.

27 "Anne Karabulut'un isyanı", *Radikal*, 02.08.2009.

dili meşrulaştırıyordu. Polisin cinayeti aydınlatmak için çalıştığını belirten Cerrah durup dururken sözü Karabulut'un ailesine getiriyor ve Arman'a "Kızlarını neden takip etmediklerini de söylediler mi size? (...) Sizin kızınız olsa, kaçta eve gelmesini istersiniz? Gece erkek arkadaşının evinde geç saatlere kadar kalmasına izin verir misiniz?"[28] diye soruyordu. Cerrah'a göre Türkiye'deki namus rejimi kadınların erkek arkadaşlarının evine gitmesine izin vermezdi. Bu kuralı sadece "iyi kızlar" değil, onların "iyi aileleri" de bilirdi. Bu düşünce şekline göre herhangi bir zorlama olmadan, kendi isteğiyle erkek arkadaşının evine gitmiş olan Karabulut, bu cinayetin gerçekleşmesine ön ayak olmuştu. Kızlarına "sahip çıkmayan" aile de olanlardan aynı derecede mesuldü. Ayrıca burada toplumdaki diğer kadınlara ve onların ailelerine verilen bir mesaj bulunuyordu. "Toplumun koyduğu cinsiyet kurallarının dışına çıktığınızda başınıza böyle felaketler gelir", denilerek kadınlar bu kurallara uymaya davet ediliyordu (Meyers, 1997; Melody ve Miller, 2009). Çeşitli feminist kuruluşlarının tepki gösterdiği bu açıklamaya, medyadan doğru dürüst bir eleştiri yöneltilmemişti.[29]

Cerrah'ın açıklamasının ardından gündeme *Milli Gazete* yazarı Mehmet Şevket Eygi'nin, Karabulut cinayetindeki facialardan birini Karabulut'un "köy kızı iken aşırı şekilde açılıp saçılıp serbestleşmesi" olarak gören yazısı düşmüştü.[30] Emniyet Müdürü Cerrah'ın verdiği tepkiden pek de farklı olmayan bu görüşü haberleştiren *Hürriyet* başlıkta, "tuhaf tavır" ifadesini kullanmayı tercih etmişti. Mağduru kendi ölümünden dolayı suçlayan, "açılıp saçılmak" gibi içinde "ahlâksızlık" tınısı taşıyan bir ifadeyi kullanan bu yazı için seçilen "tuhaf" sözcüğü aslında hiçbir eleştiri yapmıyordu. *Hürriyet* Eygi'nin kullandığı ifadenin cinsiyetçi, ahlâkçı ve mağduru suçlayıcı bir tonu olduğuna dair herhangi bir eleştiri üretmek yerine, Eygi'nin yazısından alıntılar yaparak haber yapmakla yetinmişti.

Cerrah'ın Karabulut ve ailesini suçlayan açıklamasına, dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmayla destek vermişti. İsmini vermeden cinayete değinen Erdoğan, televizyon programlarının, muhafazakâr anlayışın asla dilinden düşürmediği "Türk aile değerlerine" büyük bir tehdit oluşturduğunu söylemişti. Sözlerine şöyle devam etmişti Erdoğan:

> (...) Eğer son zamanlarda bazı arzu edilmeyen cinayetler, katliamlar duyuyorsak anne-baba olarak kendimizi hesaba çekmeliyiz. Acaba biz nerede hata yaptık... (...) [A]ileye sahip çıkacağız. Ailemiz, çoluğumuz çocuğumuz nereye giderse gitsin diyemeyiz. Kendi başına bırakılan ya davulcuya, ya zurnacıya...[31]

28 Arman, A., *a.g.e.*.

29 Taradığım üç gazetede de, Ayşe Arman'ın yazıları dışında, bu açıklamayı eleştiren haber metnine ya da bir köşe yazısına rastlamadım.

30 "Münevver cinayetinde Eygi'den tuhaf tavır", *Hürriyet*, 30.04.2009.

31 "Başbakan'ın 'Harbiye' endişesi: Gençlerdeki sınırsız ahlaki erozyon bizi dertlendiriyor", *Radikal*, 20.07.2009.

Başbakan Erdoğan da Cerrah gibi sorumluluğu aileye yüklüyor, çocukları başı boş bırakmanın yol açacağı sorunlardan dem vuruyordu. Açık açık söz edilmese de bahsedilen "arzu edilmeyen cinayet" Karabulut cinayetiydi. Başbakanın yaptığı bu açıklama hem suçu Karabulut ve ailesinde buluyor hem de toplumun diğer bireylerine "kızlarınızın hareketlerini izleyip belli bir ahlaki sınırlama getirmezseniz bugün Karabulut ailesinin yaşadıkları yarın sizin başınıza gelebilir" mesajını gönderiyordu. Medya ise başbakanın bu söylemini sadece aktarmakla yetiniyor, incelenen üç gazeteden de –Ayşe Arman haricinde– "ahlâklı/namuslu bireyler yetiştirilirse bu sorun çözülür" anlayışına dişe dokunur bir itiraz yükselmiyordu.[32] Erdoğan'ın bu görüşüyle örtüşecek şekilde, *Milliyet* gazetesinden Elif Berköz Ünyay, Karabulut'un annesine "Kızınızın Garipoğlu ile ilişkisi olduğunu biliyordunuz. Cinayetin ardından nasıl bir iç hesaplaşmaya girdiniz? 'Ben nasıl fark edemedim, uzaklaştıramadım kızımı bu çocuktan' dediniz mi? Ya da kızınızı yetiştirme tarzınızı sorguladınız mı? 'Bir hata yapmış olabilir miyim?' diye sordunuz mu kendinize?" sorularını yönelterek anne Karabulut'un anneliğini ve çocuk yetiştirme tarzını sorguluyordu.[33] Berköz daha da ileri gidiyor ve Karabulut'un annesine "Cem bilgisayarında Münevver ile MSN konuşmalarını 'Zeytinburnu sürtüğü' adlı bir klasörde toplamış. Neden bu adı vermiş olabilir?" sorusunu yönelterek anneyi "Münevver çok gezen, dolaşan bir kız değildi ki, sürtük diyebilsin" diyerek kızının namusunu savunmak durumunda bırakıyordu.[34]

Karabulut'u kendi ölümünden sorumlu tutan dil, cinayetten yaklaşık altı ay sonra tekrar kullanıma sokulmuştur. Haberlere göre cinayetin işlendiği gün Karabulut bilinmeyen bir numaraya telefonundan sekiz mesaj göndermişti. Medya atılan mesaj sayısının çokluğunu vurguluyordu. Kısa bir süre sonra mesajların Ankara'da yaşayan bir teğmene gönderildiği anlaşıldı. Bu gelişmenin ardından *Hürriyet*, polisin üzerinde çalıştığı senaryoyu okuyucularına, suçlayıcı dile dokunmadan duyurmuştu. Bu senaryoya göre Garipoğlu mesajları gördükten sonra Karabulut'u dövmüş, sonrasında da sinirle bıçaklamıştı.[35] Medya, zaten alışık olduğu ve haber yazarken sıkça kullanılan bu meşhur "tahrik olup kadın öldüren erkek" prototipini bir kez daha sorgulamadan kabul ediyordu. Erkek arkadaşının evine ailesine yalan söyleyerek giden, bu hareketiyle uyması gereken namus rejimini hiçe sayan Karabulut'un ahlâkı, başka bir erkeğe gönderdiği iddia edilen sekiz mesajla bir kez daha sınanıyordu. Zira Karabulut bir değil, iki değil, tam sekiz mesaj göndermişti. Satır arasında yaratılmak istenen şüphe şuydu: Karabulut iki erkeği aynı anda mı idare ediyordu? Karabulut'un babası kızını yine savunmak durumunda bırakılmış; gazetecilere kızının mesajlaştığı teğ-

32 Arman, A. "Münevver haberleri çığırından çıktı", *Hürriyet*, 31.08.2009.

33 "Anne Karabulut'un isyanı", *Radikal*, 02.08.2009.

34 *A.g.e.*.

35 "Teğmen, Münevver'in yazlıktan arkadaşı çıktı", *Hürriyet*, 28.08.2009.

meni tanıdığını, kızının "İstanbul'a geldiğinde bir kahve içer miyiz?" şeklinde bir soru yönelttiğini, teğmenin "kötü niyetli" olmadığını söylemişti.[36]

Polisin "yeni senaryosunu" okuyuculara aktardığının ertesi günü *Hürriyet*, olayı başından beri takip eden bir dedektifin "[b]izce bu cinayetin sebebi yüzde 99 kıskançlık" dediğini duyurdu. *Zaman* gazetesinin es geçtiği bu haber *Radikal*'in sayfalarında da yerini aldı.[37] Sacco (1995) suç haberlerini gazetecilere aktaran ana kurumun polis olduğunu belirtir ve suç haberlerinin aslında polis haberleri olduğunu söyler. Gazetecilere servis edilen bu haberler polisin olaylara bakış açısını taşır. Sacco (1995) gazetecilerin bu haberleri çoğu kez hiç sorgulama gereği duymadan aktardıklarını anlatır. Dedektifin yorumunu katil zanlısı yakalanmadan ve yargılama süreci gerçekleşmeden okura duyurmakta sakınca görmeyen *Hürriyet* ve *Radikal* tam da Sacco'nun bahsettiği gibi polisin cinayete bakışını sorgusuz sualsiz okurlarına aktarıyordu. Kadına karşı şiddet haberlerinde sıklıkla kullanılan bu kalıbın alt metni şuydu: Bir erkeği öfkeden sinirlendirip "cinayet işletecek" türde mesajlar atan Karabulut aslında düşünüldüğü gibi "masum bir melek" değildi. Ailesine yalan söylemiş, erkek arkadaşının evine gitmiş, üstelik o gün başka bir erkekle defalarca mesajlaşmıştı. Medyanın, cinayetin en başında kurguladığı "iyi kız" kategorisine uymaması bir yana, namus rejimini hiçe sayması hayatına mâl olmuştu. Yaşadıklarından kısmen de olsa sorumluydu. "Tahrikle insan öldürmek" eylemi medyanın dilinde bir kez daha normalleşiyordu. Telefon mesajı yüzünden bir insanın hayatına son vermek şaşılması gereken değil; Türkiye'de hep tekrarlanan, alışık olunan, hatta haberlerde hazır kalıp olarak kullanılan bir "gerçek"ti. Cinayet ilk işlendiğinde vahşetten kanı donan medyanın, olaydan beş buçuk ay sonra geldiği nokta buydu.[38]

Sonuç

Karabulut cinayetinin haber metinlerinde nasıl ele alındığını incelediğim bu çalışma, analiz ettiğim üç gazete için de geçerli iki önemli eğilimi ortaya koyuyor: İlkine göre haber metinleri cinayeti, Karabulut ve Garipoğlu'nu birbirine tamamen zıt ve mutlak kategorilere yerleştirerek hikâyeleştiriyor. Cinayetin akabinde Karabulut'u "melek kurban" kategorisine yerleştiren haber metinleri, Garipoğlu'nu ise "cani" kategorisinde kodluyor. Bu tarz bir hikâyeleştirme eğilimi ise birtakım sorunlara yol açıyor. Öncelikle, ısrarla altını çizmemiz gereken bir geçek var ki şiddet mağduru kadınların tümü "melek kurban" kategorisinde hikâyeleştirilmiyor. Namus rejimine karşı gelmediği ve toplumsal cinsiyet ku-

36 "Münevver'in mesajlaştığı teğmen cinayet günü İstanbul'daydı", *Hürriyet*, 29.08.2009.

37 "Cinayette yeni şüphe: Kıskançlık", *Radikal*, 29.09.2009.

38 Garipoğlu yakalandıktan sonra polisin "üstünde çalıştığı" senaryoyla örtüşen bir ifade vermiş, Karabulut'un telefonunda gördüğü mesajlara sinirlendiğini, anlık bir öfkeyle bıçaklayıp öldürdüğünü, valize sığmayınca kafasını kesmek zorunda kaldığını söylemişti.

rallarını ihlâl etmediği düşünülen kadınlar bu kategoriye yerleştirilirken, aksine inanılan kadınlar yaşadıkları şiddetin sorumlusu ilân ediliyor ve başlarına geleni hak ettikleri düşünülüyor. Böylece medya, şiddet mağduru olan tüm kadınların yanında değil, toplumsal cinsiyet kurallarına uymasına rağmen şiddet görmüş "iyi" kadınların yanında durup onların davalarını savunurken, kadınlara "haklı" olmak için toplumsal cinsiyet kurallarının dışına çıkmamaları gerektiği mesajını veriyor. Üstelik şiddet mağduru kadınların yaşadıklarından sorumlu tutulması ve çeşitli bahanelerle suçlu bulunması, yaşanılan olayı bağlamsızlaştırıyor ve toplumdaki şiddet kültürünü göz ardı ediyor. Benzer şekilde saldırgan erkeğin haber metinlerinde "cani" kategorisine yerleştirilmesi, aktarılan detaylarla canavarlaştırılması ve uyguladığı şiddetin sadece kişisel özellikler üzerinden açıklanması, gerçekleşen şiddet olayının münferitleşmesine ve erkek şiddeti içeren benzer vakalarla arasındaki bağın kopartılmasına yol açıyor.

İncelediğim haberlerde karşıma çıkan ikinci durum ise cinayetin hemen akabinde "melek kurban" kategorisine yerleştirilen Karabulut'un, zaman içinde kendi ölümünden sorumlu tutulur hale gelmesiydi. Öncelikle, ailesine arkadaşlarıyla buluşacağını söyleyip sevgilisiyle buluşmaya giden Karabulut'un "yalancılığı" üzerinde duran medya, erkek arkadaşının evine kendi rızasıyla gitmesini ve cinayet günü başka bir erkekle mesajlaşmasını sorgulamış, diğer bir ifadeyle Karabulut'un namus rejimini hiçe sayan hareketlerinin ısrarla altını çizmişti. Siyaset ve bürokrasi çevrelerinden gelen ve Karabulut ailesini, kızlarını "namus" kurallarına uygun yetiştirmedikleri için suçlayan açıklamalara medyadan güçlü bir eleştiri gelmemişti. Üstelik, haber medyası polisin servis ettiği "kıskançlık cinayeti" görüşünü sorgulamadan yayınlamakta bir sakınca görmemişti. Kadına yönelik şiddeti meşrulaştırmak amacıyla yıllardır kullanılan "tahrik" iddiası haber metinlerinde tekrar yer almış, erkek şiddetinin Karabulut'un olası davranışları üzerinden normalleştirilmesi sağlanmıştı. Kendi vicdanına emanet edilmiş namusunu koruyacak özeni göstermediği düşünülen Karabulut, "masum" kategorisinden çıkarılıp, "kısmi suçlu" kategorisine taşınmıştı.

Karabulut cinayeti, pek çok kadın cinayetinin aksine, uzun süre haber medyasının gündeminde kaldı. Fakat incelenen haber metinlerinin analizi gösteriyor ki bir şiddet vakasının önem verilip gündemde tutulması, onun cinsiyetçi olmayan bir dille haberleştirileceği anlamına gelmiyor. Namus rejimi üzerinden tarafları kategorilere hapseden, böylece şiddet olayını münferitleştiren ve bağlamsızlaştıran habercilik anlayışı, kadına yönelik şiddetle mücadeleye katkı sunmak şöyle dursun, bu tür şiddet olaylarına yol açan eril düşünceyi sürekli dolaşımda tutuyor. Tam da bu yüzden, gerçekliğin aktarıcısı değil, kurucusu olan haberin cinsiyetçi dilini, bu dil ile iktidarını yeniden ürettiği ataerkil düşünceyi gün yüzüne çıkartmak gerekiyor. "Defne devrimi" gibi sivil oluşumlarla eril medyanın maskesini düşürmek, haberin dilini sürekli denetim altında tutmak, yeni kuşak gazetecileri bilinçlendirmek ve dönüşüme ön ayak olmak ge-

rekiyor. Namus rejimini ve eril düşünce kalıplarını topluma pompalayan haber medyasının gölgesinde kadına yönelik şiddetle mücadele edebilmenin yolu buradan geçiyor.

KAYNAKÇA

Alat, Z. (2006) "News Coverage of Violence Against Women: the Turkish Case", *Feminist Media Studies*, 6(3): 295-314.

Altun, A, Gencel Bek, M. ve E. Altun (2007) "Aile içi Şiddet Haberlerinin Üretim Süreci ve Medya Profesyonelleri", *İletişim Araştırmaları* 5(2): 10-61.

Benedict, H. (1992) *Virgin or Vamp: How the Press Covers Sex Crimes*, Oxford University Press, Oxford.

Berktay, F. (1998) "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak", Baydar, O. (der.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1-11.

Bora, T. (2005) "Analar, Bacılar, Orospular: Türk Milliyetçi Muhafazakâr Söyleminde Kadın", Öncü A. ve Tekelioğlu, O. (der.) *Şerif Mardin'e Armağan*, İletişim, İstanbul, 241-281.

Boyle, K. (2005) *Media and Violence*, Sage, Londra.

Caputi, J. (1989) "The Sexual Politics of Murder", *Gender and Society*, 3(4): 437-456.

Chancer, L. (2005) *High-Profile Crimes: When Legal Cases Become Social Causes*, University of Chicago Press, Chicago.

Chibnall, S. (1977) *Law-and-Order News: An Analysis of Crime Reporting in the British Press*, Tavistock Publications, Londra.

Dağtaş, E. (2014) *Kamusal Alan ve Medya: Münevver Karabulut Cinayetinin Basındaki Yansımaları*, Ütopya, Ankara.

Dursun, Ç. (2010) "Kadına Yönelik Şiddet Karşısında Haber Etiği", *Fe Dergi* 2(1): 19-32.

Dursun, Ç. (2011) "Türkiye'de 1975-2010 Arasında Haber, Habercilik ve Gazetecilik Çalışmalarında Kadın Sorunlarına Bakış ve Feminist Yaklaşımlar", Sancar, S. (der) *Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Koç Üniversitesi, İstanbul, 603-647.

Foucault, M. (1972) *The Archeology of Knowledge*, Routledge, Londra.

Fuchs C. (2004) "The Mass Media, Politics, and Warfare", Artz, L., ve Kamalipour Y. (der.), *Bring 'Em on! Media and Politics in the Iraq War*, Rowman & Littlefield, New York, 189-207.

Gencel-Bek, M. ve M. Binark (2000) *Medya ve Cinsiyetçilik*, Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.

Halim, S. ve M. Meyers (2010) "News Coverage of Violence Against Muslim Women: A View From the Arabian Gulf", *Communication, Culture and Critique*, 3(1): 85-104.

Jewkes, Y. (2004) *Media and Crime*, Sage Publications, Londra.

Hall, S. (1978) *Policing the Crisis: Mugging, the State and Law and Order*, the Macmillan Press, London.

Kadıoğlu, A. (1998) "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", Baydar, O. (der.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 89-100.

Kandiyoti, D. (1997) "Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity", Bozdoğan, S. ve R. Kasaba (der.) *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, Seattle, 113-132.

Kandiyoti, D. (1998) "Some Awkward Quenstions on Women and Modernity in Turkey", Abu-Lughod, L. (der.) *Remaking Women: Feminism and Middle East*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 270-286.

Köker, E. (2007) "Medyadaki Hak İhlalleriyle Baş Etme Stratejileri", Alankuş, S. (der) *Kadın Odaklı Habercilik*, IPS İletişim Vakfı, İstanbul, 119-150.

Korn, A. ve S. Efrat (2004) "The Coverage of Rape in the Israeli Popular Press", *Violence Against Women*, 10(9): 1056-1074.

Mater, N. ve İ. Çalışlar (2007) "Medyadaki Durumu Tersine Çevirmek", Alankuş, S. (der) *Kadın Odaklı Habercilik*, IPS İletişim Vakfı, İstanbul, 169-197.

Melody, M. ve S. Miller (2009) "Print Media's Presentation of Gendered Violence" Humphries, D. (der.) *Women, Violence and the Media: Reading in Feminist Criminology* içinde, University Press of New England, New England, 29-56.

Meyers, M. (1997) *News Coverage of Violence Against Women: Engendering Blame*, Sage, Londra.

Sacco, V. (1995) "Media Constructions of Crime", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 539: 141-154.

Saktanber, A. (1990) "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş", Tekeli, Ş. (der) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim, İstanbul, 195-215.

Sirman, N. (2002) "Kadınların Milliyeti", Bora, T. (der.) *Milliyetçilik: Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4*, İletişim, İstanbul, 226-244.

Sirman, N. (2006) "Akrabalık, Siyaset ve Sevgi: Sömürge-Sonrası Koşullarda Namus - Türkiye Örneği", Mojab, S. ve N. Abdo (der.) *Namus Adına Şiddet: Kuramsal ve Siyasal Yaklaşımlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 43-61.

Soothill, K. ve S. Walby (1991) *Sex Crimes in the News*, Routledge, Londra.

Surette, R. (1995) "Predator Criminals as Media Icons" Barack, G. (der.) *Media, Process, and the Social Construction of Crime: Studies in Newsmaking Criminology* içinde, Routledge, Londra, 131-158.

Tahincioğlu, Y. (2010) "Namus Cinayetleri Üzerinden Yapılan Cinsiyetçilik ve Milliyetçiliğin Köşe Yazılarına Yansıması", *Mülkiye* 34(269): 225-253.

Van Dijk, T. (1988) *News As Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates Inc., New Jersey.

Van Dijk, T. (2003) "Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım", Çoban, B. vd. (der.) *Söylem ve İdeoloji*, Ankara, 13-113.

Van Dijk, T. (2008) *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, New York.

Van Dijk, T. (2010) "Söylem ve İktidar" Çavdar A. ve A. Yıldırım (der.) Nefret *Suçları ve Nefret Söylemi*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 374-385.

Kadınların evlenmeme ile baş etme yolları: Kaçarak reddetmek!

Kezban Çelik - Yasemin Yüce Tar***

Özet: "Okumazsan askere gidersin", "okumazsan kocaya gidersin" sözlerinden ilki erkekleri ikincisi kadınları eğitime yöneltmek için korkutma sözleri olarak kullanılır. Bu sözlerle okuyan kadınların kocaya hemen gitmeleri gerekmediği, okuyan erkeklerin de zor olan askerliğe hemen gitmeyip erteleyebilecekleri söylenmeye çalışılmaktadır. Kocaya gitmek de askere gitmek gibi mecbur ve korkulacak bir durum olarak sunulmaktadır. Bu çalışma bu uyarıyı "dikkate almış" ve okumuş, sonrasında meslek sahibi olmuş kadınların evlenmeme deneyimleri üzerine kurulmuştur. Eğitimli, meslek sahibi, evlenmemiş kadınların evlenmeme nedenleri ve bu durumla nasıl baş ettikleri temel sorunsal olarak ele alınmıştır. Aile ve evlilik gibi kurumların alternatifsiz olduğu Türkiye'de "evlenmeme" açıklanması ve daha da önemlisi baş edilmesi gereken bir durumdur. Çalışma, Ankara ve Samsun'da toplam 40 kadınla yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. 35-50 yaş arası evlenmemiş, eğitimli, çalışan kadınlara evlenmeme tercihleri ile toplumsal varoluş içinde nasıl baş ettikleri sorulmuştur. Çalışmanın sonunda evlenmemiş kadınların birbirini dışlayıcı olamayan bazı stratejiler geliştirmekte olduğu görülmüştür: i) Kaderci yaklaşım ve evlenme ihtimalini koruma, ii) bacılaşmak, erkeksileşmek ve cinselliği yok saymak, iii) kariyere odaklanma/sınırlı sosyal çevre yaratmak.

Anahtar sözcükler: Evlenmemiş kadın, kadın ve evlilik, baş etme yolları

Giriş

> Evlilik olayını geri atmayın. Nasibinizi bulunca kararınızı veriniz. Çok seçici de olmayın. O zaman gülistandan boş çıkarsınız.[1] (Recep Tayyip Erdoğan, 17 Temmuz, 2014.)

Son 50 yılda özellikle gelişmiş dünyada kadınların yaşamlarında "sessiz devrim" olarak nitelendirilebilecek değişimler olmaktadır. Sosyo-kültürel ve ekonomik

(*) Doç. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Atakum-Samsun.

(**) Yrd. Doç. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Atakum-Samsun.

1 Bu sözler, TÜRGEV'in Fatih'te Mevlanakapı Kız Öğrenci Yurdu'ndaki iftarına katılan Başbakan'ın yaptığı konuşmadan aktarılmıştır. 18 Temmuz 2014 tarihli *Hürriyet* gazetesinden alınmıştır.

gelişmelerle birlikte meydana gelen bu değişimler "ikinci demografik" geçiş olarak isimlendirilmektedir (Lesthaeghe ve Neels, 2002: 330). Doğum kontrolünün olanaklı hale gelmesi, yaygın eğitim, evlilik yaşının gecikmesi/ertelenebilmesi, kariyer olanaklarının artması gibi hususların bu devrime yol açan unsurlar olduğu vurgulanmaktadır. Bu değişimlerin tümü aile yapısı, aile değerleri, çocuk doğurma ve evliliğe ilişkin değerleri de etkilemiştir. Kadınların işgücüne katılımları artmış, yükselen eğitim seviyeleri doğurganlığı azaltmış, boşanmaları arttırmıştır. Evlilik yaşı uzamış ve bilindik evlilik kurumu yerine birlikte yaşama formu gelişmiştir. Boşanma sonrası yeniden evlenme yaygınlaşmış, aynı cinsiyetten kişilerin birlikteliklerine toplumsal onay artmış ve tek kişilik hanelerin sayısı fazlalaşmıştır (Blossfeld ve Hofmeister, 2008: 433). Bu geçişin olağanüstü bir dönüşüm olduğu, aile ve evliliği toplumsal gereklilikten "duygu ve sevgi merkezli" hale getirmeye başladığı; gereklilik/mecburiyet üzerinden kurulan aile ve evlilik bağını zayıflattığı da ifade edilmektedir (Toulemon vd., 2008).

Yavaş da olsa bu değişimlerden Türkiye de etkilenmekte, sosyo-kültürel-ekonomik ve demografik değişimlere paralel olarak aile kurumu bazı değişimler geçirmektedir. Eğitime katılım ve eğitimde kalma oranlarının artması, yükselen eğitim seviyesine bağlı olarak; çalışma isteğinin artması, boşanmaların artması, evlilik oranlarının düşmesi, evlenme yaşının yükselmesi gibi değişimler görünür hale gelmektedir. Ancak tüm bu gelişmeler Türkiye'de henüz az sayıda kadın tarafından tecrübe edildiğinden, evlilik seçeneğinin yanı sıra Batılı toplumlarda gözlenen "birlikte yaşama", "evlenmeden yaşama", "tek başına ebeveyn olma", "evlilik kurumu dışında kabul gören cinsellik" gibi hususlardaki katı muhafazakâr tutum değişmemiştir. Toplumsal değişimler olmaktadır ancak değişmeyen hususlar çok daha önemli gözükmektedir. Halen toplumsal cinsiyet rolleri oldukça katıdır; kadınların ücretli işe katılımları düşüktür; evlenme temel yaşam formudur; birlikte yaşama, evlilik dışı çocuk sahibi olma kabul görmemektedir. Ayrıca bu durum siyasi iktidarlar tarafından yeniden üretilmekte, kadını aile içinde gören, ev ve bakım işlerini kadına yükleyen aile odaklı sosyal politika geliştirilmesine öncelik verilmektedir. Kadınların hayatında meydana gelen değişimleri dikkate alan politikalar geliştirmek yerine aileyi, kadını, anneliği, erken evlenmeyi özendirme yolunun seçilmekte olduğu izlenmektedir. Aslında siyasi iktidarların kadınların yaşamlarını etkileyen değişimleri gördüğünü ancak muhafazakâr politikalarla bu değişimi "görünmez" kılmaya çalıştığını iddia etmek de mümkün gözükmektedir.

Türkiye'de artan genç nüfusa rağmen evlilik oranlarının eskiye göre düştüğü görülmektedir. 2007 yılında %9,9 olan genç nüfus (15-24 yaş) evlenme oranı, 2009 yılında %8,2'ye, 2010 yılında ise %7,9'a gerilemiştir (TUİK, 2011). Gençler arasındaki evlenme oranlarının düşme eğilimi en yetkili makamın dikkatini çekmiş (şu anki cumhurbaşkanı ama konuşmanın yapıldığı tarihte başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan) ve dönemin başbakanı meseleyi bir problem olarak

gördüğünü belirterek genç kızlara tavsiyede bulunmuştur. Gençlerin evlenme oranlarındaki düşme "seçicilik" ile açıklanmış ve çok seçici olmanın yaratacağı olumsuzluk "Gülistan'dan boş çıkma"[2] olarak tarif edilmiştir. Bu sebeple yeni bir yasal düzenleme yapılmış, üniversite gençlerinin evli statüsü ile öğrenim hayatlarına devam edebilmelerinin desteklenmesi yönünde bazı teşviklerin önü açılmış ve iyileştirmeler yapılmıştır.

Kadının yerinin aile ve temel sorumluluğunun annelik olarak görüldüğü koşullar altında, evlenmemiş olan kadınların neden evlenmedikleri, evlenmeme halini nasıl deneyimledikleri sorularının cevapları sosyolojik cevaplar olmaları açısından önemlidir. Evlilik dışı çocuk sahibi olma ve evlilik dışı cinsellik yaşamanın onaylanmadığı bir toplumda ailevi, sosyal ve biyolojik açıdan baskı altında olmalarına rağmen evlenmeyen kadınların tüm bu hususlarla nasıl başa çıktıklarını anlamak da anlamlı bir çaba olacaktır. Kadının sosyal, ekonomik ve yasal pozisyonunu belirleyen evlilik kurumu dışında kalma durumunun yarattığı sonuçlar ile neden evlilik dışında kaldıklarını anlamak önemlidir.

Bu çalışma iki tespitten hareketle gerçekleştirilmiştir. İlk tespit, Türkiye'de eğitimli, çalışan kadın sayısının artışı ile evlenmeme oranları arasındaki ilişkiye ilişkindir. İkinci tespit ise bu durumun ortaya çıkardığı yeni modellerin Batılı örneklerle benzerlik taşımadığıdır. Bu iki noktadan hareketle şu sorular ön plana çıkmamaktadır: Evlenmeyen kadınlar pozisyonlarını nasıl ifade etmekte, bu durumla nasıl baş etmektedir? Evlenmeme kararları ile toplumsal oluş içerisinde nasıl bir konum almaktadırlar? Evlilik, aile gibi kurumların olmazsa olmazlığını sıklıkla ifade edilen muhafazakâr toplumda evlenmemiş kadınlar ter-

2 Bahsedilen Gülistan hikâyesi şöyledir: Bir zamanlar bir şehirde güzeller güzeli bir kız oturuyormuş. Bu kız öyle güzelmiş ki bir gören bir daha görmeye gelirmiş... Şehirde bu kızı gören gençler aşık oluyorlar ve onu istemeye gidiyorlarmış. Ancak kız hiç kimseleri beğenmiyormuş; gelenler ne kadar zengin ne kadar yakışıklı olurlarsa olsunlar kız hepsine bir kulp buluyormuş. Şehrin tüm ileri gelenleri, soyluları dahi, bu kızın kalbini kazanamamışlar ve kız bunlara da olumsuz yanıt vermiş. Günlerden bir gün şehre bir delikanlı gelir. Bu delikanlıda çok yakışıklı ve çok dürüst biri olarak bilinmekteymiş. Birçok kız bu kadar yakışıklı ve soylu bir gençle evlenmenin hayalini kurmaktaymış. Bu delikanlı bu şehirdeki o kızı görür ve o da bu kıza aşık olur ve onu sevdiğini söyler. Ancak kız bu gence de bir kusur bulur ve teklifini kabul etmez. Aradan yıllar geçer ve bir gün bu genç bir zamanlar aşık olduğu ve karşılık bulamadığı bu kızla tekrar karşılaşır. Ancak bu sefer yanında kocasını ve çocuğunu da görür ve çok büyük bir şaşkınlığa uğrar. Çünkü bir zamanlar bir birinden yakışıklı erkekleri beğenmeyen hepsine bir kusur bulan kız öyle biriyle evlenmiş ki yüzüne bakılmayacak cinsten biridir. Bu duruma çok şaşıran genç, kadının yanına gitmiş ve onu tanıyıp tanımadığını soracak olmuş ama şaşkınlığından pek de bir şey söyleyememiş. Kadın onu tanımış. Adam merakını gizleyemeyerek, bir zamanlar kimseleri beğenmezken nasıl da böyle hem bu kadar çirkin hem de fiziksel bozukluğu olan, ona denk olmayan bir adamla evlendiğini sormuş. Kadın bunun cevabını öğrenmek için karşıdaki gül bahçesine girip oradaki en güzel gülü getirmesi gerektiğini söylemiş. Adam bunu kabul etmiş. Ancak kadın adama gül bahçesinde bir kez geçtiği yerden bir daha geçmemesi gerektiğini söylemiş. Adam gül bahçesine gitmiş ve güllere bakmış. Bir gülü güzel bulduğunda daha güzel bir diğerini görerek gül bahçesinde ilerlemeye devam etmiş. Tam geri dönecek olurken kadının bir kez geçtiğin yerden bir daha geri dönmeyeceksin sözü aklına gelmiş. Bunun üzerine bahçenin sonunda kalan solmuş, yaprakları dökülmüş, cansız gülü koparıp gelmek zorunda kalmış. Gülü kadına getirdiğinde kadın, şimdi onu anlayıp anlamadığını sormuş. Kadın da genç gibi hep daha iyisini hep daha güzelini aramış ama sonunda bahçenin sonundaki solmuş gül gibi bu adamla evlenmiştir.

cihlerini ve kendilerini nasıl müdafaa etmektedirler? Evlenmeme, değişen kadın ancak değişmeyen toplumsal koşullara karşı geliştirilen bir tür bireysel çözüm yolu olabilir mi?

Aile kurumunda meydana gelen değişimler

Pek çok ülkede yapılan çalışmalar sosyal, ekonomik ve kültürel nedenlerin etkisi ile evlenme oranlarında düşme, evlenmeme oranlarında ise artma eğilimi olduğunu göstermektedir (Smock, 2004). Evlenme oranlarının azalışı Batı literatüründe "ailenin kurumsallığını kaybetmesi" (*deinstitualization of marriage*), "yakınlığın kişiselleşmesi" ya da "saf-sadece ilişki" (Giddens, 1991) olarak tanımlanmaktadır. Aile ve aile yapısında meydana gelen değişimleri çalışan pek çok akademisyen meydana gelen değişimlerin; kadınların ekonomik özgürlüklerinin artması, boşanma ve birlikte yaşama oranlarının artması, bireyselleşme, çocuk sahibi olma ve çocuk büyütme ile evlilik kurumu arasındaki ilişkinin zayıflaması gibi nedenlerle ilişkili olduğuna vurgu yapmaktadır. En önemli neden olarak ise evlilik kurumuna birçok açıdan yakın olmakla birlikte ondan daha az katı olan "birlikte yaşama" formunun yaygınlık kazanması ve bu duruma ilişkin toplumsal kabulün artması görülmektedir (Cherlin, 2004; Sharp ve Ganong, 2007: 832). Öte yandan Batı dışındaki toplumlarda da evlenme yaşının ertelenmesine dair eğilimlerin olduğu görülmektedir. Özellikle toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanamamış olduğu, "birlikte yaşamanın bir form olarak" yaygınlık kazanmadığı ülkelerde de "ertelenen evlilik" ve "evlenmeme" kararından söz etmek olanaklı hale gelmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, genç işsizliği, ekonomik durgunluğun evlenmeme ve evliliği erteleme üzerinde etkiye sahip olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur (Singerman, 2007). Artan ekonomik bağımsızlıkla birlikte pek çok kadının geç yaşta evlendiklerini ve/veya evlenmekten vazgeçtiklerini gösterir bulgular vardır (Gaughan, 2002). Elbette bu sonucun sadece ekonomik bağımsızlıkla açıklanamayacağına ilişkin çalışmalar da mevcut (Smock, 2004). Toplumsal değişimle birlikte iş ve aile kurumu değişmekte; değişime başarılı olarak uyum gösteren genç kuşaklar için cinsiyet rollerinin dönüşümü söz konusu olmakta; değişen cinsiyet rolleri ve rol beklentileri aile kurumuna olan yaklaşımları da değiştirmektedir.

Aile kurumuna alternatif yaşam biçimlerinin artması ile birlikte, "yalnız/tek" yaşamaya ilişkin olumsuz düşüncelerin değişeceği ve bu duruma ilişkin toplumsal kabulünün artacağı düşünülebilir. Ancak yapılan çalışmalar bunun böyle olmadığını göstermektedir (Sharp ve Ganong, 2011: 957). Evlilik kurumu ve aileye ilişkin ideolojinin baskın olması, herkesin evleneceği ve hatta evlenmek isteyeceği varsayımının sorgulanmasına engel olmaktadır. Yakınlık, romantik bir ilişki gibi etkenler cinsel eşe/partnere sahip olan çiftlerin yalnız olanlardan daha doyumlu bir hayat yaşadığı kabulünü üretmektedir (DePaulo ve Morris,

2005). Evlenme ve aileye ilişkin oluşmuş bu ideolojinin kadınları daha fazla etkilemekte olduğu da görülmektedir. Bu ideoloji ile kadınlık, kadını koruyacak ve ona bakacak bir eşe sahip olma faktörlerince kurulmaktadır (Reynolds vd., 2005: 491). Bu inşa süreci "zorunlu heteroseksüellik" olarak isimlendirilmektedir (Rich, 1980: 653). Zorunlu heteroseksüellik, romantik heteroseksüel ilişkiyi "normal", "doğal" ve "arzu edilir" hale getirmektedir. Annelik de zorunlu heteroseksüellikle ilişkilendiğinde kadınların evliliği istemesi ve bundan kaçınamaması doğal hale gelmektedir. Böylece evlilik; çocuk sahibi olabilmek, duygusal bütünlük, sosyal olarak kabul görme gibi nedenlerle baskın form olmayı sürdürmektedir (Cherlin, 2004: 848).

Evlilik, aile ve kadının kimlik kurulumu ile ilişkili bu ideoloji, evlenilmesi gereken yaş aralığına ilişkin normu da oluşturmakta ve ortalama yirmili yaşlar ilk evlenme yaşı olarak "normalleşmektedir". Yaşın bu şekildeki sosyal inşası, bir yandan evlilik ve annelik kimliğini kurarken diğer yandan da kadınların yaşam döngüsünü etkilemektedir. Yirmili-otuzlu yaşlar evlenme ve anne olmak için uygun olan dönem olarak normalleşmektedir. Böylesi bir normun var olması "erken", "tam vaktinde" ve "geç evlenme ya da evlenmeyi ertelemiş" kategorilerinin oluşmasına yol açmaktadır. Normal kabul edilen zamanda evlenmemek, evlenmeyi başaramamış olmak ile ilişkilendirilerek, yetişkinlik statüsüne geçememişlik olarak görülmektedir. Bunun sonucu olarak 25 yaş üstü evlenmemiş kadınlarda, evlenmemiş olma hali ile tanımlanan bir "eksiklik" ile özdeşleşme başlamaktadır (Reynolds vd., 2005). Yaşa bağlı normal sınırların belirlenmesi, evlenmemiş olan kadınların damgalanmalarına yol açmaktadır. DePaulo ve Morris (2005: 57-60) bu durumu "bekâr/yalnız yaşayanlara ilişkin ayrımcılık" (*singlism*) olarak kavramsallaştırmakta ve yalnız olmaya ilişkin tektipleştirici önyargılar ve ayrımcılık bu kavramın içini doldurmaktadır.

Evlenmeme kadın ve erkek için farklı sonuçlar üretmektedir. Evlenmemiş erkekler evlenmiş erkeklere göre daha yüksek ölüm oranına sahiptir. Öte yandan hiç evlenmemiş kadınların fiziksel ve zihinsel sağlık açısından, evlenmiş kadınlardan daha iyi bir durumda oldukları görülmektedir. Evliliğin, kariyerde yükselme ve ücretli işten elde edilen gelir açısından kadın ve erkeği farklı etkilemekte olduğuna dair bulgular da mevcuttur. Hiç evlenmemiş erkek iş bulma ve işte yükselme açısından evli erkeklere göre daha şanssız durumdadır. Diğer yandan hiç evlenmemiş kadın işverenler tarafından kariyerine daha fazla odaklanan kadın olarak görülmektedir (Ferguson, 2000: 137). Evliliğin kadın ve erkek üzerine farklı etkilerini çalışan Daniel (1995) evli erkeklerin bekâr erkeklerden daha fazla gelir elde ettiklerini ama evli ve çocuk sahibi kadınların evlenmemiş kadınlardan daha düşük ücret aldığını ya da kariyerinde daha az başarılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda evlilik, erkekler açısından sağlık, iş bulma ve mevcut işte yükselme gibi faydalar getirirken, kadınlar açısından tüm bu alanlarda aleyhte sonuçlar üretmektedir.

Potansiyel olarak her kadın ve erkek evlenebilirdir: Bu durumda "evlenmemiş", "hiç evlenmemiş", "evlenmeyi ertelemiş", "evlenmeyi reddetmiş" kategorilerinin nasıl tanımlanacağı zor bir konudur. Genel olarak bu durumdaki kadınlar kendilerini "bekâr", "evli değil" gibi statüler yerine "hiç evlenmemiş" olarak tanımlamayı tercih etmektedirler. Çünkü "hiç evlenmemiş" tanımı "bekâr, hiç evlenmemiş, boşanmış, ayrılmış ve dul" grupları da içermektedir. Demograflar genel olarak hiç evlenmemiş kadın kategorisini tanımlamak için yaş kriterini kullanmakta ve 55 yaş ve üstünü hiç evlenmemiş olarak tanımlamaktadır. Sınırın bu şekilde çizilmesinin nedeni ise 55 yaşın çocuk sahibi olabilmenin biyolojik sınırının üzerinde bir yaş olmasıdır.

Ülkelerin izlediği nüfus politikaları (pro-natalist ya da anti-natalist), kürtajın yasal olup olmaması, ev kadınlığı kategorisinin yaygınlığı ya da bir başka ifade ile kadınların ücretli iş katılım oranları gibi etkenlerin tümü kültürel olarak söylemin oluşmasında etkili olmaktadır. Kadınların ekonomik olarak kocaya bağımlı kılındığı toplumlar evlenmeyi, anneliği ve ev kadınlığını yüceltip kadının tek varoluş nedeni yaparak evliliği mecbur hale getirmektedir. Böylesi kültürel ortamlarda kadınların ücretli çalışması da evlilik öncesinde gerçekleşmekte ve evlenme ile iş piyasasından hızla geri çekilme yaşanmaktadır. Kültürel söylem ve ideolojiler, kadına ya anne ve evinin kadını olmayı ya da kariyeri seçmeyi dayatmaktadır. Yetersiz iş olanakları, ücretler ve güvenceli işlerin azlığı kadınları evlenmeye zorlamaya devam etmektedir. Bu durumda, eşitsiz cinsiyet rollerini değiştirmek yerine anneliği kutsayan geleneksel işbölümü etkinliğini sürdürmektedir. Bu koşullar altında "evlenmeme"nin ne anlama geldiğinin ve bu kararın yapısal problemlere karşı bir tür kişisel çözüm olarak mı ortaya çıkmakta olduğunun anlaşılması önemli olacaktır.

Türkiye'de kadın

Evlenmeme, Türkiye'de halen bir istisna olarak görülmektedir. TNSA-2013 verilerine göre doğurgan çağdaki kadınların (15-49 yaş) çoğunluğunun halen evli (%68), yaklaşık olarak üçte birinin hiç evlenmemiş (%28) ve kalan %4'ünün de boşanmış, ayrı yaşıyor veya eşi ölmüş durumda olduğunu göstermektedir. Hiç evlenmemiş kadın oranı yaşla birlikte düşmektedir: Bu oran en gençlerde (15-19 yaş) %93 iken yirmili yaşlarının sonlarındaki kadınlar için %19'dur. Otuzlu yaşların sonlarındaki kadınların %5'i ve üreme çağının sonuna gelen 45-49 yaşları arasındaki kadınların %3'ü hiç evlenmemiştir (TSNA, 2013: 104-105). TNSA-2013 sonuçlarının 25-49 yaşlarındaki kadınlar için daha önceki araştırmalarla karşılaştırılması da evliliği erteleme eğilimini doğrulamaktadır: TNSA-1993 ve TNSA-2013 arasındaki 20 yıllık dönemde ilk evlenme yaşı 2 yaş artmıştır. TUİK evlenme ve boşanma istatistikleri 2013 verilerine göre, ortalama ilk evlenme yaşı erkekler için 26,8 iken kadınlar için 23,6'dır. Sosyolojik ola-

rak Türkiye'de evlenmeyen kadın olgusunun artmakta olduğu ve artmaya devam edeceğini iddia etmek mümkün gözükmektedir. Bu olgunun artmaya devam edecek olduğu öngörüsü önemli toplumsal değişimlerin göstergesi olabilir. Tüm açılar dikkate alındığında, evlenmemiş kadınların sosyolojik bir kategori olarak ele alınması anlamlı olacaktır.

TABLO 1
Türkiye'de 15-49 Yaşlarındaki Kadınların Yaşa ve Evlilik Durumuna Göre Yüzde Dağılımı (TNSA, 2013: 106)

Yaş	*Hiç evlenmemiş*	*Evli*	*Boşanmış*	*Ayrı yaşıyor*	*Eşi ölmüş*	*Kadın sayısı*
15-19	92.8	7.1	0.0	0.1	0.0	1.572
20-24	52.6	46.3	0.9	0.2	0.1	1.337
25-29	19.1	78.1	1.9	0.7	0.2	1.492
30-34	7.1	89.1	2.4	0.8	0.6	1.565
35-39	4.5	89.3	3.5	1.6	1.1	1.513
40-44	2.1	91.0	3.4	1.6	1.9	1.238
45-49	3.0	86.3	4.5	0.6	5.7	1.029
Toplam	27.5	68.3	2.3	0.8	1.1	9.746

Türkiye'de Cumhuriyet'le birlikte zorunlu ve yaygın eğitimin başlatılması, çalışma yaşamına ilişkin düzenlemeler, kadınlara seçme ve seçilme haklarının verilmesi gibi uygulamalarla kadınların eğitime ve eğitime bağlı çalışma hayatına dahil olmaları devlet eliyle teşvik edilmiş ve desteklenmiştir. Daha sonraları, yapılan bu düzenlemeler "devlet feminizmi" olarak tanımlanmıştır (Michel ve Tekeli, 1993: 31; Berktay, 1996: 760; Arat, 1998; Çakır, 1994; Durakbaşa, 1998; Sirman, 1989). Kadınların taleplerini de içeren ancak asıl hedefi kadınların özgürleşmesinden çok "modern" bir toplumun yaratılması olan devlet feminizmi, çok kısa bir süre içinde kız evlatlarının asli görevlerine, yani ulusun ve kendi çocuklarının annesi olmaya dönmelerini teşvik etmesiyle esas olarak hükümetler düzeyinde yürütülen bir politikaya dönüşmüştür. Kamusal alanda eşitlik karşılığında özel alandaki geleneksel rollerin sürdürülmesi (Arat, 1998: 4), bir tür ataerkil pazarlık olarak işlemiş (Kandiyoti, 1997) ve dolayısıyla yeni rejimin tüm yeniliklerine rağmen ataerkiyi hassasiyetle koruduğu ve hatta yeni bir ataerki yarattığı görülmüştür.

Öte yandan erkeklere sunulan tüm eğitim olanaklarından yararlanan kadınlar, Batılı ülkelerde "erkek mesleği" olarak görülen birçok alanda uzmanlaşabilmiştir. Tıp, çeşitli mühendislikler, hukuk, akademi gibi profesyonel alanlarda çalışan kadınların oranı birçok Batılı ülkedeki orandan yüksektir. Bununla birlikte, Türkiye'de kadın konusuna bakıldığında, gözlemlenen durumu "paradoks" olarak tanımlamak mümkün gözükmektedir. Modernist öğreti, kamusal alanda –en azından prensipte– kadın ve erkekleri eşitlemiş ve buna bağlı yasal düzeydeki hakları da vermiş, bu eşitliği yakalamanın en önemli aracı olarak ise

eğitimi görmüştür. Bu yüzden yakın tarih incelendiğinde eğitime bağlı olarak kadınların kamusal alanda var oluşlarına dair pek çok ikna edici rakam görmek mümkündür (Öncü, 1981; Ucal vd., 2015: 447). Ancak bu sadece gerekli eğitimi alanlar için geçerli olmuş, bu eğitimi alamayan kadınların kamusal alanda eşit haklara ulaşmaları mümkün olamamıştır. Böylece yasal eşitlik ve buna ulaşma orta sınıf kadını olmayı neredeyse zorunlu kılmıştır. Zira bir yandan kız çocuklarının eğitimine ilişkin güçlükler halen devam etmekte iken diğer yandan uzun eğitime devam edebilme ailenin sosyo-ekonomik sermaye düzeyi ile yakından ilişkili olmuştur. Bu nedenlerle bu grup her zaman bir azınlık grubu olarak kalmış, kadın nüfusunu oluşturan önemli bir bölüm eğitim, çalışma ve siyasi haklar konusunda yasaların sunmakta olduğu imkanları kullanamamıştır. Sonuç olarak kendi içinde önemli değişiklikler olmakla birlikte iki grup kadın gerçeğinden söz etmek olanaklı gözükmektedir: siyasi, medeni ve sosyal haklar açısından "vatandaş" olabilmiş kadınlar ve "vatandaş olamamış" kadınlar. Bu durumu oldukça iyi yansıtan çalışmalardan birisi ise Küresel Toplumsal Cinsiyet Farkları raporudur: 142 ülkede ekonomik katılım ve fırsat eşitliği, eğitim, sağlık ve siyasi güçlenme konularında toplumsal cinsiyet eşitliğinin incelendiği raporda Türkiye 125. sırada yer almıştır (Global Gender Gap, 2014).

Türkiye'de piyasa ekonomisinin büyüme ve kalkınma süreçleri, bir seri makroekonomik dinamik, kısıt ve tarihsel konjonktüre bağlı olarak, ataerkil tek erkek kazananlı aile modelini aşındırabilecek güç, ivme ve istikrarda talep koşullarını oluşturamamıştır. Kadın emeğine zayıf talep koşulları altında, kadınların ezici çoğunluğu emek piyasasından dışlanmış, iş ve aile yaşamını uzlaştırmaya yönelik yasal ve kurumsal mekanizmalara talep önkoşulları oluşamamış, bakım rejimi tam zamanlı ev kadını, emek piyasası ise uzun saatler çalışan (ancak evdeki iş yükünü paylaşmama konusunda dirençli) erkek temelli kurumsallaşmıştır (İlkkaracan, 2012: 211). Böylece ekonomik özgürlüğü olan ve hayatlarını kontrol edebilen kadınların oranı düşük seviyedeyken, toplumda anne ve eş olarak algılanan kadınlar çoğunluğu oluşturmuştur. TUİK'in 2009 Aile Yapısı araştırmasına göre, kadınların %64,7'si, erkeklerin %60,7'si kadının asli görevinin çocuk bakımı ve ev işleri olduğunu bildirmişlerdir. Bu veriler Türkiye'nin geleneksel yapıyı kabul ettiğini ve erkek egemen toplum yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Her ne kadar Türkiye'de kadınlar erkekler tarafından ezilen bir kategori olsa da eşitsizlik ve güç ilişkileri üzerine kurulmuş benzer bir hiyerarşiyi kadınların kendi aralarında da görmek mümkündür (Bora, 2005; Özyeğin, 2004). Evli bir kadın saygı duyulacak bir kadındır ve aynı zamanda fikirleri benzer durumdaki kişiler için de belli bir önem taşımaktadır. Kontrollü ve kısıtlanmış bir şekilde olsa da evlilik kadına belli bir statü kazandırmaktadır. Delaney (1987: 42) bu durumu, "evli olmayan kadın sosyal olarak tamamen görünmezdir" diyerek vurgulamaktadır. Böylece evli kadınlar bekar kadınlara göre daha üst bir kade-

meye yerleşmektedir. Bu hiyerarşide; çocuğu olan, "anne" statüsüne sahip olabilenler (özellikle erkek çocuk doğuranlar) bir üst kademeye yükselmektedir. "Evde kalmış" ve "evlenmemiş", bu hiyerarşinin en altlarında bir yerlerde; çocuğu olmayan "kısır" ve "dul" kadınlar arasında, yani hiyerarşinin alt basamaklarında yer almaktadırlar. Hiyerarşinin altındaki tüm grupları çalışmak, onları el verdiğince "sessiz ve görünmez" kategoriden görünür ve sesi duyulur kategoriler haline getirmek, bu kategorilerin üzerinden toplumsal cinsiyet çalışmaları yapmak anlamlı gözükmektedir (Çelik ve Lüküslü, 2012). Bu gruptaki kadınların bu en altta olma hali ile "başaramamış, uyumsuz" olma hali ile nasıl baş ettikleri sorusu aynı zamanda kadınların kendi yaşamlarını aile dışında tanımlamalarının zorluklarını gösterebilecektir.

Çalışmanın metodu

Sosyolojik bir kategori olarak "35-50 yaş arası bekâr/evlenmemiş kadına" ilişkin bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu nedenle bu çalışma "tanımlayıcı" bir çalışma olma iddiasını taşımaktadır. Bu araştırmada; konuya ilişkin bilgi birikiminin kıtlığı, evren büyüklüğünün tam olarak bilinmemesi ve bir deneyimi/durumu anlamayı dert edindiği gerekçeleri ile niteliksel çalışma yöntemi tercih edilmiştir. Niteliksel bir araştırmanın temsil iddiası yoktur ancak görüşülecek örneklem oluşturulurken bazı ölçütler kullanılmıştır. Farklı meslek gruplarından ve iki farklı şehirden kadınların yer almasına özen gösterilmiştir. Bu kapsamda Ankara ve Samsun illerinde 35-50 yaş aralığında, üniversite eğitimli, profesyonel meslek sahibi, hiç evlenmemiş toplam 40 (20 Ankara, 20 Samsun) kadınla derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın iki farklı ilde yürütülmesinin amacı il değişkenine bağlı farklılıklar olup olmadığını görebilmektir. Belirlenmiş kriterlere uygun kadınlara ulaşabilmek için kartopu tekniği kullanılmıştır. Her iki ilde de görüşmeler akademik çevre ile –yazarların üniversitede çalışıyor olması ilk görüşmelerin buradan yapılmasını kolaylaştırmış olduğundan– başlatılmış, ardından görüşülen kişilerin önerileri ile diğerlerine ulaşılmıştır. Makalenin yazarlarından birisinin 35-50 yaş aralığında, profesyonel meslek sahibi ve hiç evlenmemiş kategorisinde yer alıyor olması görüşülecek kadınlara ulaşmayı ve çalışmaya katılımı kolaylaştırmıştır. Yazarlardan birinin bu kategori içinde yer almasının görüşmeleri olumsuz etkileyebileceği düşünüldüğünden kişisel ilişkilerin dışında olan kişilerle görüşme yapmasına dikkat edilmiştir. Görüşmelerde benzer bir akışı izleyebilmek amacı ile görüşme formu geliştirilmiştir. Görüşme formu; sosyo-demografik bilgiler, eğitim, çalışma ve aile geçmişleri, evlenmeme kararında etkili olan faktörler ile evlenmeme ile baş etme stratejilerini anlamaya yönelik sorulardan oluşmuştur.

Görüşmeler kadınların işyerlerinde ve kafelerde yapılmıştır. Görüşmeler 1 saat ile 2,5 saat arasında değişmiş, ortalama ise 1,5 saat sürmüş; görüşülenlerin iz-

ni ile kaydedilmiştir. Görüşmelerin büyük bölümü tek bir oturumda tamamlanmıştır. Kaydedilen görüşmeler çözümlenmiş ve tematik analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir. Çözümlenmiş olan görüşmeler dikkatle okunmuş ve görüşmecilerin düşünceleri belirli temalar etrafında toplanmıştır. Temalar, görüşme çözümlemelerinden çıkarılmıştır. Bu anlamda kadınların deneyimlerini ortaklaştıran ve farklılaştıran nedenler veriden hareketle kurulmuştur. Görüşülen kişilerin gizliliklerini korumaya yönelik anonimleştirme yapılmıştır.

Görüşülenlerin profilleri

Çalışma niteliksel bir çalışma olduğundan "Türkiye'de evlenmemiş kadın kimdir?" gibi bir soruya yanıt vermemektedir. Ancak iki ilde görüşülen kadınların bazı özelliklerine değinmek mümkündür. Meslek sahibi evlenmemiş kadınlar incelendiğinde belirli bir meslek alanında yoğunlaşmanın olmadığı görülmektedir: Mühendis, avukat, doktor, öğretmen, moda tasarımcısı, balerin, kamu çalışanı şeklinde bir mesleki çeşitlenmeden söz etmek mümkündür. İki il dikkate alındığında Samsun ilinde yaşayan kadınlarda aile ile birlikte yaşama pratiğinin (17), Ankara ilinde ise yalnız yaşama (12 kadın) pratiğinin daha yaygın olduğu görülmüştür. Kardeş sayıları açısından iki şehir benzerlik göstermekte olup katılımcılar ortalama 2-3 kardeşe sahiptirler. Baba meslekleri açısından bakıldığında da her iki ildeki kadınların babalarının genellikle profesyonel mesleklere sahip oldukları görülmüştür. Yaş aralığı 35-50 olarak belirlendiğinden belirli bir yaşta yoğunlaşma söz konusudur. Katılımcılar meslek sahibi kadınlar olduklarından aile ile birlikte yaşamalarının temel nedeninin yaşanan şehir ile ilişkili olduğu söylenebilir. Ankara'da yalnız yaşayan kadınlar genellikle üniversite eğitimi için Ankara'ya gelmiş ve ardından meslek hayatına burada devam ettiklerinden yalnız yaşamayı seçmeleri kolay ve doğal olmuştur. Samsun'daki kadınların aileleri ile birlikte yaşama nedeni ise üniversite eğitimini Samsun ilinde tamamlamış ve/veya başka şehirlere eğitim nedeni ile gitmiş ancak sonrasında Samsun'a dönmüş olmalarıdır. Bir başka deyişle, aileden ayrı yaşama seçeneği ancak işyeri ve ailenin farklı şehirlerde olması ile mümkün görünmektedir. Aynı şehirde eğitim hayatını sürdürüp sonrasında meslek sahibi olarak aynı şehirde kalanlar ailesi ile yaşamaktadır. Görüşülen kadınların çoğunluğu kentli kadınlardır. Baba mesleğine bağlı olarak farklı şehirlere gitme deneyimleri olmakla birlikte babaların meslek sahibi olduğu, düzenli gelirleri olan, kent merkezlerinde orta sınıf denilebilecek ailelerde büyümüş kadınlardır. Annelerin çok önemli bir bölümü ev kadınıdır.

Evlenmeme ile baş etme yolları

Kadınların ekonomik olarak kocaya bağımlı kılındığı toplumlar; evlenmeyi, anneliği ve ev kadınlığını kadına yükleyerek evliliği norm haline getirmek-

tedir. Türkiye, kadınların ücretli çalışma oranlarının düşük olduğu bir ülkedir ve bu durum kadınları evlilik yapmaya zorlamaktadır. Aslında son 20 yıl dikkate alındığında kadınların eğitime katılımları ve katıldıkları vakit eğitimde kaldıkları süre uzamıştır; uzun eğitimli kadınların ücretli işte çalışma istekleri ve reel durumda ücretli çalışan olma oranları da yükselmiştir. Ancak yaklaşık 4 kadından birinin ücretli iş piyasasına katılabiliyor olması kadınlık, annelik ve kadının toplumdaki yerini belirleyen normatif yapıyı değiştirememektedir. Bu koşullar altında evlilik ve aile kurumuna eleştirel bir bakış açısı geliştirebilmek nerede ise imkânsız hale gelmektedir. Bu durumda "evlenmeme", değişmeyen değerlerden dolayı halen zor bir karardır ve daha en başından baş edilmesi gerekli bir durumdur. Evlenmemiş kadınların evlenmeme hali ile baş etme yollarının araştırıldığı bu çalışmanın sonucunda kadınların geliştirdiği stratejilerin üç başlık altında toplanabileceği görülmüştür. Ancak bu stratejiler birbirini dışlayıcı olmayıp aynı anda birden çok strateji kullanılabilmektedir. Stratejiler birbirine alternatif olmayıp çoğunlukla iç içe geçmiş şekilde kullanılmaktadır:

(i) kaderci yaklaşım ve evlenme ihtimalini koruma
(ii) bacılaşmak/erkeksileşmek ve cinselliği yok saymak
(iii) kariyer odaklılık ve sınırlı sosyal çevre

Kaderci yaklaşım ve evlenme ihtimalini koruma

i) Evlenme ihtimalini korumak: "Hala evlenmeyi düşünüyorum ki!"

Görüşülen kadınların çoğunluğu evlenmemeyi bir karar/tercih olarak yaşamadıklarını ifade etmektedirler. Evlilik ve aile kurumlarına itirazlarını veya bu kurumları reddettiklerini ifade etmekten kaçınmaktadırlar. Evlenmek iyi ve güzeldir ancak evlenilecek kişi konusunda seçici oldukları için evlenmemişlerdir. Evlilik kurumunu ve onun içinde kadına düşen rolleri reddetmek ve eleştirmekten, toplumsal statüleri içinde onları "marjinal ve radikal" yapabileceği endişesi ile kaçınmaktadırlar. Bu bilgi ile evlenmenin kendisine ilişkin değil ama kimle evleneceğine ve ne zaman evleneceğine ilişkin kararlar aldıklarını belirtmektedirler. Evlenmeme kararının bir tercih ve bilinçli bir karar olduğunu söyleyenler olsa da "doğru biri" olursa "evlenmeyi düşündüklerini" belirtmektedirler. Bu da onları aile ve evlilik düşmanı olarak algılanmaktan korumaktadır.

> Evliliği ben karşılıklı bir anlaşma olarak görüyorum. Ama onu yaşayabilecek uygun bir kişi varsa. Benim karşıma çıkmadı. **Evliliğe karşı biri değilim.** Evlenmemiş olmak da benim için eksi bir puan değil. Hayatımın kalitesini düşürmüyor. Ya da bir espri konusu olmuyor. (45, akademisyen, Samsun)

> Evliliğe çok antipatik yaklaşmıyorum. Ama çok olması gerekeli bir şey gibi de yaklaşmıyorum. **Toplum beni evliliğe sürüklüyor**. Bir ben mi bekâr kalacağım, böyle bir düşüncem yok. Olursa karşı da değilim. Karşı olan karakterler vardır. Ben öyle bir yapıda değilim. Özellikle belli bir yaştan sonra insanlar daha huzurlu bir hayat istiyorlar. Özellikle kendilerine bir yaşam kurdularsa, belli alışkanlıkları oturduysa bunu çok değiştirmeye çalışmayacak buna çok müdahale etmeyecek bir yaşam arıyorlar. O yüzden arkadaş olabileceğim biri çıkarsa karşıma evlenirim. (36, avukat, Ankara)

Genel olarak evlilik kurumundan şikâyet etmek yerine etrafta kötü giden evlilikler hakkında konuşmak evlenmemiş kadınlar açısından daha mümkün ve kolay gözükmektedir. Evlenmeme durumlarını açıklarken sıkça başvurulan yol, evliliğin kendisinin problemli oluşundan değil, çevredeki evliliklerin kötü gitmesinden dolayı bu kuruma eleştirel yaklaştıklarının ifade edilmesidir. Evlilik kurumunu prensip olarak eleştirmek başka bir düzey, var olan evlilikleri eleştirmek başka bir düzey sunmaktadır. "Evlenmiyorum çünkü etrafımdaki evliliklere baktığımda iyi giden evlilik çok fazla yok", ifadesi herkes tarafından makul bulunmaktadır. Bu ifade ile evlenmemiş kadınlar, kendilerini, ince eleyip sık dokuyan, her şeye razı olmayan, seçici kadınlar olarak tarif etmektedirler. Meslek sahibi oluşları, eğitimli oluşları da onlara seçici davranma hakkı vermektedir. Böylece aslında evlilik kurumunu eleştirmeden "evlilik olayı"nı eleştirmiş olmaktadırlar. Bu tavır bir tür "kaçarak reddetmek" olarak görülebilecek bir baş etme yolu olarak görülebilir. Evliliğin maddi çıkarlar için yapılması ve evlilikler içinde yaşanan aldatmalar var olan evliliklerin eleştirisi için kullanılan temel argümanlardandır:

> Şu dönemde (...) genel piyasa dersek; insanların evliliğe bakış açısı tamamen maddiyat. İyi bir yere kapak atayım, kaba tabiriyle. İyi bir yer olsun ve rahat edeyim. Çocuk yapayım. Bu düşünce ne kadar çirkin. Ben yapamam. Sevgi olmadan bir şey hissetmeden... Sadece parası için evlenmek. Bu çok yanlış. Evleniyorlar ama her iki tarafın da sevgilisi var. Şu anda Samsun'da dudağımı uçuklatan şeyler duyuyorum. Evli adamlarla ve kadınlarla ilgili. (37, avukat, Samsun)

Hiç evlenmemiş kadınların deneyimleri üzerine yapılan çalışmalar "evlenme ümit ve ihtimalini korumak" ile yaş arasında ilişki olduğunu göstermektedir. Genel olarak biyolojik açıdan çocuk doğurma potansiyelinin korunduğu 28-34 yaş arası "limbo/sınır zaman"da evlenmeye ilişkin çabanın yüksek, evlenmeye açık ve umutlu olunduğu gösterilmektedir (Sharp ve Ganong, 2007). 35 yaş üstü hiç evlenmemiş kadınların ise evlenmeye ilişkin beklentilerinin düştüğü ve evlenmemiş olmaya ilişkin düzenleme ve kabullerinin arttığı görülmektedir (Davies, 2003). Bu yaş aralığında, evlenmemiş olmaya ilişkin realist tutum geliştirdikleri, çocuk sahibi olmaya ilişkin beklentilerini düşürerek evlenmemiş kadın olarak kendilerine değer ve saygı duymayı öğrendikleri görülmektedir (Ferguson, 2000). 35 yaş üstü hiç evlenmemiş kadınların deneyimlerini ve baş et-

me stratejilerini anlamaya çalışan bu çalışmada ise kadınların evlenme ümit ve ihtimalini korumakta oldukları görülmüştür. Bu ihtimal "biyolojik olarak normal kabul edilen yaş aralığı" genişletilerek yapılmaktadır. TNSA-2013 sonuçları, 25-49 yaş grubundaki kadınlar için ortanca ilk doğum yaşının 22,9 olduğunu göstermektedir. Yine kadınlar için ortalama evlenme yaşının 24 olduğu dikkate alındığında, sosyal olarak beklendik evlenme yaşını kaçırmış kadınların çocuk sahibi olma ihtimallerini genişletmiş oldukları söylenebilir.

> Valla ben evlensem çocuk için evlenirim zaten. **44 yaşındayım, son noktadayım.** Ben seviyorum. Bugüne kadar pek önemsemiyordum ama insanlar son şeye geldiklerinde bu işi önemsemeye başlarlar ya. Evleneceksem 1-2 sene içerisinde evleneyim. Ondan sonra evlenmişim, evlenmemişim falan çok mühim değil. (44, avukat, Samsun)

> Eskiden yakışıklı olacak derdim. Şimdi, yakışıklılığın hiç önemli olmadığını düşünüyorum. Eğitim seviyesi benden az olmamak kaydıyla... Kültürlü olsun. Bir yere gittiğinizde bir şeyler anlatsın. Birlikte sohbet edebileceğiniz, konuşabileceğiniz, anlayışlı birini istiyorum. Zengin ya da yakışıklı diye bir şey yok. **Belli bir eğitim seviyesi olsun ve birlikte güzel vakit geçirebileceğim bir insan olsun, evlenirim.** (44, avukat, Ankara)

Kültürlü, eğlenceli, kendi eğitim ve toplumsal statüsüne uygun bir aday olması halinde evlenmeye hazır olduğunu belirten kadınlar bir miktar romantik kadınlar olarak tarif edilmiştir. Bu kadınlar Batılı hemcinslerine biraz benzer biçimde aile ve evliliği toplumsal zorunluluktan çıkarıp "duygu ve sevgi merkezli" bir ortaklık olarak idealize etmişler ve buna uymayan aile görüntülerinden kaçmayı seçmiş gözükmektedirler. Evlilik kurumunu, ilişkileri, kadınların bu kurum içindeki eşitsiz hallerini gören kadınlar bir yandan böylesi bir ilişkiye teslim olmamak istemekte ancak diğer yandan gerçek olmayan bir ilişki, romantik hayallerine de yenik düşmektedirler. Etraflarındaki evli kadınlar sürekli olarak bu kadınları uyarmakta, evliliğin böyle bir şey olmadığını hatırlatmakta ve kadınların yüksek beklentilerini düşürmelerini telkin etmektedir. Gerçek olan, belirlenmiş toplumsal cinsiyet rolleri içinde bir çocuk ve koca sahibi olmak için evlenme gereğidir. Ancak böylesi bir gerçek "yetmez" görülmekte, buna mükemmel erkek ve masallardaki gibi bir ilişki hayali eklenmektedir. Bir yandan aile kurumunun sağladığı olanaklar istenmekte ancak oyunun kurallarının değişmesi şartı eklenmektedir. Mevcut hal ile evlenmenin kendilerine bir şey kazandırmayacağını bilmekte ancak kendi istedikleri hali de kuramamaktadırlar. Genel olarak meslek sahibi profesyonel kadınlar yüksek beklentileri, romantik ilişki arayışları, özgürlüklerini korumak gibi nedenlerle, evlenmemiş olmaktan çok mustarip olmadıklarını dile getirmektedirler:

> Ben mutlu bir evlilik yaşamak isterdim. Güzel, seviyeli, saygılı, sevgi dolu bir evlilik isterdim. İdeal erkek babamdır benim gözümde. Ama öyle bir erkekle hiç karşılaşma-

dım. **Bulunmaz bir evlilik, bulunmaz bir insan.** Sevgiyle büyüdük biz. Ben kocaman kızdım, babam beni kucağına alırdı. Oyunlar oynardı. Evcilik oynardı. Düşünün. Hayal dünyamızı çok genişletti. Babam ve annem gibi bir evliliğe hiç rastlamadım. Çevremde mutlu olan evlilik yok denecek kadar az. (45, medikalci, Samsun)

Benim istediğim gibi bir evlilik yok zaten. Onun için evlenmedim. Evlenmeyeceğim de galiba. Manevi boyutu çok yüksek olmalı benim evleneceğim insanın. Benim kıymetimi ve değerimi bilmeli. Yüreğimi açabilmeliyim. **Önce çok iyi dost olmalıyız.** Bundan sonra olursa şayet, inşallah öyle bir şey çıkar. (45, medikalci, Samsun)

Evlenmiş olmak için evlenmek istemiyorum. Sevmek istiyorum. Çok sevmek istiyorum. Maddi anlamda hiçbir şey beklemiyorum. Beni heyecanlandırsın. Hatta bir ömür heyecanlandırsın. (36, bankacı, Ankara)

ii) Kaderci açıklama: "Kısmet değilmiş!"

Geleneksel söylemin evlilik veya evlenmeme ile ilgili açıklaması olan "nasip-kısmet" ifadesi, bu kadınlar tarafından evlenmeme durumlarını sürekli açıklamak zorunda kaldıkları için tekrar kullanıma sokulmaktadır. Karşılarındaki evliliği mutlaklaştıran geleneksel bakışı onun kendi silahı ile vurmak, baş etme yollarının en kestirmesi olarak göze çarpmaktadır. Neden evlenmediniz sorusu her ilişkide bir soru olarak geldiği için, buna cevap olarak "kısmet değilmiş" ifadesi akabinde gelebilecek soruları bertaraf etmenin kestirme yolu olarak kullanılmaktadır.

Kısmetin kapalı diyorlar. Allah Allah, kısmetin kapalı herhalde diyorlar. İstese herkes evlenir. Ona göz yumar, buna he der. Ya tamam işte der evlenir gider. Ne zaman evleneceksin diyorlar bir aralık evlenirim diyorum. Geçiştiriyorum. Çok üzerinde durmuyorum. Bazısı daha üsteliyorsa herkes evlenmek zorunda değil diyorum. Aynı şekilde herkes çocuk sahibi olmak zorunda değil, bunu evli çiftlere de çok yapıyorlar. Sadece bekârlara değil. Bir kategori var – bunu sadece bekârlara yapmıyor, evli olup hâlâ çocuğu olmayanlara da yapıyor. (36, avukat, Ankara)

Bence doğru insanla karşılaşmama problem. Kim sevene, sevme beni der. Gönlü hoş olunca, gönlüm hoş olmasın... **Kısmet meselesi diyorum ben bana sorana.** (37, avukat, Samsun)

Bacılaşmak/erkeksileşmek ve cinselliği yok saymak

i) Tehlikeli kadın olarak algılanma ile başa çıkma yolu olarak "bacılaşmak"

Evlenmemiş kadın olarak yaşanan önemli sorunlardan biri halen görece genç yaşlarda olanların, bir ölçüde evli olan diğer kadınların kocalarını baştan çıkara-

bilecek, potansiyel tehlike olarak algılanmasıdır. Özellikle iş yaşamında evlenmemiş kadınların erkekler tarafından potansiyel flört edilecek kadın olarak algılanması önemli bir sorundur. Kadınlar evli değilse, evli ya da bekâr tüm erkekler için bu kadınlarla "ilgilenmek" doğal hak olarak gözükmektedir. Görüşülen kadınların neredeyse hepsi bu durumdan rahatsız olduklarını ifade etmişlerdir. Bununla baş etme yolu kendini "tehlikesiz" hale getirmektir.

> Evlenip bu mesleği yapmak kolay. Belki daha da kolay olabilirdi. Benim en büyük sıkıntım şu oldu: Yaptığım iş, sigortacılık. Muhataplarım çoğu zaman erkekler. Evli olunca iş biraz daha kolay. Bekar olduğun zaman sürekli etrafına dört duvar örüp gardını almak zorundasın. Seni kendilerinden bir erkek gibi görmelerini sağlaman gerekiyor. O insanın hayatını çok zorlaştırıyor. Ben çok beyli konuşmasını bilmem. Ben iki kere görünce üçüncüsünde abi yapmışımdır. Hemen o şekle getiririm. **Abi derim.** Çünkü korkarım. Yarın başka bir gözle bakar mı, başka bir niyet oluşur mu, diye düşünürüm. Onun önünü kesmeye çalışırım. Kendimce tedbirler alıyorum. Evli bir kadına bakış açısı... Bekar olduğun zaman; azıcık da bakılabiliyorsan... Her zaman kötü niyetle değil tabii. Ama senin için bir şey der mi? Kafasında bir algı olur mu? Ya da senin yaptığını yanlış anlar mı? (39, sigortacı, Samsun)

Muhatap olunan erkeğin yanında bir kadın varsa, asıl muhatap erkek bile olsa ilişkiyi kadınla devam ettirmeye çalışmak, kendilerini kadın ve cinsel obje olarak sunmamak, hem kadına hem erkeğe mesaj vermek anlamında kadınların kullandıkları bir baş etme yolu olarak gözükmektedir. Tehlikeli kadın olmadıklarını böylesi bir strateji ile iletmektedirler. Burada hem erkeğe hem de kadına tehlikeli olunmadığı mesajı verilerek gerilimi azaltmaya çalışan kadınlar, özel yaşamlarında da bu yolu tercih ettiklerini söylemektedir. Özel ilişkilerinde de eğer tanıdıkları erkek evli ise veya evlendikten sonra, onların eşleri ile iyi geçinerek arkadaşlık ilişkilerini yürütebildiklerini ifade etmişlerdir.

> Onu nerede yaşıyorum biliyor musunuz? Müşterilerimde yaşıyorum. Çünkü bekar kadınım. Erkek geliyor. Kadın çirkin diyelim. Adam boylu poslu, yakışıklı. Kadının bana bakışından ben anlıyorum. Ben hemen kadına yöneliyorum. Hemen ona iltifat ediyorum, gerekirse. Hemen ona kanalize oluyorum. Öyle çok dönen müşterim oldu. O şekilde yaklaşıp bakan... Döneriz deyip dönmeyen. Buna engel olamazsınız. (45, gazeteci, Samsun)

> Ama samimiyetime erkek daha çok cevap verdiği zaman yanındaki bayan rahatsız olabiliyor. Bu durumda ben ilgimi bayana yöneltiyorum. (42, akademisyen, Samsun)

> Ben mesela erkek arkadaşlarımın eşleriyle aramı hep iyi tutarım. Hep onların yanında olurum. Onlar bana daha çok güvenirler. Bana şikâyet ederler eşlerini. Ben o konuda hiçbir sıkıntı yaşamadım. (45, avukat, Ankara)

ii) Erkeksileşerek "eksiğini" giderme

Özellikle anne-babası ile yaşamaya devam eden evlenmemiş kadınlar ekonomik olarak artan gelirlerine paralel şekilde kendilerini ev işlerinden –yemek, temizlik, ütü gibi– muaf tutmaya ve bu görevleri annelerine devretmeye başlamaktadırlar. Hal böyle olunca evin erkeği gibi olma durumu başlamakta, eve gelir getiren, ailenin yaşam standartlarını yükselten, ailenin kararlarını alan, anne-babanın sağlık sorunlarını, ailenin dış işlerini halleden kadınlara dönüşmektedirler. Böyle bir pozisyonu doldurunca, bundan sonra bekleyecekleri erkeklerin kendilerinden daha güçlü olmaları gerekeceği için de evlilik imkânsızlaşmaktadır.

> Evlenmek olsun diye evlenmemin bir anlamı yok. Erkek bir tık önde olacak biraz güçlü olacak. **Kılıbık erkek sevmem.** Benim güçlü bir kocam, sağlam bir kocam var diyebileyim. Adam gibi adam derler ya. Acaba çok mu şey arıyorum öyle bu yaştan sonra nereden bulacağım öyle. (42, muhasebeci, Ankara)

Evlilik kurumu içinde bir erkekten, eşten beklenen temel sorumluluklar; ailesini geçindirebilme, koruyup kollayabilme, ailenin dış dünyaya ilişkin sorumluluklarını yerine getirme olarak sayılabilir. Evlenmemiş, meslek sahibi kadınlar ücretli işte çalışan, kendi ailelerinin dış işlerini halleden, aile üyelerinin güvenini kazanmış kadınlardır. Bu koşullar altında güçlü, hatta genel toplumsal algının ürettiği kadın ve erkeklik rolleri dikkate alındığında erkeksileşmiş kadınlardır.

> Bir arkadaşım şey dedi. **Sen erkek gibisin.** Gidiyorsun marketten alışveriş yapıyorsun. Eve bırakıyorsun, annen senin için bütün ev işlerini yapıyor. (44, balerin, Ankara)

Ailenin bileni, beceriklisi, para kazananı, dış dünyaya ilişkin erkek işlerini iyi yapabileni olmak özellikle dar gelirli ailelerde evlenmemiş kadınlar için yeni bir kimlik ve sorumluluk üretmektedir. Hasta anne-baba ile ilgilenmek, onları ekonomik olarak desteklemek, onlara ev ve araba almak gibi katkıları artan kadınların ev içindeki pozisyonları yükselmektedir. Erkek rollerini üstlenen evlenmemiş kadınlar evlenmek için kendilerinden daha güçlü erkek talep etmeye başlamaktadırlar. Ancak kendilerinden daha güçlü bir erkek sayesinde "kadınsılaşabilecekleri" algısı gelişmektedir. Kendilerinden daha geri, biraz pısırık, güçsüz bir erkek karşısında rol değişimi olabileceği kaygısı hissedilmektedir.

> Karşıdaki erkeği tanımlarken güçlü olarak tanımlıyorum. Sayılan ve sevilen biri olmalı. Sözü dinlenilir olmalı. Toplum içerisinde örnek biri olmalı. Beni taşıyabilmeli diyorlar ya... **Hiçbir yerde ezik olmamalı. Onun benim yanımda değil benim onun**

yanında susmam gerekiyor. Böyle bir tarzı olmalı. Bana öyle bir bakmalı ki, ben demeliyim ki, her şey bir tarafa ben bir tarafa. (39, sigortacı, Samsun)

Beğenirsem beğenirim, beğenmezsem ölüm yok ya evlenmiyorum. Bitti o kadar. Bir tek ilerisi için belli bir yaştan sonra yaşlılık döneminde derler ya hayat arkadaşı. Tek kalma diye o yönden doğru, onu bazen düşünüyorum. Bir o. Yoksa hiç problem değil benim için bekâr olmak. Çok rahatım, kimseye bağlı değilim. Kendi paramı kendim kazanıyorum. Yiyorum, içiyorum. İstediğim yere gidiyorum. Ailem çok karışmıyor zaten. (42, muhasebeci, Ankara)

iii) En dile gelmeyen konu: Cinsellik sayfasını kapatmak

Evlenmemiş kadının yaşadığı çevrede belirli bir yer, statü ve saygınlık kazanabilmesi kendi tavır ve hareketlerine bağlıdır. Bir anne, eş olarak kendini sunamayan evlenmemiş kadın saygı görebilmek için hal ve hareketlerine, giyim ve yaşam biçimine dikkat etmek zorundadır. Bunları yapması halinde saygı görmesi olanaklı olabilmektedir. Bu durumla baş edebilmenin yolu, hal ve hareketlerine diğer kadınlardan daha fazla dikkat etmek, nerede, kimle, ne konuşacağını dikkatlice düzenlemektir. Bu seçim fedakârca ya da asilce yapılan bir seçim olmayıp, mecburiyetten kaynaklanmakta ve aynı zamanda cinsel şiddetten korunma mekanizması da sunabilmektedir.

Aşırı hareketlerden kaçınmalı. Gece 12'de gelmeyecek eve. Çok da dekolte giymeyecek. Haline hareketine dikkat etmek gerek. Türk toplumu kısıtlıyor. Evlenmemiş kadın bunlara dikkat etmeli. Ben her zaman dikkat etim. Bir baskı hissetmedim. (50, diyetisyen, Ankara)

Evlenmeme ve bu pozisyonu taşımak kolay değildir. Genel olarak evlenmemiş kadınlar bekâr, namuslu, bakire hallerini korumayı önemsemektedirler ve bu konumu tehlikeye atacak tavır ve girişimlerden kaçınmaktadırlar.

Flört olmalı çok dejenere olmadıktan sonra. Aşırı gitmemeli cinsel açıdan. Çok flört etmedim. Hep ciddi diye yola çıktığım için. (50, diyetisyen, Ankara)

Benim karakterim buna izin vermez, ben karşıyım. Kızıyorum buna, o tür yaşantılara da kızıyorum. Gerek evlilere gerek bekârlara, yasak ilişki, gayrimeşru bir ilişki ya da bekâr olarak bir ilişkiyi doğru bulmuyorum. Benim için bunlar çirkin şeyler diye düşünüyorum, bunlar hoş karşılanmayan ve etik olmayan şeyler diye düşünüyorum (45, sağlık teknikeri, Samsun)

Ben geleneksel bir aileden geldim. Tam tutucu değiller belki ama ben tutucuyum. Cinselliği rahat yaşamak açısından evliliğin gerekli olduğunu düşünüyorum. (45, kamuda uzman, Ankara)

Evlenmeme üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde demografik bir kategori olarak evlenmeyen grupların artmakta olduğu ve bunun nedenleri de evlenmeye alternatif yaşam biçimlerinin yaygınlaşması ile açıklanmaktadır. Birlikte yaşamanın bir form olarak tanınması, çocuk sahibi olma ile evlilik kurumu arasındaki bağın zayıflaması gibi nedenlerin evlilik ve evlenme örüntülerinde değişim yarattığı ve bu değişimlerden birisinin de evlenmeme olduğu belirtilmektedir. Yine kadınların artan eğitim oranları, artan ücretli iş katılımları ile de ekonomik özgürlük kazanıyor olmalarının bu demografik değişimde etkisinin olduğuna değinilmektedir. Ancak Türkiye'de bir form olarak "birlikte yaşama" tanınmamaktadır. Ayrıca evlilik kurumu dışında çocuk sahibi olma da toplumsal normlar açısından kabul görmemektedir. Bu koşullar altında evlenmemiş 35-50 yaş arası meslek sahibi, ekonomik özgürlüğünü kazanmış kadınların evlilik dışı cinselliğe, birlikte yaşamaya dair görüşleri önemli gözükmektedir. Evlenmeden, evlilik statü ve rollerini almadan bir insanla yaşamak fikir olarak bazı kadınlar için kabul edilebilir bulunmaktadır. Ancak genel olarak Türkiye koşullarında bu pek de olası değildir. Aile baskısı, mahalle baskısı birleşerek böylesi bir yaşam biçimini olanaksız kılmaktadır.

> Evlilik yerine birlikte de yaşanabilir. İlla imza olunca değişiyor deniyor ya. Sonuçta **Türkiye'de imzasız birlikte yaşayayım, olmayacak bir şey**. Büyük şehirlerde kimse anlamaz senin evli olup olmadığını. Diğer yerlerde öyle bir şey yapamazsın. Ankara'da bile belirli bir semtte isen yapamazsın. Yenimahalle'de oturuyorsan yapamazsın, oradakiler hâlâ mahalle kültüründe. (36, modacı, Ankara)

> Öyle bir şey düşünmem. Siz ne kadar özgür düşünceye, kendinizi ifade etme gücüne de sahip olsanız, nihayetinde belli bir kriteriniz vardır. Ailenizin sıcak bakmadığı bir durumda yaşayamazsınız. **Bugün ailenizin istemediği biriyle de evlenebilirsiniz. Onu kabul ettirebilirsiniz. Ama evlilik dışında biriyle birlikte yaşamak**... Ya da bir şekilde evlilik kurumunun dışında bir hayatı yaşamak istemem. Ben kendim uygulamam da. Böyle bir düşünceye sahip de değilim. (42, akademisyen, Samsun)

> **Evlenmeden birlikte yaşamak fikri bana daha yakın, ama topluma uzak**. Benim aradığım en azından bir heyecan, bir tutku. Rutinin dışında bir şey yani. Yurt dışında olsam, kesinlikle yapacağım şey o. Ama Türkiye şartlarında zor. İstanbul şartlarında bile bence çok zor. (36, bankacı, Samsun)

Genel olarak kadınların evlenmemeye ilişkin kafa karışıklığı yaşadıkları gözlenmektedir. Zıt duygular yaşanmaktadır. Bir yandan evlilik kurumunu, eşitsiz cinsiyet rollerini dert etmekte; diğer yandan aşk evliliği yapmak istemektedirler. Aşk esaslı romantik ilişki yaşama isteği tüm kadınlarca belirtilmekte ancak evlilik dışı cinsel birliktelik en iyi ihtimalle yadırganmamaktadır. Ancak kendileri için uygun görülmemektedir. Özellikle Samsun ilinde, aileleri ile birlikte yaşayan evlenmemiş kadınların belirli bir konforda yaşam kurabilmelerinin önem-

li şartlarından birisi bu gibi gözükmektedir. Evlenmemiş ama "namuslu" kadın olmak önemlidir. Bu anlamda evlenmemiş kadınlar için kullanılan "azize/rahibe" ya da "hafifmeşrep/rahat" kadın imajından azize kadın imajı seçilmektedir. Biyolojik baskıyı çok hisseden, bir erkekle romantik bir evlilik yaşamak isteyen kadınlar evlenemedikleri için üzgündür. Ancak cinsellik, cinsellik yaşayamıyor olmak nerede ise hiç konuşulmamaktadır. Tek bir kadın, çok gizli kalması şartı ile "cinsellik yaşayamadığım için çok üzülüyorum" demiştir. Onun dışında kadınların çoğu tarafından yok sayılan bir konudur. Evlenmeme kararları veya durumları ile, ödedikleri bir bedel olarak cinsellik feda edilmiştir. Evlilik dışı cinsel ilişkiye, evlilik dışı birlikte yaşamaya sıcak bakmayan muhafazakâr toplumlarda kadınların bulduğu yol bu konuyu yok saymaya kadar varmıştır.

"Azize gibi" yaşıyor olmanın sosyal bir karşılığı da vardır. Hatta gerçek aşk olmayan bir evlilik ilişkisi içinde olmaktansa evlenmemenin daha anlamlı olduğu düşünülmektedir. Evlenmemiş ancak "özgür cinselliğe" de inanmıyor olmak, özgür cinselliği kabul etmemek; evlenmeden yaşamayı, tepki almamayı, mahalle baskısı görmemeyi mümkün kılmaktadır. Aşk yoksa evlilik olmamakta, evlilik yoksa da cinsellik olmamaktadır. Aşksız evlilik yapmak istememek, evlilik kurumunu inkâr etmediği için kabul olanağı sağlamakta; evlilik olmadan cinsellik onaylanmadığı için de evlenmemiş olma hali kabul görmeyi kolaylaştırmaktadır. Böylece göze batmadan yaşamak mümkün olmaktadır.

Kariyer odaklılık ve sınırlı sosyal çevre

i) Kariyere odaklanmak: Daha fazla performans, daha az görünürlük!

Evlenmemiş kadınların çalışma hayatında yaşadığı güçlükler pek çoktur. Evli bir kadın olmamak bir ev, koca ve çocukların sorumluluğunu taşımıyor olmak onlarda adeta boşluk içinde yaşadıkları düşüncesinin gelişmesine yol açmaktadır. Bu boşluk düşüncesi her zaman ve her koşulda çalışmaları gerektiği düşüncesinin oluşmasına yol açmaktadır. Bu anlamda ödenen bedel, daha fazla çalışmak ve daha az görünür olmaktır. Kendilerinin evi, ailesi, özel hayatı yokmuş gibi yaparak bu durumu bertaraf etmeye çalıştıkları görülmektedir.

> İş hayatında bekârsanız sanki başka hiçbir şeyin yok. Sen bir evde yaşamıyorsun senin başka ihtiyaçların yok. Bütün işler sana verilmeye çalışılıyor. **Mesai sonrası ya da hafta sonu gelinmesi gerekiyorsa herkes senin gözüne bakıyor.** Hepsinin çocuğu var, evi var. Ben evde yaşamıyorum zaten, benim evimin temizliğe ihtiyacı yok. Benim çamaşırımın yıkanmasına ihtiyacım yok. Öyle bakıyor insanlar. (44, kamuda uzman, Ankara)

> Toplumsal kabul evli olanlara yönelik daha şey gösteriliyor. İş yerlerinde. Daha avantajlı durumda oluyorlar, **sen bekar bir kadın olarak daha fazla çalışmak zorunda ka-**

lıyorsun, böyle çok iş odaklı bir hayatın oluyor. Bir de bekar olduğun için hep çalışabilir diye bakılıyor. Daha çok çalış beklentisi oluyor. Sen de daha çok çalışıyorsun. Şehir dışı işlerde beni yolluyorlardı. Bekâr olanları ya da çocuksuz olanları falan. Akşam toplantısı idi bilmem ne idi. Öyle şeyleri seni doğal olarak gidebilir diye bakıyor. Adam sana fazla mesai olarak değil, hazır asker olarak bakıyor. (42, avukat, Ankara)

Özellikle çalışma saatleri düzensiz işlerde çalışan evlenmemiş kadınlar fazla çalışmayı kendileri istemektedir. Diğerlerinin gözündeki pozisyonlarını kendileri yeniden üretmektedirler. Evli olmadıkları, sorumlulukları az olduğu, evde kendilerini bekleyen ve/veya nerede kaldıklarını soracak kimselerin olmaması halini daha fazla çalışabilir hale getirmektedirler. Ve bu durumun normal/olması gereken bir hal olduğunu düşünmektedirler.

Mesaiye bırakmak istiyorlar. Ben bu konuda genelde gönüllü olduğum için baskı ya da zorlama görmedim. **Senin çocuğun var, sen git diyen bendim genelde.** Bunu isteyerek yaptım. Bekâr olduğun için sen kalsan daha iyi olur dendiği durumları da yaşadım. Zaten çalışmak istiyordum. Haklı buluyordum. İnsanların çocukları var. Onlarla ilgilenmeleri gerekiyor. Sorumlulukları var. (46, bankacı, Ankara)

Türkiye'deki katı toplumsal cinsiyet rolleri içinde hem kariyer yapma hem de toplumsal beklentilere uygun kadın ve anne olmak neredeyse imkânsız olduğu için, kadınlar genellikle bir seçim yapmaya zorlanmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerinin eşitsiz olduğu hallerde kariyere odaklanma evlenmeme nedeni olabilmektedir. Örneğin Japonya'da evlenmemiş kadınlarla yapılan çalışmalar, kariyer gerektiren mesleklerde kadınların başarılı olabilmesi için çocuksuz olmalarının önemli olduğunu göstermektedir (Nemoto, 2008). Yine yapılan pek çok çalışmada evli ve çocuk sahibi olmanın meslekte yükselme ve yöneticilik pozisyonlarına gelmekte kadınları negatif yönde etkilediği gösterilmektedir. Evli olmayan ve çocuksuz kadınların daha çok çalışabileceği, mesaiye kalabileceği, coğrafi hareketliliğinin yüksek olacağı varsayılmaktadır. Bu anlamda görüşülen kadınlar evlenmeme sebebi olarak kariyerlerine odaklanmayı söylemeseler de evlenmemiş olmanın kariyere odaklanmaya katkı sunmakta olduğuna değinmişlerdir.

Her türlü araştırmaya gidebildim. Kadın olarak gidip de bir projede yer aldığınızda. Güneydoğu bölgesinde, arazilerde çalışmaya gittim. **Evli olsaydım bunları yapamazdım.** (42, akademisyen, Samsun)

ii) Mahalle baskısına direniş: Yaş hiyerarşisini kullanma ve sosyal çevreyi sınırlı tutma

Türkiye'de evlilik genel olarak erkeklerin aktif özne olarak "seçtiği", kadınların ise pasif nesne olarak "seçildiği" bir durum olarak değerlendirilmektedir. Hal böyle olunca evlenmemiş olmak, bir erkek tarafından "seçilmemiş" olmak

anlamına gelmektedir. Evlenmeyen kadınlar tarafından evlenme yaşını geçirmiş olmanın; başkalarında, çirkin ve/veya seçilecek kadar güzel olmamak, seçilmediğine göre mutlaka bir kusuru, "defosu" olmak gibi düşünceleri akla getirdiği düşünülmektedir. Diğer kadınlar ve erkekler tarafından "arıza", "uğursuz", "sinirli/asabi, uyumsuz" kadınlar olarak görüldüklerini düşünmektedirler. Bir erkek tarafından seçilmemiş oldukları için cinselliği yaşayamayan, gergin kadınlar oldukları, belirli bir yaşa gelince herkesin evlendiği, kendileri evlenmediğine göre mutlaka bir kusurlarının olduğu kanaati onlara açıkça söylenmese bile hissettirilmektedir.

> Nasıl bakıyorlar aslında, çok da iyi bakmıyorlar. Kötü bakıyorlar. Farklı bir şekilde hissettiriyorlar. **Bir uğursuzluk durumu, bir kısmetsizlik.** Kısmetsizlikten öte daha bir uğursuz bir şey varmış gibi bakıyorlar. (44, kamuda uzman, Ankara)

> Toplum evlenmemiş kadınlara üzülüyor. Genelde şöyle bir şey var. "Çok istiyorlar ama evlenemiyorlar" gibi düşünce var. İstemediği için ya da doğruyu bulamadığı için evlenmiyor değil de. **Sanki o istenilmiyor da evlenemiyor gibi.** Çevremde böyle psikolojisi olan insanları gördüğüm için böyle düşünüyor olabilirim. Çok tarafsız bakamam. Genel olarak bir **eksik görüyorlar. Yuvasını kuramamış.** (46, bankacı, Ankara)

> Evlenmemiş kadınlar toplumda ben de dâhil olmak üzere arıza olarak görülüyor. Bu da çok gurur kırıcı bir şey. Ben şu aralar 36 yaşında birisi olarak bunu özellikle de söylüyorum, çok yaşıyorum. Benim çok sevdiğim öğrencilerim bile benim medeni durumumla ilgili konuşabilme cesaretini buluyor. Bana "Hocam neden bekârsınız?" diye sorabiliyor. Ya sana ne sen nasıl bunu soruyorsun? Ama hocam ya merak ediyoruz. Bu beni çok incitiyor. Bu bir densizlik, düşünüyorlar kafalarında para kazanıyor, geziyor, tozuyor. Belli rahat, karışanı yok, görüşeni yok. O zaman kesin bilmediğimiz bir sırrı var. O da büyük olasılıkla kötü bir şey, arızasın sen. Otobüste biraz sesini çıkarsan hemen parmaklarına bakarlar. Senin bekârlığından dem vurulur, siniri başına vurmuş, öyle saçma bir muhabbet var. Sen yani sinirli olamazsın, oluyorsan kesin bekâr olduğun için cinselliği yaşayamıyorsundur. Rahatlayamıyorsundur. Fiziksel anlamda rahatlayamadığın için ruhsal anlamda da rahatsızsındır. (36, İngilizce öğretmeni, Ankara)

Ancak **yaşın ilerlemesi** ile birlikte kadınların bu tür algıları eskisi kadar önemsemedikleri, böyle düşünen insanlardan uzak durdukları; bu anlamı ile kendi **sosyal çevrelerini seçme şanslarını** kullandıkları görülmektedir. Bir tür "mahalle baskısı" denilebilecek algılar Samsun'da daha fazla hissedilmekte, Ankara'da ise ilin büyüklüğü ile kendi küçük yaşam alanını üretebilme ve diğerlerini bu alanın dışına atabilme şansı artmaktadır. Yaş ve şehir değişkeni diğerlerinin bakış açıları ile baş etmede önemli olmaktadır.

> Hayır, öyle düşünen insanlar benimle birlikte olamaz zaten. O insanlar benim için basit insanlar; öyle düşünebilecek bir insan, ben anneyim, çocuğum var diyebilecek bir

> insanla ilişkiye girmem. Onunla ilişkiye girmem zaten de, orada öyle bir şeye muhatap olamam zaten. O açıdan söylüyorum. Onlar sıradan insanlardır. (37, psikolojik danışman, Ankara)

Sonuç ve tartışma

Meslek sahibi, ücretli işte çalışan ve 35-50 yaş aralığında evli olmayan kadınların evlenmeme nedenleri, evlenmeme durumuyla baş etme stratejilerinin konu edildiği bu çalışmanın sonunda, uzun eğitim ve ücretli çalışma olanağının "evlenmemeyi" alternatif bir yaşam biçimi olarak üretebildiği görülmüştür. Evlenmeye alternatif olarak evlenmeme deneyiminin oluşabileceği; belirlenmiş cinsiyet rolleri, eşitsiz cinsiyet rolleri, evlilik kurumu dışında birlikte yaşama formlarının olmaması, toplumsal kabullerinin yokluğu gibi nedenler ile bu deneyimin artabileceği düşünülebilir. Genel olarak kadınların deneyimleri; profesyonel meslek sahibi olmak, uzun eğitim görebilmek, ekonomik olarak bağımsız olabilmek, mesleki kariyerlerine odaklanabilmek ve zor şartlarda elde ettikleri statü ve fırsatlarını kaybetmemek için evlilik şansını kaçırmış olmakla ilgilidir. Evlenmemiş olmak aynı zamanda çocuk sahibi olamamak anlamına da geldiğinden evlenmemiş kadınların ödediği bedelin ağır olduğu görülmektedir. Bu kadınlar, mevcut toplumsal rollere razı gelmeyen ancak değiştirmek için "evlenmeme" dışında çare bulamayan kadınlardır. Bu halleri ile "suskun ve görünmez" olmayı; "evde kalmış, seçilmemiş, huysuz, biraz sinirli" kadın olmaya yeğlemek zorunda kalmaktadırlar. Cinselliği yokmuş gibi davranmak ve yaşamak, azize kadınların toplumda karşılık gördüğü saygıya benzer bir saygı üretmekte ve evlenmemiş olmalarına ilişkin "sosyal/cinsel baskıyı/şiddeti/ tacizi" azaltmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rolleri ile toplumsal ilişkilerin birbirini belirleyen ve birbirlerini dönüştüren yapısı toplumsal değişimin kaçınılmaz olduğu gerçekliği ile anlaşılabilmektedir. Ancak ataerkil zihniyet, değişen toplumsal ilişkilere (kadınların çalışma hayatına daha fazla katılması, daha fazla eğitim alması, özel alanın yeniden düzenlenmesi gerekliliği) direnerek geleneksel iş bölümünde ısrar ettiği sürece, "arada kalan kadınların" sayısı artacaktır. Bunlar, şiddete maruz kalmış kadınlar, boşanmış kadınlar ve evlenmemiş kadınlar olarak sıralanabilir. Bu çalışmada ele alınan kadın grubunun deneyimi; meslek sahibi evlenmemiş kadınların, değişime direnen ataerkil anlayış karşısında kendilerini ve tercihlerini nasıl var etmeye çalıştığını göstermek açısından önemlidir. Direniş ve itiraz her zaman politik bir söylem içerisinden gerçekleşmez, bazen –bu kadınların örneğinde de görüldüğü gibi– sessiz ve isim koymadan gerçekleşebilir. Görüşülen kadınlardan anlaşılan da düzeni kendileri için "bozup", bu bozmanın bedeline razı oldukları-dır. Kadınlar görüşmeler esnasında, böylesi bir çalışmanın sosyolojik bir sonuca ulaşamayacağını çünkü bu konunun kişisel bir tercih olduğunu birden fazla kere dile getirdiler. Bu ifade, bu "bozma işi"ni kendileri için ve kendi kendilerine yap-

tıklarını ele vermektir. Toplumsal cinsiyet rollerindeki değişmezlik, alternatif yaşam biçimlerinin mümkün olmaması kadınları bireysel çıkışlara ve yollara götürmektedir. Ortaya konulan baş etme yolları; kurumsal itirazların, ataerkiyi sorunsallaştırmanın, toplumsal cinsiyet rollerine uymamanın cezasının ağır olduğunu göstermektedir. Açıkça itiraz etmek bu kadınların yapabileceği en son şeydir çünkü onlar zaten toplumun kıyısında kalmış, sayıları az olan ve bu durumlarından dolayı baştan şüphe çeken kadınlardır. Sosyal beklenti zaten onların "eksik" olduklarını varsaydığından, kadınların bundan kaçmak için ne tür yollar bulduğunu görmek ve bu sessiz direnişi anlamak önemlidir.

KAYNAKÇA

Arat, Y. (1998) "Feminists, Islamists, and political change in Turkey", *Political Psychology*, 19(1): 117-131.

Berktay, F. (1996) *Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın: Hıristiyanlık'ta ve İslamiyet'te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, Metis Yayınları.

Hofmeister, H. ve H.P. Blossfeld (2008) "Women's careers in an era of uncertainty: conclusions from a 13-country international comparison", *Globalization, Uncertainty and Women's Careers: An International Comparison.*

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cherlin, A.J. (2004) "The deinstitutionalization of American marriage", *Journal of Marriage and Family*, 66(4): 848-861.

Çakır, S. (1994) *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul.

Çelik, K. ve D. Lüküslü (2012) "Spotlighting a Silent Category of Young Females The Life Experiences of 'House Girls' in Turkey", *Youth & Society*, 44(1): 28-48.

Daniel, K. (1995) "The marriage premium", Tommasi, M. ve K. Ierulli (der.) *The New Economics of Human Behaviour* içinde, Cambridge, 113-125.

Delaney, C. (1987) "Seeds of honor, fields of shame", Gilmore, D. (der.) *Honor and the unity of the Mediterranean* içinde, American Anthropological Assosiation, 35-48.

DePaulo, B.M. ve W.L. Morris (2005) "Singles in society and in science", *Psychological Inquiry*, 16(2-3): 57-83.

Durakbaşa, A. (1998) "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, 29-51.

Ferguson, S.J. (2000) "Challenging Traditional Marriage Never Married Chinese American and Japanese American Women", *Gender & Society*, 14(1): 136-159.

Gaughan, M. (2002) "The substitution hypothesis: The impact of premarital liaisons and human capital on marital timing", *Journal of Marriage and Family*, 64(2): 407-419.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press, Stanford.

Global Gender Gap Report (2014) http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/.

İlkkaracan, İ. (2012) "Feminist Politik İktisat ve Kurumsal İktisat Çerçevesinde Türkiye'de Kadın İstihdam Sorununa Farklı Bir Yaklaşım (201-220)", Toksöz, G. ve A. Makal (der.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* içinde, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.

Kandiyoti, D. (1997) "Bargaining with Patriarchy", *The Women, Gender and Development Reader* içinde, 86.

Lesthaeghe, R. ve K. Neels (2002) "From the first to the second demographic transition: An interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland", *European Journal of Population/Revue européenne de démographie*, 18(4): 325-360.

Michel, A. ve Ş. Tekeli (1993) *Feminizm*, İletişim, İstanbul.

Nemoto, K. (2008) "Postponed Marriage Exploring Women's Views of Matrimony and Work in Japan", *Gender & Society*, 22(2): 219-237.

Öncü, A. (1981) "Turkish Women in the Professions: Why so many?. Women in Turkish Society", Abadan-Unat, N., Kandiyoti, D. ve M. Kıray (der) *Women in Turkish Society* içinde, Brill, Leiden, 181-193.

Özyeğin, G. (2004) "Başkalarının Kiri", *Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul.

Reynolds, J. ve M. Wetherell (2003) "The discursive climate of singleness: The consequences for women's negotiation of a single identity", *Feminism & Psychology*, 13(4): 489-510.

Reynolds, J., Wetherell, M. ve S. Taylor (2007) "Choice and chance: negotiating agency in narratives of singleness", *The Sociological Review*, 55(2): 331-351.

Rich, A. (1980) "Compulsory heterosexuality and lesbian existence", *Signs*, 5(4): 631-660.

Sharp, E.A. ve L. Ganong (2007) "Living in the gray: Women's experiences of missing the marital transition", *Journal of Marriage and Family*, 69(3): 831-844.

Sharp, E.A. ve L. Ganong (2011) "'I'm a loser, I'm not married, let's just all look at me': Ever-single women's perceptions of their social environment", *Journal of Family Issues*, 32(7): 956-980.

Sirman, N. (1989) "Feminism in Turkey: A short history", *New Perspectives on Turkey*, 3(1): 1-34.

Singerman, D. (2007) "The economic imperatives of marriage: Emerging practices and identities among youth in the Middle East", *Middle East Youth Initiative Working Paper*, 6.

Smock, P.J. (2004) "The wax and wane of marriage: Prospects for marriage in the 21st century", *Journal of Marriage and Family*, 66(4): 966-973.

TNSA (2013) http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TNSA_2013_ana_rapor.pdf.

Toulemon, L., Pailhé, A. ve C. Rossier (2008) "France: High and stable fertility", *Demographic Research*, 19(16): 503-556.

TÜİK (2014) *Newsletter for the labour force statistics*, Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18645.

TÜİK (2009) *Aile Yapısı Araştırması*, http://ailetoplum.aile.gov.tr/data/5550af1d369dc51954e43522/taya2013trk.pdf

TÜİK (2011) *İstatiklerle Gençlik*, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16055.

Ucal, M., O'Neil, M.L. ve S. Toktas (2015) "Gender and the Wage Gap in Turkish Academia", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 17(4): 447-464.

Köylü, işçi, tehlikeli: Türk sinemasında gecekondu ve kentsel mekândaki dönüşüm

*Burcu Şentürk**

Özet: Türkiye'de yaşanan hızlı kentleşme ile şehir merkezlerine gelen köylüler konut ihtiyacına yönelik sosyal politikaların yokluğunda kendi barınma ihtiyaçlarını karşılamak için çoğunlukla kamusal alana ait boş alanlar üzerine kendi evlerine inşa etmeye başladılar. 1940'lı yıllarda yavaş yavaş görülen bu yapılanma 1950'li yıllarda arttı ve kentlerin çevresini sarmalayan gecekondu mahalleleri ortaya çıktı. Gecekondu fiziksel bir yapının ismi olduğu kadar Türkiye'nin toplumsal yapısında yeni ortaya çıkan ikiliklerin konuşulmasına zemin sağlayan bir sosyal olgunun da ismi olageldi. Her mekânsal ve toplumsal durum gibi gecekondular ve gecekondulular da ilk ortaya çıktıkları günkü gibi kalmadı, bir dizi dönüşüm geçirmiş ve geçirdi. Bir toplumsal olgu olarak gecekondu ve kentteki mekânsal değişim 1960'lı yıllardan bu yana Türk sinemasına farklı biçimlerle yansıdı. Bu makalede gecekonduların ortaya çıktığı süreçten başlanarak günümüze değin gecekondunun ve kentin kenarlarının sinemaya yansıma biçimleri tartışılacak, kent mekânındaki değişim ile bu iki olgunun Türk sinemasında anlatılma biçimindeki değişim arasındaki paralellikler üzerine durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Gecekondu, iç göç, Türk sineması, kentsel dönüşüm, kentsel mekân, toplumsal değişme

Giriş

Sinema sanatı diğer nitelikleri dışında özellikle gerçeği olduğu gibi yeniden üretebilme yeteneğinden ötürü (Bazin, 1995) sosyal bilimciler için topluma dair verilere ulaşabilecekleri kıymetli kaynakları oluşturmaktadır. Sinema filmlerinin pek çok yüksek lisans ve doktora tezine konu olması sosyal bilimler ve sinema arasındaki yakın ilişkinin önemli göstergelerinden bir tanesidir (Alarslan, 2004). Filmler estetik kaygıların ve belirleyicilerin yanı sıra ortaya çıktıkları dönemin koşullarından da fazlasıyla etkilenirler, her şeyden öte toplumun bi-

(*) Dr., Ege Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü

reyleri olarak sinema yaratıcılarının değer yargıları vardır ve toplumsal koşulların etkili olduğu bu değer yargıları sinema yaratıcıları isteseler de istemeseler de filmlere aktarılır. Bu açıdan filmler, içinde bulundukları dönemin koşullarını ve toplumsal olguların algılanma biçimlerini yansıtırlar. Öte yandan, film yaratıcılarının zihninde bilinçli ya da bilinçsiz olarak ulaşmak istedikleri kitleye dair bir fikir vardır ve filmler aslında dönemin izleyici kitlesi hakkında da birer bilgi kaynağıdır. Sinema eserlerinden yola çıkarak genellemelere imkan verecek bilginin üretilmesi pek mümkün değildir, ancak diğer anlatılar gibi sinemanın da çekildiği döneme dair bir gerçeklik kesiti ya da gerçeklik yorumu sunduğu aşikardır.

Çok geniş bir olgu olan sinema elbette ki pek çok açıdan incelenebilir ve hatta psikanalitik, yapısalcı ve göstergebilimsel yaklaşımlar üzerinden film, tek başına, salt bir ürün gibi ele alınabilir. Ancak bu çalışma, sinema sanatının toplumsal değişim ve yapı ile paralelliklerden yola çıkılarak filmlere onları yaratan koşullara odaklanarak bir yaklaşım geliştirecektir. Bu yaklaşım çerçevesinde çalışmada 1960'lı yıllardan başlamak üzere Türk sineması, Türkiye'de yaşanan iç göç ile yakından bağlantılı olarak gerçekleşen kentsel mekândaki dönüşüm ile paralellikler kurularak incelenecektir. Bu zaman zarfında filmlerdeki tiplemelerde, toplumsal yapıyı ve mekânı yansıtma biçiminde gerçekleşen değişim, yine toplumsal ve mekânsal somut değişimler üzerinden okunacaktır. Bu açıdan çalışmanın temel amacı sinemanın toplum bilimleri için vazgeçilemeyecek zenginlikte bir kaynak sunduğunu göstermektir zira kent mekânındaki değişimlerin konu edinildiği ya da gecekondunun bir fon olarak sinemadaki gösterimlerine değinen çeşitli çalışmalar (bkz. Öztürk 2004, Yıldız 2008, Güçhan 1992) gecekondunun geçirdiği değişimin filmlerde gecekondunun sunumundaki değişimlere eşlik ettiğini öne sürmektedir. Yeterli stüdyonun olmaması ve yaşanan maddi sıkıntılar Türk sinemasını zorunlu olarak doğal mekânları kullanmaya yöneltmiş bu da gecekonduların olduğu gibi kaydedilmesini beraberinde getirerek gecekonduların gerçek hayattaki durumlarını ve filmlerdeki sunumlarını birlikte takip etme imkanı yaratmıştır (Yıldız 2008:198).

Konusu itibariyle de çalışma, kentlerin geçirdiği değişimin Türk sinemasında hikâye kurgusundaki temel çelişkilerin, kentin, göçün ve yoksulluğun gösterim biçimindeki dönüşümlere eşlik ettiğini öne sürmektedir. Göçle birlikte meydana gelen büyük değişimleri, özelde de kente gelen göçmenler ve kent mekânındaki değişimin filmlere yansımasını konu edinen sınırlı sayıdaki çalışmadan bahsetmek mümkündür. Güçhan (1992), 1964 ve 1985 yılları arasında çekilmiş altı filmin derinlemesine analizini yaparak 1960'lardan 1980'li yıllara gelindiğinde kente göç etmiş insanların Türk sinemasındaki değişen profilini çok yönlü olarak incelemiştir. Yıldız (2008) benzer bir şekilde Türk sinemasını dönemleştirerek seçtiği filmlerle gecekondu meselesinin sinema perdesine yansımasını incelemiş, ancak Güçhan'dan farklı olarak gecekondu ve göç me-

selesinin ana temayı her zaman teşkil etmediğini belirterek çıkarımlar yapmanın mümkün olduğu filmleri de analizine dahil etmiştir. Öztürk (2004) de gecekondu olgusunun perdeye ilk yansıdığı yıllardan 2003 yılına kadar çekilen filmler eşliğinde gecekonduyu konu alan filmlerin temalarını ortaya koymuş, Makal (1987) iç göç ve dış göç temalı filmleri birlikte incelerken toplumu derinden etkileyen bu iki olayın da Türk sinemasında derinlemesine ele alınmayı beklediğini belirtmektedir. Gecekondu ve göç olayına odaklanan bu çalışmaların yanı sıra Türk sineması üzerine yapılan başka çalışmalar, özellikle dönem sinemaları üzerine yapılan çalışmalar bu iki toplumsal olgunun filmlerin senaryolarını, olay kurgularını nasıl etkilediklerine ister istemez değinmişlerdir (Bkz. Pösteki 2012, Esen 2000, Maktav 2013).

Yukarıda bahsi geçen çalışmaların kapsadığı filmlere ek olarak son dönem filmlere çalışma bağlamında değinilmiştir. Bu çalışmanın odak noktasını gecekondu olgusu ve kentsel mekândaki dönüşümün sosyolojik temelleri oluşturmakta, bu konular Türkiye sinemasından çeşitli örneklerle analiz edilmekte, tam da bu yüzden diğer çalışmalarda yer alan derinlemesine film analizlerinden ziyade bu iki temanın filmlere yansımasının sosyolojik analizi yazının ana eksenini oluşturmaktadır. Türk filmlerine, çekildikleri dönemin koşulları üzerinden bakmayı hedefleyen bu çalışma öncelikle Türkiye'nin toplumsal yapısını temelden değiştiren kırdan kente göçün temellerine dair kısa bir bölüm ile başlayacak sonrasında kırsal göçmenlerin kente gelişleriyle birlikte yaşanan değişimleri Türk sinemasında göç ve gecekondunun anlatılmasındaki değişimlerle birlikte tartışacaktır.

Kırdan kente göç başlarken

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nın bitişini takip eden dönemde devlet güdümlü kalkınma politikası ve sanayileşmenin belirlediği dışa kapalı ekonomik sistemi terk etmiş ve milli kalkınmada yabancı kaynaklara dayalı tarımsal makineleşmeye dönmüştü (Boratav, 2004:94, Aydın 2005:28-30). Türkiye'nin böyle bir düzlemde üzerine düşen tarımsal ürünleri arz etmek, Marshall yardımları çerçevesinde edindiği finansal kaynaklarla geliştireceği yollar ile pazarlarını küresel piyasaya bağlamak ve makineleşme ile tarımsal verimliliği arttırmaktı. Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan tarımın makineleşmesinin kırsal alanda işgücü fazlalığı yarattığı literatürde sıkça tartışıldı (Zürcher, 2004:226, Kazgan, 1966:74-77, Şenyapılı, 2004:116-119). Tartışmalar bu iş gücü fazlalığına eğilirken, tarımsal işgücünün heterojen yapısının da vurgulanması gerektiğini ihmal etmediler. Yani bu makineleşmenin hangi köylüleri nasıl etkilediği, kimleri topraktan kopardığını anlamak önemlidir. Çok genel olarak söylenirse, geniş tarlaları olan tarımsal üreticiler kredilere ulaşıp traktör edinebildiler ve üretime devam edebildiler (Tekeli, 2008:87-91, Aktan, 1957:281). Bazı küçük tarla sahip-

leri ortaklaşa traktör alıp topraklarında kaldılar ancak küçük tarla sahiplerinin bir kısmı ise hane gelirini çeşitlendirerek makineleşmenin etkisini en aza indirmeye çalıştılar, mevsimlik işçilik bu stratejilerin başında gelmekteydi. Hane gelirini çeşitlendirebilenler bir süre daha kırsalda kalabildiler ancak bunu gerçekleştiremeyenler ve topraksız köylüler ya başka köylere gidip tarım işçisi olarak çalışmaya devam ettiler ya da kente göç etmeye başladılar.

Kente yeni gelenler kalacak yer bulma konusunda sıkıntılar yaşadılar. İş bulanlar için iş yerleri ya da bekâr odaları geçici bir süre barınma olanağı sağladı. Ancak kentteki evler pahalılık açısından ulaşılabilir değildi. Yeni gelenlere kalacak yer temin etme konusunda hiç bir sosyal politika üretilmezken, kırsal göçmenler de kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar (Kalaycıoğlu ve Rittersbers Tılıç, 2000). Bu anlamda gecekondunun ortaya çıkmasının en büyük nedeninin göçmenlerin konut talebini formel-resmi piyasanın karşılayamaması olduğu söylenebilir (Wedel, 2001: 12, Karpat, 2003: 22, Şenyapılı, 1978: 40). Ancak toplumsal süreçlerin kendi içkin dinamikleri açısından baktığımızda gecekondu olgusu, göçmenlerin kentte tutunabilme stratejilerinden birini meydana getirmektedir. Kırsal göçmenler aracılığıyla tümüyle kendiliğinden gerçekleşen içgöçün çoğunlukla zincirleme göçtür (Erman 2001). Bunun sonucunda ise aynı bölgeden, köyden, akraba grubundan ya da aileden insanlar şehrin çeperlerinde gruplar halinde yerleştikleri kentsel alanda gecekondu mahalleleri inşa ettiler. İlk gelenler kentli bir kültürel formasyona sahip değillerdi. Kentli yaşam tarzının gerektirdiği protokollerden haberdar değillerdi. Daha çok sıkışmış, arada kalmış, araftaydılar. Bu anlamda gerek kentle temas etmelerinde ve gerekse zaman içinde kentte tutunmalarında gecekondu bölgeleri kırsal göçmenlerin sosyal dışlanma, ekonomik sorunlar, yalnızlık gibi sorunlarının kısmen de olsa daha az hissedilmesini, ve göç sırasındaki masrafların azaltılmasını sağladı (Işık ve Pınarcıoğlu, 2009).

1960'lı yılların ortalarında gecekonduluların sayısal çoğunluğu artmış, kırdan kente göç eden emek ve konut piyasası başta olmak üzere toplumsal hayatın her alanında görünür olmuşlardır. Kırdan kente göç edenlerin önemli bir kısmı bu yıllarda enformel sektörde yer almışlar ancak ekonominin kenarında kalmamış, göçmen işgücü ekonominin döngüsünde Türkiye'nin sanayiyi geliştirme hedeflerinde rol almışlardı (Şenyapılı, 2004: 186-187.). Bu durum gecekonduluları sistem içinde güçlendiren bir etkiyi kaçınılmaz olarak beraberinde getirmiştir. 1966 yılında kabul edilen gecekondu yasası ile ilk defa gecekondu kelimesi yasal düzlemde kullanılmıştır ve var olan gecekonduların ıslahı hedeflenirken bundan sonraki gecekondu yapımlarının önlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu yasa gecekonduluların kazandığı gücün ve görünürlülüğün yasal ve siyasal alandaki yansımadır.

Gecekondu tarihinden kısaca bahsedilecek olursak 1940'ların sonu itibariyle yavaş yavaş kente gelen köylülerin göçü 1950'lerde hız kazanmış ve 1960'lı

yıllara gelindiğinde köylüler, gecekondulular olarak artık kentte yer edinmişti. Türk sineması için de paralel bir tarihleme yapabilmek söz konusudur, zira 1950'li yıllara kadar daha çok tiyatro sanatının etkisi altında gelişen sinema 1950'li yıllarda sinema dilini öğrenmeye, yeni bir dil yaratmaya çalışmış, 1960'lı yıllara gelindiğinde ise öğrendiği bu dili konuşmaya başlar olmuş ve aynı zamanda toplumla daha yakın ilişkiler geliştirmiştir (Güçhan 1992:81, Pösteki 2012:17). 1960'lara gelindiğinde toplumcu gerçekçi akım sinemada da etkili olmuş, gerçekçi köy filmlerinin yanı sıra yoksulluktan kurtulmak üzere kente göç edenlere ve kent yoksullarını ele alan filmler ortaya çıkmaya başlamıştır (Maktav 2013:153). 1980'lerin ilk yarısına kadar etkisini hissettirmeye devam eden bu gelenek sınıf farklılıkları, mülkiyet ilişkileri, yoksulluk, gelir dağılımı gibi konuların film öykülerinde ön plana çıkmasına, masalsı İstanbul'un büyüsünün bozulup kentin sıkıntılarını ve göç edenlerin bakışlarını perdeye taşımıştır (Suner 2005:219) Gecekondu komünitelerinin kentte görünürlüklerinin artmasıyla ve sinemanın toplumsal olayları gerçekçilikle ele almasıyla gecekondu bir arka plan olarak sinemaya taşınmış, 1960'larda gecekondulu da sinema perdesinde yerini almıştı. Gecekondular Türk sinemasında ilk olarak Atıf Yılmaz'ın Orhan Kemal'in aynı isimli romanından uyarladığı 1959 yapım *Suçlu* filminde bir dekor olarak görülse de (Kalkan, 1988: 96, akt. Öztürk, 2004) iç göç ve göçle kente gelenlerin hayat mücadelelerine odaklanan ilk film Halid Refiğ'in 1964 yapım *Gurbet Kuşları* isimli filmidir. Çeşitli temalarla perdeye taşınan gecekondu, ilk defa 1967 tarihli *Gecekondu Peşinde* film ile bir sinema filminin isminde yer almıştır (Öztürk, 2004). Haldun Taner'in aynı isimli oyunundan uyarlanan 1964 yapımı *Keşanlı Ali Destanı* filmi gecekondu komünitelerinin arka planını oluşturduğu ilk filmlerden bir tanesidir. Filmde, Sinekli Dağ mahallesinde Anadolu'nun çeşitli illerinden gelen göçmenleri ve göçmenlerin gündelik hayatlarıyla dönemin gecekondu komünitelerini göstermektedir.

1970'li yıllara kadar gecekondu ve kırdan kente göç meselesi gerek akademide gerekse siyasi tartışmalarda sanayileşme, konut sorunu, kalkınma ve kentleşme çerçevesinde tartışıldı. Gecekondu bölgelerinin fiziksel yetersizlikleri ve sorunları, alt yapı eksiklikleri, sosyal hizmetlerin yokluğu köyden kente gelenlerin kentli özelliklerini ne kadar gösterebildikleri gibi meseleler devlet istatistik enstitüsü, Sağlık Bakanlığı gibi kurumların araştırmalarının yanı sıra araştırmacıların çalışmalarının temel sorunsallarını oluşturdular (bkz., Kıray 1970, Öğretmen 1957, Yasa 1966, Abadan 1963). Bu dönemde gecekondu ve içgöç üzerine yapılan araştırmalardaki temel eğilimlerden bir tanesi de göçün sebebini anlamaktı, zira göçün sebebi yeterince anlaşılırsa göç durdurulabilirdi (Yıldırmaz 2010: 399). Siyasi tartışmaların ve akademik araştırmaların gecekondu ve içgöç meselesinde aşağı yukarı ortaklaşa kullandığı dilin içinde gecekondulukların bir an önce geri gönderilmesi ya da dönüştürülmesi gereken geri kalmış, köylülüğe ait formlar olarak kurgulandığı modernist-elitist bir perspektifle şekillendi-

ğini söylemek çok yanlış olmayacaktır. Bu perspektif, Demirtaş'ın da ifade ettiği gibi gecekonduluların varlığını modern yaşama bir tehdit olarak gören elitlerin rahatsızlıklarını ifade etmekteydi ve bu duruma getirilen çözüm önerileri büyük şehirlere girişlerin kısıtlanması, hatta İstanbul ve Ankara gibi şehirlere ancak vize ile girilebilmesini önermeye dek uzanabiliyordu (Demirtaş, 2009: 75). Üst orta sınıf rahatsızlığını yansıtan bu perspektifin sinema üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Kırdan kente göç meselesini toplumsal bir olgu olarak ele alan ilk film sayılabilecek *Gurbet Kuşları* bir anlamda kente yeni gelenlere en doğru yolun geri dönmek olduğunu göstermektedir. Kahramanmaraş'tan İstanbul'a göç eden Bakırcıoğlu ailesinin üyeleri film boyunca kentin getirdiği dinamiklerce farklı yerlere savrulur, ahlaki çöküntüye düşer ve aile yaşadıkları türlü olumsuzluklardan sonra memleketlerine dönmeye karar verir. Ailenin üniversite okuyan ve kentin barındırdığı tehlikelerden uzak durabilen tek üyesi Kemal ve sevgilisi okul bittikten sonra Kahramanmaraş'a geleceklerine söz verip aileyi uğurlarlar. Bu sahnenin ardından kadraja Haydarpaşa'ya yeni inmiş "İstanbul taşı toprağı altın", "Allah izin verirse İstanbul'a şah olacağı şah" diyen köylüler girer. Kent deneyiminin kendilerine kazançtan çok zarar getireceğini fark ederek memleketlerine dönenlerin yanı sıra nice umutlarla kente pekçok kişinin geldiği gösterilmektedir. Duygu Sağıroğlu'nun 1965 yapımı *Bitmeyen Yol* filmi de kentin, göçmenlerin kendisinden beklenenleri çoğu zaman vermediğine dair bir toplumsal gerçekliğe dayanmaktadır. Kente göç eden bir grup arkadaşın kentteki yaşam kavgasında açlığa da suça da yer vardır. Aynı dönemde çekilen *Gurbet Kuşları* ve *Bitmeyen Yol* filmleri en temelde köylülerin kente gelip gelmemelerini tartışır ve iç göç meselesini kentteki köylülerin yaşadıkları sıkıntılar çerçevesinde ele alır (Makal 1987, Güçhan 1992). İç göç meselesi etrafındaki kamusal tartışmalar ve akademik yazın, bu dönemde sinemada konunun işleniş biçimiyle örtüşmektedir.

Köylüden işçiye gecekondulular

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından tarımsal ürünlere dayalı kalkınma denemeleri sonrasında 1960'lı yıllarda montaj sanayi ile ulusal üretimi arttırması planlanan İthal İkameci Sanayileşme uygulamalarının başlamasının (Altuğ vd., 2008: 400, Aydın 2005: 90) etkileri 1970'li yıllarda kendisini gösterdi. Pek çok diğer gelişmekte olan ülke gibi Türkiye de bu dönemde global piyasalara sadece hammadde sağlamakla kalmayacak, ithal ikamesine dayalı sanayileşme ile bu piyasalara dahil olacaktı (Ataay, 2001: 59-63). Bu yıllar bir anlamda Türkiye'nin tekrar devlet önderliğinde iktisadi gelişimi sağlanmasına yöneldiği yıllardı. Ülke içindeki sermayedarların ülke pazarı için üretim yapması ve devletin desteğiyle sanayi üretimine yatırım yapması teşvik ediliyordu. Bu şekilde milli sermaye yabancı sermaye ile daha az rekabet ederek karını arttırabildi. Öte yandan ise Tür-

kiye'deki iktisadi sistem Batı'daki refah devleti modelini anımsatır bir biçimde ücretli çalışanların içerilmesini gerektiriyordu. Bu düzlemde devlet, toplumsal sınıflar arasında bir hakem rolü, kalkınmanın yöneticisi konumunu almıştı (Aydın, 2010: 150). 1961 Anayasası da toplumsal sınıfların kapsanmasına yönelik ilkeler içermekteydi ve bu dönemde milli sermaye desteklendiği gibi işçi sınıfına yönelik daha koruyucu politikalar geliştirilmekteydi. Kayıtlı bir sektörde işçi olarak istihdam edilmek güvenceli bir iş, geçinmeyi sağlayabilecek bir gelir ve aynı zamanda sosyal güvence vaat ettiği için kırsal göçmenler için şehirde yerini garanti altına almak anlamına gelmekteydi.

Göçmen nüfusun arttığı 70'li yıllar tüm dünyada işçi sınıfı ve öğrenci hareketlerinin hız kazandığı, toplumun siyasi olarak faal olduğu, toplumsal değişime dair beklentilerin yükseldiği umutlu yıllardı. Toplumsal hareketlilikler, işçileşme ve toplumsal değişim tüm sanat ürünlerine olduğu gibi sinemaya da kaçınılmaz olarak yansıdı lakin bu durum Türkiye'de siyasi sinema geleneğinin oluşumu için yeterli olmadı. Bu dönemde çekilmiş olan Lütfü Akad'ın *Gelin*, *Düğün* ve *Diyet* üçlemesinde proleterleşme tartışmaları yapılmakta, sendikal harekete yer verilmekteydi. Ana eksenini işçi-patron çatışmasının oluşturmadığı *Oh Olsun* filminde ise, dönemin toplumsal sınıflar arasındaki denge tınısı görülmekte, işçiler haklarını alabilmek için grev yapmakta ve finalde patron "insani değerleri" hatırlayıp işçilere istedikleri hakları vermektedir. Bu dönemde sinemada kır-kent çelişkisi içinde gösterilen gecekondululara gösterilen çıkış yolu önceki yıllardaki gibi geri dönmekten ziyade işçileşmektir. Bu bağlamda sınıf çelişkileri, kır-kent çelişkileri ve diğer çelişkiler karşısında daha belirleyici bir konuma yerleştirilmekte, işçi olmak kentte ayakta kalmanın, kırsal dayanışma pratiklerinin yerine sınıfsal dayanışmayı koymak da özgürleşmenin yolu olarak karşımıza çıkar. Örneğin *Gelin* filminde kayınbabasının bir gecekondu mahallesinde kurduğu bakkal ile daha fazla kazanabilmek arzusundan ötürü çocuğunu tedavi ettiremeyen Meryem evi terk eder, bir fabrikada işe girer. Filmin sonunda kocası Veli'nin de geniş aileden kopması kırsal aile pratiklerinin terk edilmesine işaret eder ve Veli'nin Meryem'e yönelttiği "bana da iş var mı bu fabrikada" sorusu ile ilk kuşak bu iki kırsal göçmenin yeni hayatlarının kapısını açan şey köylülükten çıkıp fabrikada proleterleşmeleri olur. Lütfi Akad'ın *Düğün* filmindeki baş karakter Zelha'nın gündelikçi olarak çalışan kız kardeşinin "el kapısında hizmetçilik" etmesindense fabrika işçisi olmasını istemesi tesadüf değildir. Bu iki filmde de daha çok kırsal yaşamla özdeşleştirilen feodal değerlerden kopuşa bir davet vardır, zira bu değerler çerçevesindeki başlık parası, geniş aile ile beraber yaşam gibi olguların özellikle genç nesil üzerinde büyük bir baskı yarattığı gösterilmektedir. Bunun karşısında emeği koruyan yasaların varlığı ile kayıtlı istihdam ve beraberinde gelen sosyal güvenlik ve göreceli olarak daha iyi çalışma koşulları, artık hem kadın hem de erkek göçmenler için feodal bağlardan özgürleşerek hayatlarını yoluna koyabilecekleri araçlardan biri olarak işaret edilmek-

tedir. Bu mesaj *Sultan* (1978) filminde mahalleli kadınlar arasındaki konuşmalarda çok nettir. Sultan ve diğer mahalleli kadınlar işe gidip gelirken gündelikçilikten yakınmaktadırlar. Tıpkı *Düğün* filminde olduğu gibi gündelikçilik, "el kapısında hizmet etmektir" ve onur kırıcı bir tarafı vardır. Filmin jeneriğinde zengin bir evde can hıraş yerleri silen Türkan Şoray'ın, karşısında bacak bacak üzerine atmış oturan evin hanımına sinirlenip kocaya attığı tekme gündelikçiliğin bir çalışma biçimi olmasından öte olduğunu kadınlar arasındaki bir hiyerarşiden yola çıkarak izleyiciye hatırlatır. Öte yandan gündelikçiliğin üzerinde taşıdığı olumsuz özellikler, işçiliğe atfedilmez. Gündelikçiliğe giden kadınlar minibüste yaptıkları işten yakınırken ortak bir tanıdıklarından bahsederler ve "en güzelini yaptı el kapısında hizmetçi olana kadar gitti işçi oldu" der içlerinden birisi. Yaşı daha geçkin olan diğer gecekondulu kadın ise yaşından ötürü fabrika işçiliğinin kendisi için ulaşılmaz olduğunu anlatır.

Kırsal göçmenlerin işçileşmesi, modernist bir bakış açısından aynı zamanda gecekondulların kentin hayat tarzına uyum sağlayabilecekleri, geleneksel bağları kopartabilecekleri bir alan yaratabilmektedir. *Gurbet Kuşları*'nda Halit Refiğ, şehre gelenlerin karşılaştıkları toplumsal yapı ve ahlak anlayışına uyum sağlayamayıp geri döneceği önermesi karşılığında Lütfü Akad'ın *Gelin*, *Diyet* ve *Düğün* filmlerini içeren Anadolu Üçlemesi kırsal göçmenlerin kentte tutunmalarını daha gerçeğe yakın bir şekilde yansıtabilmiştir. 1960'ların ve 1970'lerin filmlerinin iç göç meselesi üzerine yaptıkları tartışmalara baktığımızda ise 1970'lere gelindiğinde artık kentteki köylülere dair kalsınlar mı, gitsinler mi diye bir tartışmanın olmadığı, köylülerin kentin bir parçası olan bir anlamda kentlerdeki köylere[1] dönüşen gecekondululara dönüştüğünü de görmek mümkündür. Gecekonduların bu arada kalmış durumları filmlerde de görünmektedir, örneğin *Gelin* filmindeki çevre ile ev içi mekân düzeni geleneksel ve modern objelerle karıştılmış, modernlik ile gelenekselliği bir arada yaşandığını temsil edilmiştir (Yıldız 2008).

Bir zamanlar tek tük görülen gecekondular zamanla mahalleler ve komüniteler meydana getirmişti. 1948 yılından beri değişik isimlerle çıkan gecekondu aflarından 1966 yılındaki yasal düzenlemede gecekondu ismi ilk defa geçiyor ve bu yasa geçmiş dönemde yapılan gecekonduların ıslahını gerçekleştirme ve yeni gecekondu yapımını önlemeyi amaçlıyordu. Gecekondu isminin anılması artık kırsal göçmenlerin başka bir sosyal kategori olarak yasal dilde anılmasının göstergesiydi. Gecekonduya dair fazlasıyla esnek bir tanımlama yapan bu yasa sadece barınma ihtiyacı için yapılmış olan gecekondularla ticari amaçla kullanılan benzerlerini ayırt edebilmeyi zorlaştırarak gecekonduyu farklı çıkar gruplarının rant alanı haline gelmesinin önüne geçemedi (Yalçıntan ve Erbaş, 2003:98).Kentsel arsaya artan talep ve hızlı kentleşme nedeniyle yasallaşan gecekondu alanlarının değeri öngörülemeyen bir hızla arttı. Düşük gelirli-

1 Gecekondu mahalleleri literatürde zaman zaman kentsel köyler olarak anılmıştır. Bkz. Gans 1962

lerin konut ihtiyacı sorununa resmi ve tutarlı bir politika üretilmemesi ilk başlarda bu kesimin ihtiyacını karşılaması zemininde gecekonduya halkın nezdinde bir meşruiyet atfedilmesini sağlıyordu (Buğra, 1998:306-307, Işık ve Pınarcıoğlu, 2002:113). Bu dönemde gecekondu yıkımları da filmlerde kendilerini göstermeye başlamıştı. Bu filmlerde gecekondunun barınma ihtiyacını karşılaması, gecekonduluların korumasız, küçük hesaplarına rağmen masum insanlar oldukları filmlere yansıyordu. Buna mukabil gecekondu ağalığı da yavaş yavaş filmlerde görünmeye başlamıştı. Gecekondu arazilerini satan bu rant sahipleri borçlarını ödeyemeyen gecekonduluları evlerinden çıkarmakla tehdit edebiliyor bunu kimi zaman büyük sermaye sahipleri, mahalle muhtarları ile anlaşarak yapabiliyorlardı. Sultan ile Kemal'in nefret-aşk ikileminde gelişen hikâyesi çerçevesinde dönen *Sultan* filminin arka planında işlenen hikâye tam da bu duruma denk geliyordu. Kemal'in muhtar babası mahallede çok katlı konutlar inşa etmek isteyen bir takım "kötü" sermayedarlarla anlaşır ve mahalleliyi evlerini terk etmeleri için ikna etmeye çalışır. Filmde dayanışmaya ve gecekondu alanlarını terk etmemeye öykünülse de sermayedarlar çok güçlüdür, mahallelilerden son ana kadar dayananlar bile bir süre sonra mahalleyi terk etmek zorunda kalır ve yine hep birlikte başka bir alana gecekondu yapmaya başlarlar. Yıkılan gecekondular tekrar yapılır, mahalle tekrar kurulur, dayanışma o ya da bu şekilde kazanır; gecekondu bir sosyolojik kategori olarak modernite öncesini ve köy hayatını hatırlatan yüz yüze birincil ilişkileri sembolleştirir ve romantize edilir.

1970'li yıllarda kırdan kente göç ve göç edenlerin kent ortamında verdikleri yaşam mücadelesi sadece toplumsal sorunlara odaklanan filmlerin değil, daha popüler filmlerin hatta komedi filmlerinin konusu da olmuştur. Filmlerde çoğu zaman gecekondulu halk kendi yöntemleriyle onları evlerinden-mahallelerinden atmak isteyen bu "kötü" karakterleri alt eder. *Yedi Bela Hüsnü, Umudumuz Şaban, Gerzek Şaban, Kanun Gücü* filmlerinde tek bir kahraman kimi yerlerde mahallelinin de desteğini alarak mahalleliyi yıkım belasından kurtarır. Kahramanların ön plana çıktığı 70'li yılların sinemasında bu kahramanlar çok yönlüdürler ve komedi filmlerinde gecekondu halkının başındaki belaları savmanın yanında zabıtaya, müteahite ve mafyaya karşı da halkın yanında yer alırlar (Yıldız 2008: 91). Bu umutlu yıllarda gerçek hayatın tersine, iyilerin kazanacağına, haksızlıkların telafi edileceğine dair naif inanç bu filmlerde görülmektedir. Öte yandan tek bir kahramanın kitlelerin gücünün ötesine taşınan cengaver durumu bir ideolojik söylemin belirtilerini sunmaktadır, o da güçlü ve birleşik bir kitlenin çözemeyeceği sorunun patronaj ilişkileri içerisinde çözülebilmesidir (Yılmaz 2008:159). Tek bir kahramanın makro sorunları tek başına ve çoğu zaman başına gelen türlü komik olaylarla çözmesi dönemin toplumsal değişime dair umudu yansıttığı kadar barınma hakkı mücadelesini apolitikleştirdiği ve mücadele eden kitlelerin gücünü önemsizleştirdiği söylenebilir.

1950'li yılların ardından kentlerde sanayi sektörünün istihdam edebileceğinden daha fazla gecekondulu nüfus bulunmaktaydı ve bu yüzden kente bir iş bulmak umuduyla gelen kırsal göçmenlerin hepsi formel sektörde istihdam edilemiyor, kayıtlı işlerde çalışamıyordu. Kayıt dışı sektör, bu sektöre girmek için yasal engellerin olmaması, çok beceri ve sermaye gerektirmemesi dolayısıyla pek çok kırsal göçmen için hayatlarını kazanabilecekleri tek seçenekti (Koray, 1993: 18, Tekeli, 2008: 122, Pınarcıoğlu ve Işık, 2008: 1355). 1960'larda artık göçmenlerin önemli bir kesimi enformel sektörde kendilerine yer buluyorlardı. Kırsal göçmenlerin bazılarının giriştikleri kayıt dışı işlerde başarılı olması ve belli sektörlerin belli hemşeri gruplarının kontrolü altına girmesi akademik araştırmaların konusu haline de gelmiştir (Erder 1996: 266-272, Pınarcıoğlu ve Işık 2008: 1362-1363). İşgücü fazlası, insanları enformel girişimcilere dönüştürmüş (Davis 2007: 182) ve kentleşmenin etkisiyle yeni iş kolları da ortaya çıkmıştı. Bu iş alanlarından gündelikçilik ve kapıcılık farklı sınıflar, mekânlar ve kent-köy arasında kalmışlığı en çok yansıtan iki meslek grubu olarak ön plana çıkmaktaydı. *Kapıcılar Kralı, Çöpçüler Kralı, Sultan, Bekçiler Kralı* filmlerinde iç göç ile birlikte görünürlük kazanan kapıcılık, sokak satıcılığı, gündelikçilik gibi işler arka planı teşkil eder. Bunun yanı sıra, özellikle *Çöpçüler Kralı* ve *Kapıcılar Kralı* filmlerinde kente göç edenlerin sınıf atlama hayalleri çok belirgindir. Örneğin *Çöpçüler Kralı*'nda anne, baba ve kardeşleriyle birlikte küçük bir gecekonduda yaşayan Hacer apartmanlara temizliğe giderken başkalarının çocuğuna bakmaktan ve ev işlerini yapmaktan kurtulmanın hayallerini kurar, bu hayal onu düzenli geliri ve sigortalı işi olan zabıta memuru Şakir ile evlenmeye götürür. *Kapıcılar Kralı*'nda ise kırdan göç edenlerle kentli orta sınıf arasında kültürel farklılıklarla beslenen sınıfsal çelişki ön plandadır. Kurnaz, işini bilen kapıcı Seyit filmin sonunda apartmanın %51 hissesini alır, ismini de Seyitoğulları apartmanı olarak değiştirir. En iyi bildiği iş olarak kapıcılığa devam edeceğini ve yöneticiliği kaldırdığını bir zamanlar kendisini hor gören apartman sakinlerini ayağına çağırarak açıklar. Seyit'in apartmana sahip olması bir yanıyla o dönemdeki tartışmalara da yansıyan "köylülerin kenti istila" etmesini ekrana yansıtır.

1980 sonrası sinemada göç ve gecekondu

1970'lerin umutlu, hareketli ve çatışmalı yılları 1980 darbesi ile sona erdiğinde Türkiye, siyasi baskı ve ekonomik özgürlükleri tuhaf bir ironi ile beraber yaşamaya başladı. Devlet, piyasanın işleyişine müdahalesini en aza indirme yolunda eğitim, sağlık gibi alanlardan elini çekmeye çalışmakta, tarıma daha az destek vermekte, özelleştirme politikalarını geliştirmekteydi. Öte yandan küresel ekonomiyle entegrasyon sağlamak amacıyla telekominikasyon alanında gelişmeler yaşanmaktaydı ve bu amaç doğrultusunda geliştirilen ihracata dayalı büyüme politikası gereğince ise kentlerde ucuz, parçalı ve niteliksiz iş gücüne ih-

tiyaç doğmuştu. Devletin tarıma olan desteğini düşürmesi ve kentlerin sunduğu sınırlı sayıda fırsatlar köylerden kentlere yeni bir göç dalgasını beraberinde getirmişti.

1980 sonrası devletin önceki döneme göre aşağı yukarı benzer bir hatta devam eden gecekonduya yaklaşımı darbe sonrasında şiddetle esen iktisadi liberalizm rüzgarıyla birleşmişti. 80'lerin ilk yarısında gecekondu afları olarak bilinen, yapılan gecekondular ve kaçak yapıların yasallaştırılmasına ve geliştirilmesine olanak sağlayan bir dizi yasa geçmiş, var olan gecekondular formel emlak piyasasına dahil edilmişti. Bu süreçte gecekondular artık ne birincil olarak evsiz göçmenlerin barınma ihtiyacına ve bu konudaki sosyal politika eksikliğine verilen bir cevaptı ne de dönemin gecekonduları derme çatma yapılardı. Aflarla geliştirilen gecekonduların bazılarının orta sınıf evlerinden çok farkı kalmamış, kentsel rant açısından konumlarına göre bazıları büyük inşaat şirketleri, bazıları da müteahhitlerce geliştirilmişti. Bu sebeple dönemin akademik çalışmaları kavramla tam olarak kastedilmek isteneni verebilmek için gecekondudan ziyade kaçak yapılar kavramını kullanmaya başladılar (Akbulut ve Başlık, 2011: 26).

Harvey kentsel arazi piyasasına geç girenlerin erken girenlere göre daha dezavantajlı olduklarından bahseder (2009: 168). Türkiye'de de ikinci dalga göç ile 1980 sonrası kente gelenlerin pek çoğu için merkeze daha yakın gecekondu bölgelerinde gecekondu yapacak bir arsa kalmamıştı. Bu göçmenler kentin çeperlerinde henüz yerleşim yeri haline gelmemiş alanlara gecekondu yaptılar ya da halihazırdaki gecekonduları kiraladılar, satın aldılar. Gecekondu afları sonradan yapılan bu gecekonduların önemli bir kesimini kapsamadı bu yüzden 1985 sonrası yapılan gecekondular için tapu alamadılar. Böylelikle gecekondu bölgelerinde gecekondu mülkiyeti açısından bir heterojenlik oluştu.

1980'li yıllar kentsel mekânda olduğu kadar Türkiye sineması açısından önceki döneme göre büyük farklılıkların gözlendiği bir döneme tekabül etmekteydi. Sinemada ele alınan konular kadar bu konuların ele alınış biçimleri değişmişti. Türk sinemasına yeni yönetmenler dahil olmuş, sinemaya önem veren yönetmenlerin artması ve yazarların senaryo yazmaya başlaması ile 80'ler sinemasında senaryoya ağırlık verilmiştir (Esen 1996: 224). Kişisel sorunlar, bunalımlar, iç hesaplaşmalar konu edilmiş, cinsel özgürlük tartışılmış, iyi kadın-kötü kadın kadın ikiliğini yıkan yeni bir kentli kadın tipi Türk sinemasına dahil olmuştur. Bireycilik ön plana çıkmış, bireylerin özgün hikâyeleri etrafında toplumsal meseleler tartışmaya açılmıştır. Gecekondu ve konut meseleleri de bu özgün hikâyeler eşliğinde anlatılmıştır.

1960'lı yıllarda kente gelenler canlı iş ve emlak piyasasında ekonomiye dahil olup gecekondu yaparken, 70'li yıllarda yıkım tehlikesi ağırlık kazanmış, 80'li yıllarda ise kente geldiklerinde kendilerine benzeyen kalabalık bir kitleyle karşılaşan kırsal göçmenler için gecekondu yapmak oldukça maliyetli bir iş haline dönüşmüştü. Yıldız'ın da ifade ettiği gibi " 'kentin kralı olma' düşü ise (*Gurbet*

Kuşları, 1964) ne yolla olursa olsun karın doyurma kavgası'na (*At*, 1983, Ali Özgentürk)" dönüşmüştü (2008:197). Gecekondu yapmanın artık eskisi kadar kolay olmadığı bir durum karşısında barınma ihtiyacını karşılamak isteyenler daha "yaratıcı" yöntemlere başvurmaya başlamış ve göçmenlerin buldukları yöntemler Türk filmlerine de konu olmuştu. *Bir Avuç Cennet* filminde iki çocuklarıyla birlikte İstanbul'a göç eden Kamil ve Emine yanlarına gitmeyi planladıkları akrabalarının öldüğünü öğrenince ne yapacaklarını bilemezler. Gidecekleri yerleri olmaması dolayısıyla buldukları terk edilmiş eski bir cezaevi arabasını ev haline getirerek içinde yaşamaya başlarlar. Buldukları araç şehir çöplüğünün yanında ve hurdaya dönmüş bile olsa çeki düzen verirler, aracın önünde oluşturdukları küçük bir bahçede sebze ve çiçek yetiştirerek bulundukları alanı bir avuç cennete çevirirler. Ancak onların cenneti çevre apartmanlarda oturanlar için görüntü kirliliğinden ötesi değildir ve şikâyetler sonunda polis zoruyla otobüs boşaltılır. 1980'lerin sonlarında çekilen *Gülen Adam*, doğduğu günden beri her şeye gülen Yusuf'un hikâyesini anlatırken kentin kalabalığı, çevre kirliliği karelere yansır ve barınma sorunu filmin odağına oturtulmuştur. Yusuf yeni evlendiği karısı Naciye ile birlikte mafya aracılığıyla küçük bir gecekondu sahibi olur. Naciye'nin belediyenin yıkım ekibinde görev yapan ve kendisi de bir gecekonduda yaşayan babası bu evliliğe başından veri karşıdır ve gecekondularını yıktırır. Yerine yapacağı herhangi bir evin de yıkılacağını anlayan Yusuf oldukça yaratıcı bir yönteme başvurur ve seyyar bir ev inşa eder. Bu şekilde genç çift gelen belediye yıkım ekiplerinden kaçabilirler. Bir zamanlar arsa mafyasıyla, "kötü" muhtar ve müteahhitle savaşan ve çoğu zaman mahallelinin evlerinin yıkılmasını engelleyen kahramanlar, konut sorununun derinleşmesiyle sinemada bile ancak kendi haline çare üretebilir olmuştu. 1960'lı yıllardaki köy-kent çelişkisi 1970'ler ve devamında yerini farklı boyutlara bırakmış, odak bu çelişki ve iç göç kararından bireyin kentle mücadelesine kaymış, kente gelenlerin geri dönüp dönmemesi gerekliliği konusu bir daha açılmamak üzere kapanmıştı (Güçhan 1992). Kentte doğan ya da kente çok küçük yaşlarda gelen, kısaca ikinci ve sonrası göçmen kuşağın çelişkileri de sinemanın konusudur. Bu kuşak, ilk göç eden ve kentte yeni bir hayat kuran ailelerinden farklıdır. Genç kuşak, istihdam ve eğitim yoluyla ailelerinden daha erken yaşlarda kentliler ile sosyalleşir, kültürel, iktisadi ve sınıfsal farklılıklara tanık olur. Bu farklılıkların arasında dezavantajlı olmalarından ötürü bir öfke biriktirirler ancak bir yanıyla da bu sistemin bir parçası olabilmek ve mümkünse daha üst basamaklarda yer almak isterler. Göç eden aile bireylerinin, özellikle de genç kuşağın sınıf atlama hayalleri ve çabalarının farklı dönemlerde çekilen göç ve gecekonduyu içeren filmlerin ortak temalarından birini oluşturduğu söylenebilir. Kente göçen aile üyelerinin suça bulaşması, çetelere girmesi hatta ailenin bir çeteye dönüşmesi de olasıdır (Abisel, 2005: 92). Göçmen kuşağın sınıf atlama çabaları, yollarını "ahlak" dışı işlerle de kesiştirir. Erkekler için bu; mafya gruplarına katılmak, kumar oyna-

mak gibi işlerle çeşitlendirilebilirken kadınlar için bu durumun karşılığı "kötü yola" düşmektir.[2] İçgöç Türk sinemasının temaları arasına girdiğinden 1990'lı yıllara kadar çeşitli şekillerde filmlerde iç göçün yarattığı toplumsal sorunların anlatılma biçiminde bu forma başvurulduğu söylenebilir. Örneğin *Vurmayın* filminde Anadolu'dan göç ederek kapıcılık ile geçinen ailenin oğlu Mahmut "daha iyi yaşamak" için yasa dışı yollara başvurur, Fatma Bacı filminde Fatma Bacı'nın ise ailesini sürekli bir arada tutma çabalarına karşı büyük kızı Halime'nin sınıf atlama çabaları kendince başarıya ulaşır ve zengin birisinin metresi olur. Bu filmlerde kentin yozlaştırıcı özelliği ön plandadır ve kentliye özenen köylüler (Makal 1987) özlerini kaybederek bir anlamda uçuruma sürüklenirler. Kentin zorluklarının biçim değiştirdiğini de bu filmlerde görmek mümkündür. Kentin zorlukları ekonomik sıkıntıların ve kültürel farklılıkların getirdiği sorunların ötesine taşmıştı. 1980'ler sinemasında, önceki dönemden farklı olarak, İstanbul'a atfedilen kötülüklerin ekseni ekonomik güçlüklerin yanı sıra, yeraltı dünyasının tuzaklarına (fuhuş, uyuşturucu, mafya, vb.) kaymaya başlamıştır (Suner 2005). İkinci dalga ile birlikte kent merkezlerine gelenlerin birçoğu için ilk gelenlere kıyasla geçici bir süreliğine de olsa kalabilecekleri bir yer mevcuttu (Şenyapılı 2004: 188), en azından barınma konusunda fikir alabilecekleri kendilerinden daha önce göç etmiş tanıdıkları mevcuttu. Çoğunlukla memleketlerinden tanıdıkları, akrabaları, arkadaşları, hemşehrilerinin yanlarına gittiler. Büyük şehirlerdeki gecekondu mahallelerinde az da olsa arsası bulunan yakınları bazı yeni gelenlere, aralarındaki ilişkinin yakınlığı ve niteliğine göre ya arsalarını sattılar, ya da arsalarının bir kısmının üzerine gecekondu yapmalarına izin verdiler. Bunun dışında yine ilk gelenler kendilerinden sonra gelen köylüleri-hemşehrileri-akrabalarına kiralık-satılık gecekondu bulmalarında ya da gecekondu inşa edilebilecek bir arsa bulmalarında kentte edindikleri deneyim üzerinden aracı olabildiler. Yeni gelenlerin bazıları kendilerinden önce gelen hemşeri ve akrabalarının kurdukları işlerde hemen çalışmaya başlayabiliyor, onların aracılığıyla kalacak bir yer bulabiliyor, akrabalık bağları kişisel yetenek ve bilgiye işlevsel bir alternatif sunabiliyordu. Daha önce göç edenler kırdan gelen yakınlarının kentsel hizmetlerden yararlanmaları için bir konaklama ve danışma görevini üstleniyorlardı (Alpar ve Yener, 1991: 70). Kente erken gelenler sınırlı sayıdaki güvenceli işler, serbest piyasanın sunduğu sınırlı imkanlar çerçevesinde kurdukları işler ve dayanışma ağlarıyla yukarı doğru sosyal hareketlilik basamaklarını tırmanabilirken sanayileşmiş şehirlerdeki yeni gelenler rezerv işçi gücünü oluşturdular (İçduygu, vd., 1998: 210-213). 1980'lerin ortasından önce kente gelenler, artık tam anlamıyla kentin mülksüzleri değillerdi; yeni gelenlere göre kentin daha değerli bölgelerinde yaşayıp daha iyi gelir getiren işlerde çalışıyorlardı, yeni gelenlere gecekondu satabiliyor ya da kiralayabiliyor, onları ken-

2 Gecekondu bölgelerindeki suç üzerine yapılan iki çalışma için bkz. Yonucu (2008), Erman ve Eken (2004).

di kurdukları işlerde çalıştırabiliyorlardı (Keyder, 2005: 126, Erder, 1996). Pınarcıoğlu ve Işık'ın yoksulluk kültürü literatürünün tersine öne sürdükleri nöbetleşe yoksulluk kavramı ile belirttikleri gibi kentsel işgücü ve emlak piyasasına daha erken dahil olan kırsal göçmenler bu piyasalardaki kırılgan pozisyonlarını yeni gelenlere devretmiş, yeni gelenler de daha iyi bir gelecek umuduyla bu ağ ilişkilerinde kendilerine düşen en alt pozisyona ve önce gelenlerle aralarındaki sömürü ilişkilerine karşı çıkmamışlardır (Pınarcıoğlu ve Işık 2008: 1354).

Kente farklı zamanlarda gelen gecekondulular arasında elbette yardımlaşma vardı, düşük gelir durumu ve yerleşim alanıyla güçlü özdeşlikler kurmaları karşılıklı yardımlaşmaları da beraberinde getiriyordu (Korte ve Ayvalıoğlu, 1981: 137). Öte yandan kentin sunduğu imkanlardan değişen oranlarda faydalanmak kente farklı zamanda göç eden göçmenleri de tabakalaştırmış, bu durum filmlere de yansımıştı. *Züğürt Ağa, Banker Bilo* filmlerinde köyden kente gelenler akrabalarının, tanıdıklarının yanına gittikleri zaman kimilerinin kentte bir köşe başı tutup zenginleştiğine tanık olurlar. Bu filmlerde köydeki dayanışma ilişkilerinin ve değer sisteminin artık kentte geçerli olmadığı izleyiciye gösterilmektedir. Kente önce gelenler, sonradan gelen hemşerilerini evlerinde misafir etmek, işe sokmak için para isterler, kadınlar köydeki gibi giyinmezler ve özellikle genç kadınlar çalışmaya başlamışlardır. Bir toplumsal grubun kültürünün sınırlarını belirleyen kadınların (Yuval Davis, 2003) evin dışına çıkması ve öncekinden farklı kıyafetler giymesiyle, o grubun sınırlarının esnediği, kültürel özelliklerinin değiştiği sembolleştirilir. *Banker Bilo*'da kazanan köylü olur, ancak köylü kendi deneyimleriyle edindiği kentin kurallarını uygulayarak, hep kaçındığı kentliye dönüşerek kazanmıştır. Artık başka toplumsal bir formasyonun ve ilişkilerin, değerler sisteminin, davranış kalıplarının geçerli olduğu *Züğürt Ağa* (filminin son sahnelerinde Şener Şen'in canlandırdığı ağanın bir zamanlar köyde bir tek onun giydiği çizmelerini bir sermaye yapmak için satarak yerine terlik giymesiyle sembolize edilir. 1980 darbesinin getirdiği yasaklar 70'lerin ikinci yarısında Türk sinemasını saran seks filmlerini de kapsamıştı. Bu filmlerin yasaklanmasından doğan ticari boşluk ise arabesk filmleri ile kapatılmaya çalışıldı (Makal1987). 1980'li yıllarda arabesk şarkıcıların oynadığı popüler filmler, kırsal göçmenlerin kentle kurdukları ilişki ve bu ilişkinin dönüşümüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu tarz filmlerin önde gelen isimlerin Orhan Gencebay ve İbrahim Tatlıses'in sırasıyla 1970'li ve 1980'li yıllardaki filmlerine dair Suner şu belirlemeyi yapar:

> "1980'lerin Tatlıses filmlerinde ise taşra kökenli göçmenler kente artık doğrudan ve açıkça ifade edilen bir ihtirasla, elde etme kararlılığıyla yaklaşmakta, kentin kışkırttığı arzuların bir an önce doyurulmasını talep etmektedir. Gencebay sineması, taşranın İstanbul'la onurlu mücadelesinin ve zorunlu geri çekilişinin ifadesi ise Tatlıses sineması, taşranın İstanbul'u ele geçirişini, kendini İstanbul'a dayatışını dramatize etmektedir." (2005:223)

1970'ler sinemasının topluluğa, topluluk yaşantısına, topluluk içi dayanışmaya yaptığı vurgunun karşısında, 1980'ler sinemasında bireylerin büyük kentte tek başlarına verdikleri yaşam mücadelesi öne çıkar (Suner,2005:221). 1980 sonrası döneminin ruhuna da uygun olarak, sinema filmlerinde bireysel sıkıntılar, yaşantılar, bunalımlar ön plana çıkar. Bu dönem sineması aynı zamanda cinselliği tartışmaya açmış, Yeşilçam'â hakim olan iyi kadın-kötü kadın ikiliği kırılmış, farklı kadın tiplerine yer açmış ve kent yaşamının değişik yüzlerine odaklanır. Sınıfsal ve mekânsal farklar bireysel arzular ve çelişkiler üzerinden anlatıldığına tanık olunur. Yaşanan arzuların ve çelişkilerin birey düzeyinde anlatıldığı filmlerden en önde gelenlerinden bir tanesi de 1990 yapım *Fazilet*'tir. Filme ismini veren Fazilet karakteri amcasıyla birlikte küçük yaşta köyden göç ederek zengin bir müteahhitle evli bir bale eğitmeni olan Alev'in evinde hizmetçi olarak çalışmaya başlar. Zaman geçtikçe kendisini Alev ile özdeşleştiren Fazilet film boyunca sık sık Alev'in hayatını yaşadığı hayaller kurar ve bu hayallerin birçoğunda Fazilet'i köylü ve besleme olmasından ötürü aşağılar. Filmde sınıfsal farklılıkları Fazilet'in dünyasındaki anlam çerçevesi kültürel farklılıklar ve köylü-kentli çelişkisidir. Bu ikiliklerde ideal olan kentliye ait olan özellikler olması gerekirken, Fazilet'in bulunduğu toplumsal gruba ait olan değerler aşağıda kalır. Fazilet gündelik hayatında içinde bulunduğu toplumsal kesimin gerçekliklerinden kopamamasıyla ancak hayallerinde köylüyü aşağılayarak baş edebilir. Gecekondulu emekçilerin dönemin sinema ruhuyla ele alındığı diğer bir film de *Bir Yudum Sevgi*'dir. *Bir Yudum Sevgi*'de hikâyenin ana karakteri Aygül, kocasının eve ekmek getirmemesi, çocukları ve kendisiyle ilgilenmemesi üzerine bir fabrikada işçi olarak çalışmaya başlar. Aynı fabrikada işçi olarak çalışan Cemal'e aşık olur. Cemal de kendisi gibi evlidir; görücü usulüyle istemediği bir şekilde akraba evliliği yapmış, Cemal'in anne babasıyla aynı gecekonduda yaşamaktadır. Cemal'i eeve bağlamak için karısı ve annesi hocaya gitmekte ve hocadan öğrendiklerini evde uygulaması Cemal'i sinirlendirmektedir. Cemal'in karısı köy hayatını ve feodal ilişkileri temsil ederken, mahallenin deneyimli kadınlarından çeşitli cinsel "tüyo"lar alan Aygül ise daha özgür ve eşitlikçi ilişkilerin kurulma potansiyelini barındıran kentli işçiydi. 1970'li yıllarda kırdan göçenlere içlerinde bulundukları çelişkilerden ve feodal ilişkilerin getirdiği baskılardan kurtulmanın yolu olarak işçiliğin reçete olarak sunulmasının izleri Bir Yudum Sevgi'de de görülmektedir. Ancak bu sefer işçileşmek cinsel özgürlüğü de beraberinde getirmişti.

Ve kenti boşaltma vakti gelir

Sosyolojik bir olgu olarak gecekondu ilk yıllarından itibaren hem gündelik hayatta hem de akademik çalışmalar ve sanatta sadece fiziksel bir yapıdan çok ötesine uzanan anlamlar içermektedir. ismini ifade etmekten ötesidir; bu yapıyı or-

taya çıkartan dinamikler ve sonrasında geçirdiği dönüşümler pek çok eşitsizliğin ve toplumsal durumun değişik pencerelerden değerlendirilebileceği bir ortam sunar. 1940'lardan günümüze kadar uzanan süreçte değişen sosyoekonomik ve siyasal yapının getirdikleriyle paralel olmak üzere gecekondu; yoksulluk, kentlilik, modernite, devlet-vatandaş ilişkisi, hemşerilik, geri kalmışlık, suç ve daha pek çok durumla yakından ilişkili olarak gündeme geldi, çeşitli tartışmalara konu oldu. Kentsel siyaset kadar Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal yapısını şekillendirmede temel meselelerden biri haline gelen kentsel dönüşüm ise 2000'lerle birlikte gecekonduya en çok bakılan zemini oluşturdu (Şentürk 2015).

Tıpkı gecekondu gibi kentsel dönüşüm de fiziksel bir durumun çok ötesine kaymakta, sosyal dokudaki değişimden, yoksulluğun mekânsal dönüşümüne, yeniden yaratılan eşitsizliklerden toplumsal hareketliliklere kadar pek çok alana dair dönüşümleri kapsar. Büyük inşaat firmaları daha avantajlı konumda bulunan gecekondu bölgelerini yüksek prestijli konut alanları haline getirdiler. Bu alanların çevresinde bulunan kent merkezine çok yakın olmamakla birlikte ana yollarla merkeze bağlanan bölgelerde daha küçük ölçekli inşaat firmaları ya da müteahhitler aracılığıyla gecekondular dönüştürülürken kentsel rantın daha düşük olduğu bölgelere özel sektör girmeyi tercih etmediği için bu bölgelerde gecekondulular kendi imkanlarıyla gecekondularını imar iznine göre geliştirdiler.[3] Bu farklılaşmayla birlikte gecekondu ifadesi artık düşük gelir grubunun yaşadığı alanları tanımlamaya yetmiyordu.[4]

Kente gelen "köylüler", 1980'ler öncesinde büyük ölçüde "gecekondulular" olarak anılırken 1990'larla birlikte varoş ifadesinin çoğu zaman gecekondunun yerini aldığı söylenebilir. Birbirlerinin yerine kullanılıyormuş gibi duran bu iki kelimenin ifade ettiği durumlar aslında birbirlerinden farklıdır. Bu iki kavram da kentin kenarlarındaki yaşam şeklini belirtmesiyle somut mekânsal referanslar içerse de gecekondu kırsala, modern şehir hayata kırsal özellikleri nedeniyle uyumsuz kalana ve kalkınmışlık anlamında geri kalmışlığa işaret ederken varoş ifadesinin içini dolduran asıl şey şehrin çevresindeki tehlikeye, tehdide dair anlatılardır (Demirtaş ve Şen, 2006: 88). Varoşlar, tehlikeleri, suçluları ve tüm ötekileriyle 1990'lar ve 2000'lerde gösterime giren *Eşkıya, Sır Çocukları, Ağır Roman, Gece Melek ve Bizim Çocuklar, Laleli'de Bir Azize, Tabutta Rövaşata, Organize İşler* filmlerinin dekorunu oluşturur. Bu filmlerde sinemasına yansıyan kent dekorunda, kentin varoşlarına karakterini veren, köy-kent çelişkisinden ziyade yoksullar, kentteki marjinallerdir. Suner (2005)'in de dikkat çektiği gibi 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Türk sinemasının popüler ve sanatsal kanadını belirleyen *Eşkıya* ve *Tabutta Rövaşata* filmerinin ikisinin birden kentin marjinallerinin yaşamına odaklanması kentin kimliğinin dönüşümünün sinemaya da derinden yansıdığını göstermektedir. 2000'lerin sinemasında yoksulluk kentsel

3 Dündar, 2001: 392-393.

4 Demirtaş, 2009.

bir olgu olarak sanatta yer edinmeye başlamış ve daha önceki dönemlerde bu olgu ile iç içe ele alınan kır-kent çelişkisi 2000'lere gelindiğinde sadece yoksulluk deneyimlerinde değil yabancılaşma, bireysel çıkışsızlık ve kaçış gibi temalarda kurulmuştur (Öztürk, 2013). Bu temalar çerçevesinde ise köy-kent arasında kalmış gecekondulular yerini kent marjinallerine bırakmış, gecekondu mahallelerinin yerine varoşlar ve aynı zamanda kentin marjinallerinin yaşadığı Tarlabaşı, Beyoğlu gibi diğer mekânlar gelmiştir.

Kent merkezleri her zaman iktisadi ve siyasi erk açısından önemli bir yerde durmaktaydı, lakin 2000'li yıllardan itibaren neoliberal ekonomik düzende kentler artık kalkınmanın başat aktörü, iktisadi, siyasi ve toplumsal inovasyonun kilit merkezleri ve aynı zamanda uluslararası rekabeti sağlamanın temel aktörleri haline geldiler (Jessop 2002: 465). Benzer bir şekilde 1990'ların sonu itibariyle Türk sinemasında İstanbul öykünün ana karakteri olarak tekrar sahneye çıkmıştır. Örneğin, yeni Türk sinemasının "sanatsal" kanadının ilk örneği kabul edilen Derviş Zaim'in *Tabutta Rövaşata* filmi kentin geçirmekte olduğu hızlı dönüşüm sürecini bildik modeller çerçevesinde (köyden kente göç, zengin/ yoksul uçurumu, çarpık kentleşme, vb.) açıklamaya niyetlenmez, aksine kentte yaşanan mekânsal deneyimin kendisine odaklanır ve sorunsallaştırır ve mekânı algılamakta/anlamlandırmakta kullandığımız iç/dış, yakın/ uzak, durağanlık/ hareket, içerme/dışlama gibi temel parametreleri yerinden oynatarak yeni görme ve düşünme biçimleri edinmeye, İstanbul'a yeniden bakmaya yöneltir izleyiciyi (Suner 2005:250).

Kendi başına bir aktör olmanın yanı sıra başlı başına bir meta haline de gelen kentlerin değerini arttırma araçlarından en önemlisi olarak yine karşımıza kentsel dönüşüm politikaları çıkmaktadır. Neoliberal siyasaların etkisinde kamu ve özel sektörün ortaklığıyla yürütülen çılgın kentsel dönüşüm çağında gecekondululara da gecekonduluya da yer yok. Gecekondular bu halleriyle bu tür bir kalkınmanın önündeki engellerden bir tanesini teşkil ediyorlar, kentlerin satılabilirliğini ve mekânların rantını düşürmekteydiler. Gecekondu bölgelerinde uygulanan kentsel reformların amacı bu bölgeleri iyileştirmek, yasallaştırmak ya da kent emlak piyasasına katmak değil, daha karlı alanlara dönüştürmekti zira kapitalist gelişme belli sınırların, mekânların ve ölçeklerin üretici güçler olarak harekete geçirilmesini öngörmektedir (Brenner ve Theodore, 2002:354). "Yeni Türkiye'de" artık gecekondululara değil, gecekondulukların oturduğu gecekondulara ve gecekondu mahallelerine ihtiyaç vardır. Yoksullar gidince, onların evlerinin yerini apartmanlar alınca bir zamanlar kentli orta sınıfın gitmeye "korktuğu" yerler bir anda orta sınıflar için "nezih" yaşam alanlarına dönüşür.

Türkiye'deki toplumsal grupların kentsel mekâna dağılımında 2000'ler ve sonrasında gelinen noktada kentin kenarlarında kalanların kendilerini ve birbirlerini kentin zorluklarına karşı koruyacak mekân temelli ilişkiler neredeyse son bulmuştu. Kent yoksulları işçi sınıfı dayanışma ağlarını kolay kolay ku-

ramayacakları mekânlara itilmiş, kent içinde bir komünite olarak var olmanın mekânsal temelini kaybetmişti. Nitekim Soytemel'in (2013) araştırmasının da gösterdiği gibi kent yoksulları için paylaşılan ortak mekân, türlü sorunlarla baş etme mekanizmaları geliştirmelerini kolaylaştırmakta ancak kentsel mücadelelerin geçirdiği dönüşüm son dönemde tanık olduğumuz soylulaştırma süreçlerinin kent yoksullarının kolektif yapabilirlikleri ve destek mekanizmalarını iyiden iyiye kötüleştirdiğine dair ipuçları sunmaktaydı. Kentin kenarları bir zamanlar muhteşem bir toplumsal, siyasal ve iktisadi dinamizm içeren umudun mekânları gecekondular iken, şehir mekânları değiştikçe ve toplumsal dayanışmayı besleyecek mekânsal birliktelikler yıkıldıkça umutsuz mekânlara dönüşmüştü. Varoşların, kent marjinallerinin göründüğü 2000'li yılların filmlerinde mahalle temelli bağları, dayanışmayı görmek de bu bağlamda pek mümkün değildir. Birey kent karşısındaki sıkıntılarıyla, marjinalliği ile kendi başa çıkar/çıkamaz. Özellik 80 öncesi filmlerdeki mahalle dayanışmasını ve mahalleliyi kurtaran korkusuz kahramanlar da tarihe karışmıştır.

Kentin, hepsi bir arada düşünülebilecek yoksullardan, gecekondudan ve varoştan temizlenme süreci, 2000'lerin sinemasında buradakilerin üzerinde yarattığı büyük baskı ile izleyiciye aktarılır. *Zerre*'de başındaki bin türlü belayla ayakta durmaya çalışan Zeynep'in hayatı oturduğu mahallenin kentsel dönüşüm geçiriyor olmasıyla her an evsiz kalacağı korkusuyla daha da bir çıkmaza girer. Zeynep'in hayatında yoksulluk, güvencesizlik, barınma sorunu iç içe geçmiştir. Yaşadığı Tarlabaşı'nda mahalleli dayanışmasından eser yoktur; kentsel dönüşüm ile birlikte mahalleli dört bir yana dağılmış, filmde ifade edildiği gibi "mahallede kimse kalmamıştır". Zeynep ve ailesi mekânsal temelli dayanışma ağlarının yokluğunda kent yoksulluğunun dolayımsız saldırganlığına maruz kalır. Organ mafyası, kentsel dönüşümün baskısı, güvencesizlik, iş yerinde taciz bu saldırganlığın uğraklarını oluşturur. İki "varoş" delikanlısının sınıf atlama çabalarına dayanan *Kara Köpekler Havlarken*'de ise temiz/kirlik, tehlikeli/güvenli, zengin/fakir, merkez/varoş ayrımını AVM'nin sınırları belirler. *Çekmeköy Underground* ise doğrudan kentsel rantı yükselmesiyle lüks, güvenlikli, yeni sitelerin birbiri ardına dikilip farklı toplumsal kesimlerin yan yana gelmesiyle ortaya çıkan gerginliği gösterir. Harvey'in (2009) zenginler eğer tercih ederlerse kentte yer değiştirirler, bu durumda çeşitli ara grupların hem alttan gelen hem de yukarıdan değiştirilemeyecek siyasal ve iktisadi güçlerinden gelen baskıyla sıkışmasına sebep olur önermesi bir anlamda bu filmde aynı mahalledeki farklı toplumsal kesimlerin arasındaki bu gerginliğin sebebini anlatmaktadır.

1990'lar öncesindeki Türk sinemasında iç göçün sebepleri ve göç edenlerin profilleri daha homojen bir şekilde ele alınmaktaydı. Geçim sıkıntısı çeken köylüler kentlere geliyor, gecekondular kentin diğer alanlarından temelde ekonomik özellikleriyle ayrışıyordu. Kürtlerin yoğun yaşadığı illerde meydana gelen zorunlu göç, devlet baskısı ve şiddet olayları yüzünden memleketlerini terk et-

mek zorunda kalan Kürtler ve Alevilere yönelik şiddet olaylarıyla bu nüfusun büyük şehirlere gelmesi Türk sinemasında göç edenlerin, gecekonduların ve kentin kenarlarının gösterilme biçimlerine etki etti. Cumhuriyet ideallerine sıkı sıkıya bağlı emekli bir hakim ile çatışmalarda anne-babasını yitirmiş küçük bir Kürt kızı arasındaki insani ilişkili anlatan *Büyük Adam Küçük Aşk* filminde kentin kenarlarının aynı zamanda kenardaki kimlik ve aidiyetlerin mekânı olarak kente eklemlendiği de görülmektedir. Siyasi kimlik ve aidiyetin kent kenarlarını şekillendiren yeni bir dinamik olarak ortaya çıkması sinemadaki mekân gösterimini ve toplumsal çatışmaları kurma biçimine yansımıştır.

Daha güncel bir film olan *Annemin Şarkısı*, kimliksel aidiyet ve kentin kenarında bulunma durumunun ortaya çıkarttığı gerilimlerin birey üzerindeki etkisini daha içiçe göstermekte, bu iki dinamiğin birbirinden ayrı analizinin pek mümkün olmadığını izleyiciye göstermektedir. Ali'nin annesinin dinlemek istediği bir şarkıyı araması 2014 yılında izleyici ile buluşan *Annemin Şarkısı* filminin temel öyküsünü oluşturur. Bu temel öykü çerçevesinde zorunlu göçten toplumsal hareketlere, kimlik siyasetinden kentsel dönüşüme pek çok güncel mesele filmde yer alır. Ali ve annesi Tarlabaşı'ndan kentsel dönüşüm nedeniyle taşınırlar. Kentsel dönüşüm aynı zamanda yoksullar, göçmenler ve kentin kenarlarındaki diğerler için mekânsal ortaklıkta kurdukları dayanışmanın da çözülmesine denk düşmektedir. Zorunlu göç ile önce Tarlabaşı'na sonra da kentsel dönüşümle kentin başka alanlarına dağılan insanların deneyimledikleri bu durumu *Annemin Şarkısı*'nda izlemek mümkündür

Sonuç

Türkiye'de 1930'lara kadar uzanan ancak 1950'ler itibariyle yoğun bir şekilde yaşanan iç göç, ülkedeki nüfus dağılımını, iş ve emek piyasasını, toplumsal hareketleri derinden etkiledi. Toplumun geçirdiği bu derin dönüşüm kaçınılmaz olarak sinema sanatına da yansımış daha da ötesinde göçmenlerin ve gecekonduların geçirdiği dönüşümleri sinema filmleri üzerinden okunmayı mümkün kılmıştır. Kırdan kente göç bu iki alandaki nüfus yapısının değişimi, iktisadi stratejiler ve emek piyasasında meydana gelen bir dizi değişimin hem sebebi hem sonucu olagelmiş ve her daim nüfus hareketliliği sermaye ve metaların dolaşımıyla yakından ilintili olmuştur. (Castles vd. 2003: 77). Türk sinemasına yansıyan göç hikâyeleri de hikâyelerin kendisi gibi coğrafyalar arasında ortaya çıkan iktisadi, toplumsal, eğitimsel ve başka türden kaynakların dağılımında artan eşitsizliğe verilmiş bir cevap olarak karşımıza çıkıyor. Dönmez-Colin'in (2008) de ifade ettiği gibi göç meselesini konu edinen veya içinde barındıran filmlerinin temel noktası, şudur: göçmenler ister toplumsal sınıf basamaklarında nadiren de olsa yükselsinler, ister yükselmesinler asla aynı kalamazlar. Değişimin kendisi acı da olsa göç eden değişmeye de mecburdur. Bu değişim yeni

gelinen yerde hayatta tutunma stratejisi olarak dayanışma ve rekabeti iç içe sunar. Gecekondu bölgelerinde yaşayan kırsal göçmenler, kentte tutunurken dayanıştıkları gibi dış dünyayla ilişkilerinde birbirleriyle güç ve zenginlik için rekabet içinde olabilirler (Lloyd 1979: 164). Var olan bu rekabet göçmenler arasındaki farklılaşmayla da pekişir ve değişimi daha da körükler.

Göçmenlerin ve göç, gecekondu konularının işlendiği filmlerde bahsi geçen bu ortaklığın yanı sıra tarihsel akış içinde bir dönüşümden bahsetmek de mümkündür. Sinema dilinin oluşmaya başladığı ve gecekonduların kendini gösterdiği 1960'lı yıllarda gecekondu ve iç göç meselesini konu edinen filmler yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış, bu filmlerde göç edenlerin geri dönmeleri tartışılmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise gecekondulu nüfus ekonomi içinde onlardan vazgeçilemeyecek bir yer edinmiş, toplumsal siyasal olaylarda aktör haline gelmiş ve artık gecekondulular kentteki yerleri kesinleşmişti. Şimdi mesele onların geri dönüp dönmemeleri değil, kentteki pratikleri, mücadeleleriydi. Nitekim 1970'li yılların sinemasında bu tartışma yerini gecekondulular işçileşerek feodal bağlardan kurtulması almıştı. Gecekondunun barınma ihtiyacının ötesinde bir meta haline gelmesi, farklı çıkar gruplarının rant elde etme aracına haline gelmesi gecekondu sahibi olmayı zorlaştırmış ve konut sorunu filmlere 1980'ler itibariyle yansımaya başlamıştır. Bununla birlikte dönemin ruhuna uygun olarak gecekondu ve kentle ilgili sorunlar bireysel öykülerden yola çıkarak anlatılmıştır. 2000'lere gelindiğinde ise kırdan kente ekonomik sebeplerle göçün hikâyesi, köy-kent çelişkisi artık Türki sinemasında yer bulamaz. Eskinin gecekondulusunun yerini yeni kentin marjinalleri almıştır. Kentin anlamının değişmesi, başlı başına bir aktör olarak değer yaratması kent mekânına toplumsal sınıfların dağılımını etkilemiş ve bu durum kaçınılmaz olarak sinemaya da yansımıştır.

FİLMOGRAFİ

Suçlu (Atıf Yılmaz, 1959)
Keşanlı Ali Destanı (Atıf Yılmaz, 1964).
Gurbet Kuşları (Halit Refiğ 1964)
Karanlıkta Uyananlar (Ertem Göreç, 1965)
Bitmeyen Yol (Duygu Sağıroğlu, 1965)
Gecekondu Peşinde (Feyzi Tuna, 1967)
Fatma Bacı (Halit Refiğ, 1972)
Oh Olsun (Ertem Eğilmez, 1973).
Gelin (Lütfü Akad, 1973)
Düğün (Lütfü Akad, 1974)
Diyet (Lütfü Akad, 1975)
Kapıcılar Kralı (Zeki Ökten, 1976)
Çöpçüler Kralı (Zeki Ökten, 1977)
Sultan (Kartal Tibet, 1978)
Kanun Gücü (1979)

Bekçiler Kralı (Osman Seden, 1979)
Umudumuz Şaban (Kartal Tibet, 1979)
Gerzek Şaban (Natuk Baykan, 1980)
Banker Bilo (Ertem Eğilmez, 1980)
Yedi Bela Hüsnü (Natuk Baykan,1982)
Bir Yudum Sevgi (Atıf Yılmaz, 1984)
Züğürt Ağa (Nesli Çölgeçen, 1985)
Bir Avuç Cennet (1985)
Vurmayın (Ümit Efekan, 1987)
Gülen Adam (Kartal Tibet, 1989)
Fazilet (İrfan Tözüm,1990)
Gece, Melek ve Bizim Çocuklar (Atıf Yılmaz 1993)
Ağır Roman (Mustafa Altıoklar, 1996)
Eşkıya (Yavuz Turgul, 1996)
Tabutta Rövaşata (Derviş Zaim, 1996)
Laleli'de Bir Azize (Kudret Sabancı, 1999)
Büyük Adam Küçük Aşk (Handan İpekçi, 2001)
Sır Çocukları (Aydın Sayman, 2002)
Organize İşler (Yılmaz Erdoğan, 2005)
Kara Köpekler Havlarken (2010)
Zerre (Erdem Tepegöz, 2012)
Çekmeköy Underground (2014)
Annemin Şarkısı (Ayşim Türkmen Keskin 2014)

KAYNAKÇA

Abadan, N. (1963). *Social Change and Turkish Women.* Ankara:Ankara University Press.

Abisel, N. (2005) *Türk Sineması Üzerine Yazılar,* Ankara, Phoenix Yayınevi,

Akbulut, M.R ve Başlık, S. (2011). Transformation of Perception of the Gecekondu Phenomenon. *METU Journal of the Faculty of Architecture,* 28(2), 1-44.

Aktan, R. (1957). Mechanization of Agriculture in Turkey. *Land Economics,* 33(4), 273-285.

Alarslan, B. (2004). 'Bir Kaynak Olarak Sinema. Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler, 4.

Alpar, İ ve Yener S. (1991). *Gecekondu Araştırması.* Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Altuğ, S, Filiztekin, A ve Pamuk, Ş. (2008) "Sources of long-term economic growth for Turkey, 1880-2005", *European Review of Economic History,* 12(3), 393-430.

Ataay, F. (2001) Türkiye Kapitalizminin Mekânsal Dönüşümü, *Praksis,* Spring 2,53-96.

Aydın, Z. (2005). *The Political Economy of Turkey.* London: Pluto Press

Aydın, Z. (2010). Neoliberal Transformation of Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change,* 10(2), 149-187.

Bazin, A, (1995). *Çağdaş Sinemanın Sorunları.* Çev. Nijat Özön. Ankara: Bilgi Yayınevi,

Boratav, K. (2004). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002.* Ankara: İmge Yayınları.

Brenner, N ve Theodore, N. (2002). "Cities and the Geographies of 'Actually Existing Neoliberalism'". Antipode, 34(3), 349-379.

Buğra, A ve Sınmazdemir, T. (2005). "Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Etkin bir Yöntem: Nakit Gelir Desteği". Yayınlanmamış Makale, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu. http://www.spf.boun.edu.tr/docs/STGP_Bugra.pdf [Erişim Tarihi 03.10.2013]

Buğra, A. (1998). The Immoral Economy of Housing in Turkey. *International Journal of Urban and Regional Research,* 22(2) 303-317.

Castles, S, Mark J. M, ve Giuseppe A. (2003). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World.* New York: The Guilford Press.

Davis, M. (2007). *Planet of Slums*. London and New York: Verso

Demirtaş, N. (2009). *Social Spatialization in a Turkish Squtter Settlement: The Dualism of Strategy and Tactic Reconsidered*. Frankfurt: Peterlang

Demirtaş, N. ve Şen, S. (2006). "Varoş Identity: The redefinition of low income settlements in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 43(1), 87-106.

Dönmez-Colin, G. (2008). Turkish cinema: identity, distance and belonging. Reaktion Books.

Erder, S. (1996). *Ümraniye İstanbul'a Bir Kent Kondu*, İstanbul:İletişim Yayınları.

Esen, Ş. (1996). *80'ler Türkiye'sinde Sinema*, İstanbul: Beta Yayınları

Erman, Tahire. (2001). "The Politics of Squatter (Gecekondu) Studies in Turkey:The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse", *Urban Studies*, 38(7), 983-1002.

Erman, T. ve Eken A. (2004). "The 'Other of the Other' and 'unregulated territories' in the urban periphery: Gecekondu violence in the 2000s with a focus on the Esenler Case, İstanbul". Cities, 21(1), 57-68.

Frank, R.H. ve Philip J.C. (1996). *Winner Take All Societies*, London, Victoria,Toronto,NewYork: Penguin Books.

Gans, H.J. (1962). *Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans*, New York: The Free Press (Macmillan Co., Inc.)

Güçhan, G. (1992). *Toplumsal Değişme ve Türk Sineması Kente Göç Eden İnsanların Türk Sinemasında Değişen Profili*, Ankara: İmge Yayınları

Harvey, D. (2009). *Social Justice and City*, Oxford:Blackwell Publishers.

Harvey, D. (1989). "From Managerialism to Entrepreneuralism:The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism". *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, 71(1), 3-17.

İçduygu, A, vd. (1998) Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi. A., Icduygu, I., Sirkeci, and I. Aydıngün, (Der.) *Türkiye'de İçgöç* içinde, İstanbul: Tarih Vakfi Yayinlari, ss.205-244.

International Labour Organization (2012). "Global Employment Trends 2012", Internal Labour Office, Geneva. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_171571.pdf [Erişim Tarihi 07.12.2012].

Işık, Oğuz Pınarcıoğlu Melih. (2002). *Nöbeteşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği* İstanbul: İletişim Yayınları.

Jessop, Bop. (2002). Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. Antipode, 34(3), 452-472.

Kalaycıoğlu, Sibel ve Rittersberger-Tılıç, Helga. (2001). *Yapısal Uyum Programıyla Ortaya Çıkan Yoksullukla Başetme Stratejileri*.7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi.21-23.11.2001. Ankara

Karpat, Kemal. (2004) "The Genesis of the Gecekondu: Rural Migration and Urbanization (1976)", *European Journal of Turkish Studies*, 1. http://ejts.revues.org/54 [Erişim Tarihi: 07.02.2015].

Kaya, Yunus. (2008). Proletarization with polarization: Industrialization, globalization, and social class in Turkey, 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26(2), 161-181.

Kazgan, Gülten. (1966). *Tarım Ekonomisi ve İktisadî Gelişme*.. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Keyder, Ç. (1987). *State and Class in Turkey*. London, New York: Verso.

Keyder, Ç. (2005). "Globalization and Social Exclusion in Istanbul." *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 124-134.

Kıray, M.(1970). *Squatter housing: Fast depeasantization and slow workerization in underdeveloped countries*. Research Committee on Urban Sociology of the 7th World Congress of Sociology. 14-19 Eylül 1970. Varna.

Koray, M. (1993). "Employment and Unemployment in Turkey". *International Journal of Manpower*, 12(5), 15-21

Korte C ve Ayvalıoğlu, N. (1981). "Helpfulness in Turkey: Cities, Towns, and Urban Villages." *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 12(2), 123-141.

Llyod. P.C. (1979). *Slums of Hope? Shanty Towns of the third World*, Middlesex, Newyork,Victoria, Ontario,Auckland: Penguin Books.

Makal, O. (1987) *Sinemada Yedinci Adam: Türk Sinemasında İç ve Dış Göç*, Marş Matbaası

Maktav, H. (2013). *Türkiye Sinemasında Tarih ve Siyaset*, İstanbul: Agora Kitaplığı

Öğretmen, İ. (1957). *Ankara'da 158 Gecekondu Hakkında bir Monografi.* [. Ankara:Ajans Türk Matbaası.

Öztürk, E. (2013). "2000 Sonrası Türk Sinemasında Yoksulluk", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon Ve Sinema Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Öztürk, M. (2004). "Türk sinemasında gecekondular" European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey, (1).

Pınarcıoğlu, M ve Işık, O. (2008). "Not Only Helpless but also Hopeless: Changing Dynamics of Urban Poverty in Turkey, the Case of Sultanbeyli, İstanbul." *European Planning Studies*, 16(10), 1353-1370.

Pösteki, N. (2012). *1990 Sonrası Türk Sineması* (1990-2011), Kocaeli: Umuttepe Yayınları

Sakallıoğlu, Ü ve Yeldan, E. (2000). Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31(2), 481-508.

Soytemel, E. (2013). "The Power of Powerless: Neighbourhood based self-help networks of the poor in İstanbul". Women's Studies International Forum. http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif2013.06.007 [Erişim Tarihi 03.10.2013]

Suner, A. (2005). *Hayalet Ev: Yeni Türk Sinemasında Aidiyet, Kimlik ve Bellek*, Metis Yayınları: İstanbul.

Şentürk, B. (2015) *Bu Çamuru Beraber Çiğnedik: Bir Gecekondu Mahallesi Hikâyesi*. Ankara: İletişim Yayınları.

Şenyapılı, T. (2004). Barakadan Gecekonduya: Ankara'da Kentsel Mekânin Donusumu: 1923-1960. İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenyapılı, T. (1978). Bütünleşmemiş kentli nüfus sorunu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

TÜİK (2009). Gençlerin İşgücü Piyasasına Geçişi Araştırma Sonuçları 2009. http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8373 [Erişim Tarihi 01.12.2012].

Wacquant, L. (1999). Urban Marginality in the Coming Millenium. *Urban Studies*, 36(10), 1939-1647.

Wedel, H. (2001). *Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*. İstanbul: Metis Yayınları.

Yalçıntan, M.C, Erbaş, A.E (2003). "Impacts of 'Gecekondu' on the Electoral Geography of Istanbul". *International Labor and Working Class History*, 64, 91-111.

Yasa, İ. (1966). *Ankara Squatter Families*. Ankara:Ministry of Health and Social Welfare

Yıldırmaz, S. (2010). Kente Yönelen Köylüler: Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu. B. Şen ve A.E. Doğan (der) *Tarih, Sınıflar ve Kent* Ankara: Dipnot Yayınları içinde ss. 398-464.

Yıldız, E. (2008). *Gecekondu Sineması*. İstanbul: Hayalet Kitap

Yonucu, D. (2008). "A Story of a Squatter Neighborhood: From the place of the 'dangerous classes' to the 'place of danger'". Berkeley Journal of Sociology 52, 50-72.

Yuval-Davis, N (2003). *Cinsiyet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları

Zürcher, E. J. (2004). *Turkey: A Modern History*. London & New York: İ.B.Tauris.

Taze gıda sektöründe gelenekselden modern tedarik zincirine geçiş süreci ve kendi toprağında işçileşen küçük çiftçi

*Ebru Seçkin**

Özet: Özellikle 1990'lardan itibaren perakende sektörünün yaşadığı değişimin bir ayağı; büyük ölçekli, organize perakendeciliğin, geleneksel perakende sektörünü geride bırakarak hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaşmasıdır. Bu yazının konusunu oluşturan taze sebze ve meyve tedarik zincirindeki aktörlerin davranış biçimleri ve ilişki ağları, "süpermarket devrimi" (*supermarket revolution*) olarak anılan yeni dönemle birlikte farklılaşmaya başlamıştır. Geleneksel tedarik zincirindeki aracılar ve küçük ölçekli çiftçiler, süpermarketin satın alma stratejisindeki yerini büyük ölçekli çiftçilere bırakmaktadır. Kalite, miktar, hız vb. özellikler açısından süpermarketin taleplerini karşılama gücüne ancak büyük ölçekli tedarikçi sahiptir (Reardon vd., 2003; Reardon ve Berdegue, 2002; Dolan ve Humphrey, 2004). Süpermarketin tedarik zincirine dâhil olması, beraberinde doğrudan üreticiden ürün tedarik etme eğilimini de artırmıştır. Bu durum çiftçiden son tüketiciye kadar olan aşamanın kısalmasına neden olmuştur. Yeni ortaya çıkan ilişkiler, modern tedarik zinciri olarak adlandırılmaktadır. Literatürde, bu yeni sistemin küçük çiftçi üzerindeki etkileri üzerine pek çok gelişmekte olan ülke bağlamında araştırmalar bulunmaktadır. Küçük çiftçinin ağırlıkta olduğu Türkiye bağlamında, organize perakendeciliğin yaygınlaşmasının etkilerine dikkat çekmek, bu yazının en önemli katkısı olacaktır. Bu kapsamda amaç, süpermarketlerin şekillendirdiği taze sebze ve meyve tedarik zincirinin Türkiye koşullarındaki durumu ve özellikle de küçük çiftçilerin bu süreçten nasıl etkilendiğini incelemektir. Yazıda tartışılan dinamikler hem alıcı hem de tedarikçi bakış açısı ile ele alınmaktadır. Elde edilen bulgular, 2013-2014 yılları arasında gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına[1] dayanmaktadır. Sonuç bölümünde, küçük ölçekli ve tam standartlaşmamış üretim piyasası ile büyük ölçekli ve standartlaşmış tüketim piyasası arasındaki yapısal çelişkiler ve bu çelişkiye bağlı olarak aracıların rol içeriklerindeki değişimler tartışılarak geleceğe ilişkin ipuçları verilmektedir.

Anahtar sözcükler: Taze gıda tedarik zinciri, küçük çiftçi, süpermarket devrimi, modern tedarik zinciri, Bursa

(*) Yrd. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, seckinebru@gmail.com

1 Alan çalışması, Yıldız Teknik Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri, "Süpermarket Tedarik Zinciri: Küçük Çiftçi İçin Sorunlar ve Fırsatlar" başlıklı proje kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Giriş

Son 20 yılda, merkezden tüm ihtiyaçları karşılama beklentisindeki artışla beraber, büyük ölçekli perakendecilik anlayışı (süpermarketler, hipermarketler), geleneksel perakendeciliğin (bakkalar, küçük ölçekli marketler) yerini almaya başlamıştır (Reardon ve Gulati, 2007). Tedarik zincirindeki davranış biçimlerini ve ilişki ağlarını etkileyen bu dönüşüm, "süpermarket devrimi" (*supermarket revolution*) olarak kavramsallaştırılmaktadır (Reardon vd., 2003; Reardon ve Berdegue, 2002). Süpermarketlerin yer aldığı tedarik zinciri "modern" olarak tarif edilmekte, zincirin her bir aşamasında gıda güvenliğine, standartlaşmaya önem verilmekte, merkezî satın alma sistemi ve dağıtım kanallarının varlığı dikkat çekmekte (ulusal, bölgesel, küresel ağ ilişkileri), yazılı kurallara göre işlemler (sözleşmeler) yapılmaktadır. Bu özellikleri ile modern tedarik zinciri; çok sayıda alıcının ve tedarikçinin yer aldığı, çiftçi ve perakendeci arasındaki bağın aracılar tarafından kurulduğu, piyasa koşullarının geçerli olduğu ve sözlü olarak anlaşmaların yapıldığı geleneksel tedarik zincirinden farklılaşmaktadır. Bu yeni sistemde, dikkati çeken diğer bir husus, aracıların ortadan kalması ile zincirin kısalmasıdır. Süpermarket, kendi tedarik zincirini kurarak ürünü doğrudan çiftçiden satın almak istemektedir. Bu isteğin gerekli koşulu da tedarikçinin, süpermarketin taleplerini karşılama gücüne (kalite, miktar, hız vb. özellikler açısından) sahip olmasıdır (Swinnen ve Maertens, 2009; Reardon vd., 2003; Reardon ve Berdegue, 2002; Dolan ve Humphrey, 2004).

Geleneksel piyasa ile süpermarket piyasasının beklenti ve gereksinimlerinin nasıl farklılaştığını, Ekvador'da patates için yaptığı araştırma sonuçlarına dayanarak Zamora (2004) şu şekilde belirtmektedir: Geleneksel piyasanın çiftçilerden talep ettikleri; (1) belli çeşitlilikte ürün grubu, (2) maksimum mekanik hasar düzeyi, (3) minimum büyüklük, (4) belli renk ile ilgili olmaktadır. Buna karşın süpermarket; (1) belli çeşitlilikte ürün grubu, (2) belli biçim, (3) maksimum mekanik hasar düzeyi, (4) gıda güvenliği düzeyi, (5) belli düzeyde bir aromasının olması, (6) belli bir büyüklük, (7) belli renk, (8) belli bir olgunluk, (9) sıcaklığın muhafazası, (10) zamanlama, (11) belli miktar, (12) özel paketleme, (13) özel ödeme dönemi gibi gıda kalitesi ve güvenliğine daha önem veren, dolayısıyla çiftçinin hizmet sunum kapasitesini artıran taleplerde bulunmaktadır. Bu durum çiftçiler açısından teknolojiye ve örgüt içinde yapılan yatırımların artışını beraberinde getirmektedir (Reardon vd., 2007).

Türkiye'de özellikle 2000'li yıllardan itibaren taze gıda sektöründe süpermarketlerin semt pazarları, manavlar ve seyyar satıcı gibi geleneksel perakendeciliğe alternatif bir kanal olarak büyüme gösterdiğini görüyoruz (Akpınar, 2009). Organize perakendecilerin pazar payı 1995-2012 yılları arasında %10'dan %40'lara doğru bir artış gösterse de Türkiye halen Avrupa ülkelerinin olduk-

ça gerisindedir.[2] Öyle ki, organize perakendeciliğin payı Avrupa ülkelerinde 1970'lerde %40'larda iken, günümüzde %70-80'ler seviyesine ulaşmıştır. AB ülkelerinde ise her bir milyon kişiye ortalama 15 hipermarket ve 150 süpermarket düşerken, bu rakam Türkiye'de henüz 3 hipermarket ve 17 süpermarket civarındadır (Rekabet Kurumu, 2012). Literatürde, taze sebze ve meyve sektöründe süpermarketlerin ortaya çıkışının tedarikçi üzerine olan etkilerine odaklanan çalışmalar incelendiğinde, çiftçi açısından sorunların yapısal niteliği ve gelişme potansiyeli üzerine ikili bir bakış açısı olduğu görülmektedir. Araştırmaların bir kısmı süpermarketlerin taze sebze ve meyve tedarik zincirindeki yerini güçlendirmesinin küçük çiftçileri sistem dışına ittiğini vurgularken (Reardon vd., 2002; 2003; 2006; 2007; Weatherspoon ve Reardon, 2003; Graffham vd., 2007), bir kısmı da süpermarketlerin talep ettiği standartlar ne kadar yüksek olursa olsun, küçük çiftçinin zincirin bir parçası olmasının yerel koşullara bağlı olduğunu, alternatif yollar bulduğunda modern tedarik zincirinden dışlanmayacağı görüşünü savunmaktadır. Küçük çiftçinin süpermarketin taleplerini karşılama gücüne sahip olamamasından dolayı, süpermarketler ve küçük çiftçi arasında "yapısal gerilim" (Reardon ve Hopkins, 2006) ortaya çıkmaktadır. Çiftçiler, önce üretip sonra pazar aramakta, belirli bir müşteriye önceden belirlenmiş koşullar çerçevesinde üretim yapmamaktadır. Bu durum, küçük çiftçilerle, başta süpermarket olmak üzere diğer alıcılarla olan ilişki ağının sürekliliğine engel olmakta ve iki taraf arasındaki "davranışsal gerilimi" (Reardon ve Hopkins, 2006) yaratmaktadır.

Graffham vd. (2007) modern tedarik zincirindeki standartları sağlayamayan küçük ölçekli çiftçilerin yerel piyasalara veya daha az kuralları olan ihracat piyasalarına yöneldiğini, Kenya özelinde yaptığı araştırmalara dayanarak belirtmektedir. Ouma, vd. (2010), bazı çiftçilerin herhangi bir sertifikası olmamasına rağmen Avrupa'daki perakende firmaları için uluslararası standartlarda üretim yapmaya devam ettiğine işaret etmektedir. İlişkilerin devam etmesinde, çiftçilerin kaliteli ürün üretmesi ve Avrupa'daki ithalatçılarla kişisel ilişkilerle uzlaşma yoluna gitmesi etkili olmaktadır. Dolan ve Humphrey (2004), İngiltere'deki modern tüketim piyasasına satış yapan Kenya'daki çiftçileri inceleyerek, süpermarketlerinin bu çiftçiler üzerindeki etkileri üzerine bir değerlendirmede bulunmuşlardır. Yazarlar, İngiltere'deki süpermarketlerin büyük miktarlarda ürün satmalarından dolayı küçük çiftçi ile dost olmadığı görüşüne karşı sonuçlar elde etmişlerdir. Kenya'daki küçük çiftçinin ihracat yapmakta zorlandığını ancak alıcı ve çiftçi arasındaki ilişkilerin devam ettiğini ifade etmektedirler. Dries ve Swinnen (2004), Polonya'da yaptıkları araştırmaya dayanarak, eğer bölgedeki tedarikçilerin çoğunluğunu küçük çiftçiler oluşturuyor ise alıcının çok fazla seçme şansının olmadığını, dolayısıyla küçük çiftçilerle çalışılmaya devam edildiğini vurgulamaktadır. Alıcıların daha çok karma bir tedarikçi grubuna sa-

2 http://www.tbbf.org.tr/tr/guncel/rapor.html

hip olduğunu ifade etmektedirler. Süpermarketin tedarik zincirinin şekillenmesinde de arazi kullanış ve tarım işletmelerinin özelliklerinin etkili olduğunu vurgulamaktadırlar. Benzer şekilde Zhang vd. (2005) Çin'de yaptıkları araştırma sonucunda, küçük çiftçinin alıcı için tek seçenek olduğunu belirtmektedirler. Çin'de ortalama tarım alanı büyüklüğü 0,5 hektar olup, büyük ölçekli çiftçi bulunmamakta; dolayısıyla süpermarketler için sebze tedarik sistemleri, "süpermarket modeli"ne uymamaktadır (akt. Zhang ve Aramyan, 2009). Benzer şekilde, Boselie ve van de Kop (2004) Tayland'da yaptıkları araştırma sonucunda, küçük çiftçilerin, süpermarketin gereksinimlerini karşılayabildikleri sürece süpermarketin satın alma portföyü içinde yer aldığını göstermişlerdir. Shepherd (2005), Endenozya, Filipinler ve Çin'deki araştırmalara dayanarak, küçük çiftçilerin süpermarketlere ürün satabildiğini; iyi tarım uygulaması yapan ve sertifika sahibi çiftçilerin sürece dâhil olduğunu ifade etmektedir. Türkiye'de taze sebze ve meyve üretiminde küçük ölçekli üretim yapan ve sermaye büyüklüğü az aile işletmeleri ağırlıklı payı almaktadır. Tek seferde büyük miktarda ürün sağlayan tedarikçiler; tüccarlar veya taze sebze ve meyve toptancı halindeki komisyoncular dır. Küçük çiftçi bu aracılar vasıtasıyla, perakendeci arasındaki varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Bu yazıda, süpermarketlerin şekillendirdiği taze sebze ve meyve tedarik zincirinin Türkiye koşullarındaki durumu ve özellikle de küçük çiftçilerin bu süreçten nasıl etkilendiği incelenecektir. Süpermarketlerin yer aldığı modern tedarik zincirinin etkilerini Türkiye penceresinden analiz eden bu yazıdaki tartışmalar, 2013-2014 yılları arasında gerçekleştirilen araştırma sonuçlarına dayanmaktadır. Dört adımda veri elde edilmiştir. Birinci adımda, modern taze sebze ve meyve tedarik zincirinin aktörü olarak değerlendirilen süpermarketlerin ilgili satın alma yetkilileri ile derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar, her iki tedarik zincirinde alıcıların taze sebze ve meyveyi satın aldığı tedarikçilerinin özelliklerini ve süpermarketlerin tedarikçi seçiminde dikkat ettikleri faktörleri belirlemeye yönelik yapılmıştır. 2013-2014 yılları arasında 12 adet süpermarketin İstanbul'daki genel müdürlüğünde bulunan taze sebze ve meyve satın alma yetkilileri ile görüşülmüştür. İkinci adımda, süpermarketlerle yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda örnek alan olarak Bursa Gürsu alt bölgesi seçilmiş ve buradaki çiftçilerle hem mülakat (50 işletme sahibi) hem de anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Anket çalışması %95 güven düzeyi, 6,24 güven aralığında rastlantısal olarak seçilen toplam 210 adet, işletme sahibi olan çiftçi ile yapılmıştır. Üçüncü adımda ise geleneksel tedarik zincirinin aktörü olarak Gürsu'daki armut çiftçilerinden ürün satın alan tüccarlar ile İstanbul taze sebze ve meyve hal müdürü ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Son olarak da Gürsu Tarım Kredi Kooperatifi, Gürsu Ziraat Odası, Gürsu İlçe Tarım Müdürlüğü gibi kurumların yetkilileri ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Bu yazıda öncelikle taze sebze ve meyve tedarik zincirindeki farklı ilişki ağları genel hatlarıyla aktarılmıştır. Üçüncü bölümde, alan çalışmasının gerçekleştirildiği Gürsu'da (Bursa) gözlemlenen yeni üretim ilişkileri, elde edilen bulgulara göre sunulmuştur. Armut tedarik sürecindeki farklı aktörün önderliğinde işleyen sistemin dinamikleri dördüncü bölümde tartışılmıştır. Son bölümde, küçük ölçekli ve tam standartlaşmamış üretim piyasası ile büyük ölçekli ve standartlaşmış tüketim piyasası arasındaki yapısal çelişkiler ve bu çelişkiye bağlı olarak aracıların rol içeriklerindeki değişimler tartışılarak geleceğe ilişkin ipuçları verilmiştir.

Taze sebze ve meyve tedarik zincirindeki farklı ilişki ağları

Ürün veya hizmetin, çiftçiden son kullanıcıya ulaşıncaya kadar olan süreçteki hareketi olarak tanımlanan tedarik zincirinde, her bir aşama kendine özgü özelliklere ve dinamiklere sahiptir. Basamakların her birinde yer alan aktörün özellikleri, satın alma yöntemlerini dolayısıyla da tedarikçi ile kurulan ilişkinin boyutlarını farklılaştırmaktadır. Bu aktörleri; hammaddeyi üretenler, aracılar, fabrikalar, perakendeciler, ihracatçılar/toptancılar olarak ele almak mümkündür. Dolayısıyla zincire katılan firmaları tanımlamak, zincir içindeki alıcı-tedarikçi ilişkisinin yapısal özelliklerini anlamakta, en önemli unsurlardan biri olarak dikkati çekmektedir (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011).

Süpermarketler ortaya çıkana kadar olan dönemde çiftçi, aracı, toptancı hali, perakendeciler ve yerel pazarlardan müşterilere uzanan bir zincir söz konusu iken; modern tedarik zinciri olarak adlandırılan yapıda süpermarketlerin, geleneksel sistemde yer alan toptancı ve küçük çiftçi ile ilişkisi yoktur. Süpermarketler orta ve büyük ölçekli çiftçilerden doğrudan tedarik ettiği ürünleri, kendi toplama merkezlerinde ve dağıtım kanalları aracılığıyla doğrudan müşterilere sunmaktadırlar.

Gürsu'da (Bursa) gözlemlenen yeni üretim ilişkileri

Meyve ve sebze üretiminde önemli bir paya sahip olan Bursa, özellikle de armut üretiminde Türkiye içinde en yüksek lokasyon katsayısına (10) sahiptir.[3] Türkiye'deki toplam armut üretimin %34'ü Bursa'da gerçekleştirilmektedir. Bursa'nın Gürsu alt bölgesi, en kaliteli armudun yetiştirildiği, hem ulusal hem de uluslararası piyasaya dağıtıldığı yerdir. Bursa'daki armudun yaklaşık %50'si bu alt bölgeden elde edilmektedir.

3 Lokasyon katsayısı, tüm ekonomik aktivite içinde bir bölgedeki ekonomik aktivitenin yoğunlaşma veya uzmanlaşma düzeyidir. LQ=[(İldeki armut üretim miktarı/İldeki toplam meyve üretim miktarı)]/[(Türkiye'deki armut üretim miktarı/Türkiye'deki toplam meyve üretim miktarı)] şeklinde hesaplanmıştır. Buna göre LQ ≥ 1 olduğu illerde armut üretimi açısından uzmanlaşmanın olduğunu söylemek mümkündür.

Gürsu'daki çiftçilerin tamamı aile işletmesi şeklindedir. Anket yapılan çiftçilerin tamamı erkek olup, %53'ü 41-56 yaş aralığındadır. 25-40 yaş aralığında olan çiftçilerin oranı %27 iken 57'den daha yaşlı olan çiftçilerin oranı yaklaşık %20'dir. Anket sonuçlarına göre ortalama hane halkı büyüklüğü 4 kişi olup, hanelerin %86,2'si tek aileliktir.

Ankete katılan çiftçilerin %70,5'inin ortalama aylık geliri 3.000 TL'den daha azdır. Türkiye'de 2014[4] yılında dört kişilik bir ailenin yoksulluk sınırının yaklaşık 3.700 TL olduğu göz önünde bulundurulduğunda, çiftçilerin gelirlerinin düşük olduğu görülmektedir. Ankete katılan çiftçilerin eğitim düzeyi incelendiğinde, %72'sinin ilkokul mezunu olduğu görülmüştür. Meslek lisesi dahil olmak üzere lise mezunu olanların toplam içinde aldığı pay %21,5 olup yüksek okul mezunu olanların aldığı pay ise sadece %5,7'dir.

Türkiye tarımının en önemli problemleri arasında çiftçinin küçük ölçekli olması ve tarım toprağının parçalı yapıya sahip olması gelmektedir. Bu sorun Gürsu örneğinde de gözlenmektedir. Anket sonuçlarına göre ortalama meyve bahçesi büyüklüğü 3 hektardır. Bahçe büyüklüğü ortalamanın altında olan çiftçilerin oranı yaklaşık %66'dır. Bahçelerin sadece %11,4'ü tek parçalıdır. Bahçesi 2-4 parçalı olan çiftçilerin oranı ise %61,5 ile oldukça büyük bir pay almaktadır. Her bir parça aynı köyde olabildiği gibi farklı köylerde de olabilmektedir. Çiftçilerin %90'ı geçimini sadece tarımdan sağlamaktadır. Kırsalda yaşayanlar arasında pazarcılık yapan, kahve ve bakkal işleten çiftçiler az da olsa bulunmaktadır (%10). Çiftçiler mülakatlarda, tarım ürünleri satışından gelir elde edemediklerini, girdi maliyetlerinin sürekli artmasının da etkisiyle tarımın artık kâr getiren bir iş olmadığını ifade etmişlerdir. Köylerde yaşlı nüfusun kaldığı, ailedeki genç nüfusun okumak veya çalışmak için farklı yerlere göç etmeyi tercih ettiği görülmüştür. Bu durum, aile işletmesi geleneğinin, diğer bir ifade ile babadan oğula devrolunan çiftçilik geleneğinin son bulabileceğinin; tarım topraklarının bir zaman sonra başka kişilerin eline geçeceğinin sinyallerini vermektedir.

Tedarik sürecindeki dinamikler ve ikili yapılar

Gürsu'daki armudun çiftçiden son tüketiciye ulaşana kadar olan süreçte, üç farklı aktör önderliğinde işleyen bir sistem söz konusudur. Bunları tüccar önderliğindeki, komisyoncu önderliğindeki ve süpermarket önderliğindeki tedarik zincirleri olarak belirtmek mümkün. Çiftçiler, pazarlama faaliyetlerini bireysel olarak kendi tercihleri doğrultusunda gerçekleştirmektedir. Ankete katılan çiftçilere, aşağıda belirtilen dört alıcıyı tercih etme isteklerine göre sıralamaları istenmiştir. Buna göre tüccarlar, alıcı türü olarak birinci sırada çıkmıştır. Tercih edilirliği fazla olan bir diğer alıcı, ikinci sıradaki süpermarkettir. Komis-

4 Alan çalışmasının yapıldığı dönem 2014 olduğu için, yoksulluk sınırına ilişkin değer 2014 için verilmiştir. 2016 yılında yoksulluk sınırı yaklaşık 4.500 TL'dir.

yoncu, çiftçiler için süpermarketten sonra gelmektedir. Çiftçiler için kooperatif çatısı altında satış yapmak son sırada yer almaktadır (Tablo 1). Çiftçilerle yapılan mülakat sonuçlarına göre, gerek birbirlerine gerekse de kooperatifin yönetici kadrosuna güvenmemelerinden dolayı çiftçiler, ortak bir şey yapmak istememekte, bireysel hareket etmeyi tercih etmektedirler.

TABLO 1
Çiftçilerin Tercih Etme İsteklerine Göre Alıcıların Sıralaması (Anket sonuçları, 2014)

		1. sırada	*2. sırada*	*3. sırada*	*4. sırada*	*Yanıtlar toplamı*	*Yanıtsız*	*Genel toplam*
n	Tüccar	187	3	10	1	201	9	**210**
	Süpermarket	8	48	15	31	102	108	**210**
	Komisyoncu	4	35	49	11	99	111	**210**
	Kooperatif	3	15	25	48	91	119	**210**
%	Tüccar	93,0	1,5	5,0	0,5	100,0		
	Süpermarket	7,8	47,1	14,7	30,4	100,0		
	Komisyoncu	4,0	35,4	49,5	11,1	100,0		
	Kooperatif	3,3	16,5	27,5	52,7	100,0		

Araştırmadaki çiftçilerin %62'si tüccara satış yapmaktadır. Tüccara satış yapan çiftçilerin %90'ı, ürünlerinin neredeyse tamamını tek seferde bu alıcıya teslim etmektedir. Süpermarkete (%19) ve haldeki komisyonculara (%19) gönderenlerin oranı ise düşüktür. Süpermarkete satış yapan çiftçilerin %79'u, ürünlerinin %40'ından daha azını bu alıcıya gönderebilmektedirler. Çünkü süpermarket, çiftçiden kendi standartlarına uyan ürünleri almaktadır. Renk ya da büyüklük gibi standartlarını karşılamayan ürünleri çiftçiye iade etmekte, çiftçiler de süpermarkete satamadıkları ürünleri, haldeki komisyonculara göndermektedir. Görüldüğü gibi, çiftçiler birden fazla alıcıya ürün satmakta olup tek alıcıya bağımlı değillerdir (Tablo 2). Her bir alıcı türüne göre farklılaşan ilişki ağının özellikleri aşağıda açıklanmaktadır (Şekil 1).

TABLO 2
Çiftçilerin, alıcı türüne göre satış yapma yüzdesi (Anket sonuçları, 2014)

	Tüccar		*Süpermarket*		*Haldeki komisyoncu*	
Satışların yüzdesi	*n*	*%*	*n*	*%*	*n*	*%*
10-20	1	0,5	3	21,4	6	42,9
21-40	4	1,9	8	57,1	2	14,3
41-60	3	1,5	2	14,3	1	7,1
61-80	12	5,8	0	0,0	2	14,3
81-100	186	90,3	1	7,1	3	21,4
Toplam	206	100,0	14	100,0	14	100,0

ŞEKİL 1
Türkiye'de Taze Sebze ve Meyve Tedarik Zinciri
(Saha araştırması ışığında yazar tarafından üretilmiştir)

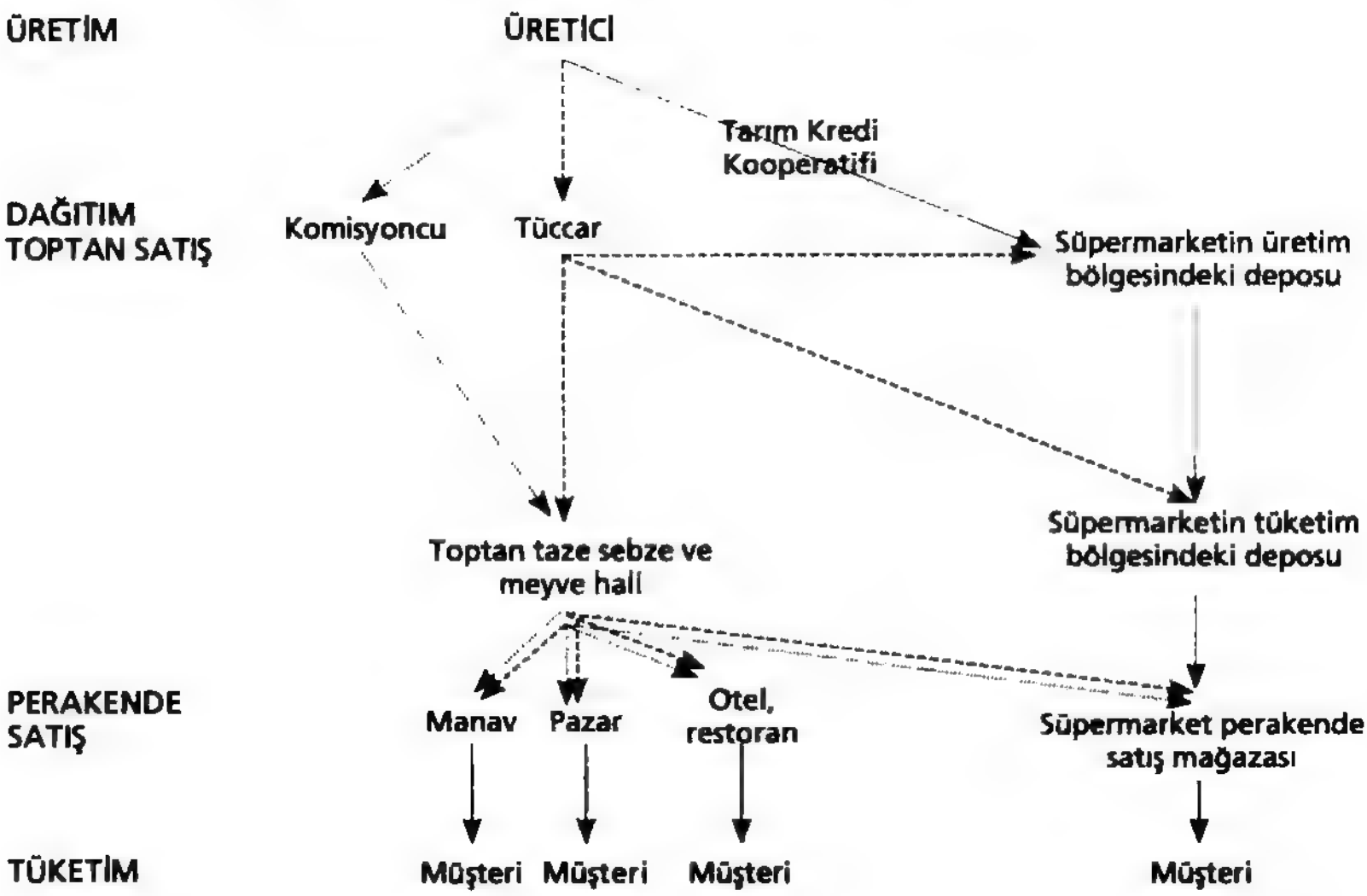

Tüccar önderliğindeki tedarik zinciri

Türkiye'de 1998 yılında tüccarların tarımsal pazarlama kanalına katılmasına izin veren yasal düzenlemeden[5] sonra, tüccar ve çiftçi doğrudan ilişki kurmaya başlamıştır. Bundan önce çiftçi için toptancı hallerindeki komisyoncular en önemli seçenek iken, günümüzde çiftçinin alıcı seçeneği artmış durumdadır. Çiftçinin tüccarla anlaşması şu şekilde olmaktadır: Ürün ağaçta çiçek açtığı dönemde çiftçi ile tüccar pazarlık sürecine girmekte, bahçeden elde edilecek yaklaşık ürün miktarı üzerinden sabit bir fiyatla anlaşma sağlanmaktadır. Daha sonra ürünlerin toplanması, kasaya yerleştirilmesi, sınıflandırılması ve perakendeciye satış işlemleri gibi süreçler tüccar tarafından, kendi işgücü ve ekipmanı ile yapılmaktadır. Böylelikle sermaye açısından güçlü konumda olan tüccar, artan girdi maliyetleriyle zor durumda kalan çiftçi açısından cazip konuma gelmektedir. Tüccar, bahçe ile yakından ilgilenmek ve süreçleri koordine etmek için üretim bölgesine yakın olmak ve çiftçilerle yakın ilişki kurmak istemektedir. Toplanan ürünler, tüccarın deposuna kaldırılmakta ve talepler doğrultu-

5 552 sayılı Yaş Sebze ve Meyve Ticaretinin Düzenlenmesi ve Toptancı Halleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamesindeki değişiklikle beraber, tüccarlar, pazarlama kanalına yeni bir aktör olarak dâhil olmuşlardır.

sunda perakendecilere satılmaktadır. Müşteri portföyü çeşitlilik gösteren tüccar, her müşterinin taleplerine göre ürünü paketleyip, anahtar teslim olarak satışı gerçekleştirmektedir.[6]

Süpermarket önderliğindeki tedarik zinciri

Süpermarketlerin taze sebze ve meyve satın alma sorumluları ile yapılan derinlemesine görüşmeler sonucunda ulusal zincir (Türkiye'nin farklı illerinde mağazası olan) ve yerel zincir (sadece İstanbul'a hizmet veren) süpermarketler arasında tedarik ağı açısından farklılık olduğu görülmüştür. Yerel süpermarketler, kendilerine en yakın sebze ve meyve toptancı halinden ürünleri günlük veya haftalık olarak tedarik ederken, ulusal zincir mağazalarına sahip süpermarketler, farklı alt bölgelerde merkezî satın alma depoları kurarak, doğrudan üretim bölgesindeki tedarikçilerle işbirliği yapmaktadır. Bu bölgelerde ya çiftçiden doğrudan (aracısız) ürün tedarik etmekte ya da üretim bölgesindeki tüccar ile anlaşmaktadır. Tüccarın, ürün çeşitliliğine sahip olması, ürün miktarının yüksek olması, alıcının ani ve beklenmedik taleplerini karşılamada esnek olması ve süpermarketin istediği standartlarda ürünü tek seferde sunabilmesi tercih edilirliğini artırmaktadır. Buna karşın, Bursa'daki armut çiftçileriyle yapılan mülakatlar sonucunda, çiftçiler tarafından süpermarkete bireysel satışların yapıldığı ve ürünlerin sadece belli bir kısmının süpermarketlerin talep ettiği standartlarda olmasından dolayı buradaki üreticilerin, tek seferde süpermarketin taleplerini karşılama kapasitesine sahip olmadığı görülmüştür (Tablo 2).

Güven, ilişkinin devamlılığı gibi koşulların yanı sıra süpermarket için tedarikçi seçimindeki önemli kriterler ürün kalitesi ve çeşitliliği ile ücrettir. Süpermarket ürün alımında belli standartlara (ürünün büyüklüğü, rengi, çiftçinin sertifika sahibi olması) dikkat etmektedir. Bunların yanı sıra, tek seferde büyük miktarda ürün temin edebileceği ve beklenmedik zamanlardaki ihtiyaçlarını karşılama esnekliğine sahip olan tedarikçinin sürekliliği süpermarketler için dikkat edilen bir özelliktir. Ulusal düzlemde geçerli olan ve birçok büyük süpermarket tarafından tedarikçilerden talep edilen iyi tarım uygulamaları sertifikası, kontrol ve denetim altında yapılan bir üretim biçiminin göstergesidir. Sertifika bilgisinin aranmadığı geleneksel piyasada, çiftçiler ürünlerini satabildikleri için bu işlem çiftçiler için ek maliyet anlamına gelmektedir. Diğer taraftan süpermarkete satmak, ek bir kazanç da sağlamamaktadır. Ek maliyet ve emek gerektiren süreçleri göze almayan çiftçi, süpermarketin koşullarını ağır bulmakta ve geleneksel piyasaya yönlenmektedir.

Ankete katılan çiftçilerin sahip olduğu ağaçların, 45-50 yaşında olması, bölgedeki çiftçilerin armut üretiminde tecrübeli olduklarını göstermektedir. Gür-

6 Bu bilgi, Gürsu alt bölgesinde deposu olan ve bölgedeki çiftçilerinden ürün satın alan tüccarlarla yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir.

su, Türkiye'de en fazla armut üretimine sahip bölge olarak dikkati çekmektedir. Bu açılardan bölgedeki çiftçilerin rekabet düzeyi, diğer bölgelere göre yüksektir. Ancak, bölgedeki çiftçilerin küçük ölçekli olmalarından dolayı, süpermarketin taleplerine uygun ürünün tamamını tek başlarına karşılamaları mümkün değildir. Dolayısıyla süpermarket doğrudan çiftçiden ürün temin etse de ürün talep miktarını karşılayabilmesi için farklı tedarikçilerle de çalışması gerekmektedir. Tüccar, ürünleri anahtar teslim olarak süpermarketin deposuna tam zamanında ulaştırabilme gücüne sahiptir. Her alıcının talepleri birbirinden farklı olsa da tüccar, çiftçiden aldığı ürünleri sınıflayarak bu talepleri karşılamaktadır. Bu noktada vazgeçilmez bir tedarikçi olarak süpermarketin satın alma stratejisinde yerini almaktadır. Dolayısıyla tüccarlarla yapılan derinlemesine mülakatlarda ortaya çıkan, tüccarlar ve toptancı hallerinin, taze sebze ve meyve sektöründe süpermarketler için ana omurgayı oluşturduğudur.

Komisyoncu önderliğindeki tedarik zinciri

Çiftçi tarafından komisyoncuya yapılan satışlarda ürünler, komisyoncunun bulunduğu toptancı halinde toplanmaktadır. Çiftçi topladığı ürünleri, herhangi bir sınıflama yapmadan komisyoncuya, nakliye şirketleri ile göndermektedir. Toptancı haline gelen ürün, komisyoncu tarafından sınıflandırılmakta, günlük hal fiyatları üzerinden satılmaktadır. Komisyoncu, çiftçiye satış yaptığı ürün miktarı ve fiyatı üzerinden bilgi vermekte ve ödeme yapmaktadır. Dolayısıyla güven, ilişkinin kurulmasında en önemli faktördür. Armut çiftçilerinin mülakatlar sırasında belirttikleri gibi çiftçi, daha önceden tanıdığı, ücretini tam olarak ve zamanında ödeyen komisyoncuya ürünleri göndermeyi tercih etmektedir.

Sonuç ve değerlendirme: Yapısal çelişkiler ve değişen rol içerikleri

Taze meyve tedarik zinciri bağlamında üretim piyasası ile tüketim piyasasındaki ilişkinin boyutları bu yazı kapsamında ele alınmış ve perakende sektöründeki yapılanmanın, diğer bir ifade ile organize perakendeciliğin yaygınlaşmasının çiftçi üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Temel çıkarımlardan bir tanesi, Türkiye için taze meyve tedarik zincirinde geleneksel ve modern olmak üzere yan yana ve iç içe işleyen ikili bir yapının varlığıdır. Tüccar ve komisyoncu önderliğindeki zincir; çok sayıda çiftçi ve alıcıdan oluşan, piyasa koşullarının geçerli olduğu, her iki taraf için de ortak değiştirme maliyetinin düşük ve tarafların birbirlerine bağımlı olmadığı geleneksel tedarik zinciri özelliklerine sahiptir. Diğer taraftan, ürünü doğrudan çiftçiden tedarik eden süpermarketlerin varlığı ile modern tedarik zincirinin izleri de görülmektedir. Geleneksel taze gıda tedarik zinciri, çok sayıda aktörün varlığından dolayı modern tedarik zincirine gö-

re daha uzun ve karmaşıktır. Ulusal ölçekte zincir mağazalara sahip süpermarketlerin kendi tedarik zincirlerini kurup ve doğrudan çiftçi ile anlaşma yoluna gittiği görülmektedir. Bu tedarikçiler, Gürsu örneğinde küçük ölçeklidir. Ancak çiftçi küçük ölçekli ise, bu satın alma kanalı, süpermarket için yeterli ve güvenli değildir. Sonuçta da süpermarket çiftçilerin yanı sıra aracılarla çalışmaya, diğer bir ifade ile geleneksel tedarik zincirine bağlı kalmaya devam etmektedir. Çiftçiler dolaylı yoldan, tüccarlara veya toptancı halindeki komisyoncular aracılığıyla modern tedarik zincirine dâhil olabilmektedir.

Tam rekabet piyasalarında özellikle de küçük ölçekli çiftçiler, kendi tahmin ve eğilimlerine göre belirledikleri ürünü üretmekte, ücrette ve ödeme koşullarında anlaştığı alıcıya da satmaktadır. Tüccar ise her alıcının taleplerine göre farklı çiftçilerden aldığı ürünleri; sınıflayarak, paketleyerek, diğer bir ifade ile ürünleri anahtar teslim olarak süpermarketin deposuna tam zamanında ulaştırmaktadır. Bunun için de modern tedarik zincirinin vazgeçilmez bir aktörü olarak kalmaktadır. Küçük çiftçiler ise süpermarketin tedarik zincirinde ana omurga olarak değil, destekleyici güç olarak varlığını devam ettirmektedir.

Gürsu örneğinde, süpermarketler açısından küçük çiftçi ile çalışmak maliyet anlamına geldiği gibi, küçük çiftçi için de süpermarketlerle çalışmak aynı sonucu doğurmaktadır. Ürünün, büyüklüğüne ve kalitesine göre sınıflanması, paketlenmesi, nakliyesi gibi birçok süreç çiftçinin yapması gereken işlemlerdir. Buna karşın, getirisi günümüz koşullarında yapılacak bu yatırıma değmemektedir. Bu durumda çiftçi, daha az maliyetle, daha düşük fiyata veya aynı fiyata başka alıcılara satmayı tercih edebilmektedir. Risk sevmeyen ve sermaye birikimine sahip olmayan küçük çiftçi, standart üretime geçmenin maliyetlerini, tüccar ve komisyonculara yüklemek zorunda kalmaktadır. Tüccara bahçeden ürününü satmak, üretim sürecinde artan girdi maliyetleriyle her geçen gün güç kaybeden çiftçi için daha az maliyetli ve satış garantisi olan bir yöntem olarak çekiciliğini sürdürmektedir. Bu şekildeki bir satış süreci ile birlikte çiftçi, hasattan sonraki riskleri tüccara devretmektedir.

Gürsu'daki üretim babadan oğula devrolunan bir şekilde devam etmektedir. Ancak son yıllarda ailedeki gençlerin okumak ve çalışmak için kente göçmesi ile birlikte üretim bölgesinde kalanların sayısı, diğer bir ifade ile emek arzı azalmaktadır. Hane bu sınırlı emeği en fazla tecrübe ve birikim gerektiren işe, yani ağaçların bakımına ayırmakta, ürünü toplamayı ve paketlemeyi tüccara havale etmektedir. Çiftçinin yaşlanması, tarımdan elde edilen gelirin gün geçtikçe düşmesi gibi sebeplerle de uzun vadede yatırım yapmayı çıkarına uygun bulmamaktadır.

Günümüzde çiftçi halen en önemli üretim araçlarına (tarım toprağı, meyve ağacı) ve bu araçları nasıl kullanacağına karar verme yetkisine sahiptir. Ancak son zamanlarda, finansal anlamda güçlenen tüccar, kendi tarım arazisini edinerek büyük ölçekli çiftçi olarak piyasada yer edinme eğilimindedir.

Süpermarketlerin, perakendecilik sektöründeki payını artırması ve büyük ölçekli çiftçilerin ortaya çıkması, küçük çiftçinin toprak üstündeki karar verme yetisini reel olarak kaybetme riskini beraberinde getirmektedir. Bu yazıda, Türkiye koşullarında böyle bir eğilimin belirgin bir konumda olmadığı, küçük çiftçinin piyasadan dışlanmadığı görülmüştür. Bunda iki durum etkili olmaktadır: 1) Gürsu'daki armudun kalitesinin yüksek olması ve dolayısıyla alıcılar için bu bölgedeki tedarikçilerin tek seçenek olarak ortaya çıkması; 2) süpermarketlerin, tam anlamı ile modern tedarik zinciri olarak tarif edilen modeli kuramaması. Zhang vd.nin (2005) belirttiği gibi alıcı için tek seçenek olan bölgedeki çiftçilerin tamamı küçük ölçekli ise sistem dışına itilmesi söz konusu değildir. Çiftçiler, geleneksel tedarik zinciri aracılığı ile modern tedarik zincirine dâhil olabilmektedirler. Gürsu örneğinde de armut, ulusal ve uluslararası düzlemdeki piyasaya dağıtımın yapıldığı merkez konumundadır. Dolayısıyla ister geleneksel isterse de modern tedarik zincirindeki aktörler, armut tedarik etmek için, çiftçinin türünden ziyade armudun kalitesine ve ücrette anlaşmaya bakmaktadır. Ancak tüccarın, çiftçi olarak üretim piyasasında yer edinmesi taşların yerini değiştirebilecek bir hamledir.

Taze sebze ve meyve için, kalite ve gıda güvenliği ile ilgili standartlarda üretim yapan büyük çiftçilerin geleneksel tedarik zincirinde de tercih edilmeye başlanması veya modern tedarik zincirinin payının artması ve doğrudan büyük çiftçilerle çalışılması yakın gelecekteki senaryoların başında gelmektedir. Bu durumda kendini yenileyemeyen küçük çiftçi, geleneksel piyasada, düşük kârlılıkla çalışmaya devam edecektir. Kendi emeğini, kendi toprağında tüccara satmak zorunda kalmaya devam edecektir. Çiftçi piyasasının ana omurgasını büyük çiftçilerin ve/veya tüccarların oluşturması, güç kaybeden küçük çiftçinin tarım toprağını tüccara kaptırmasıyla kendi toprağında işçileşmesi, bu senaryonun sonuçları olacaktır.

KAYNAKÇA

Akpınar, M.G., Özkan, B., Oral, A.M. ve H. Kızılay (2009) "Tüketicilerin Yaş Meyve ve Sebze Tedarik Kanalı Seçimi: Modern (Süper-Hipermarket) Perakendeciler, Akdeniz Üniversitesi", *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(2): 211-221.

Boselie, D. ve P. Van de Kop (2004) "Institutional and Organizational Change in Agri-food Systems in Developing and Transitional Countries: Identifying Opportunities for Smallholders", *Regoverning Markets Global Issue Paper 2.*, Hollanda [erişim adresi: http://www.kit.nl/sed/wp-content/uploads/publications/869_Regov%20mkts%20Global_issue2_4oct.pdf, erişim tarihi: 21.03.2014]

Dolan, C. ve J. Humphrey (2004) "Changing Governance Patterns in the Trade in Fresh Vegetables between Africa and the United Kingdom", *Environment and Planning A*, 36(3): 491-509.

Dries, L., Reardon, T. ve J.F.M Swinnen (2004) "The Rapid Rise of Supermarkets in Central and Eastern Europe: Implications for the Agrifood Sector and Rural Development", *Development Policy Review*, 22(5): 525-56.

Gereffi, G. ve K. Fernandez-Stark (2011) "Global Value Chain Analysis: A Primer" [erişim adresi: http://www.cggc.duke.edu/pdfs/2011-05-31_GVC_analysis_a_primer.pdf, erişim tarihi: 09.01.2014].

Graffham, A., Karehu, E. ve J. MacGregor (2007) "Impact of EurepGAP on Small-scale Vegetable Growers in Kenya", (erişim adresi: http://r4d.dfid.gov.uk/PDF/Outputs/EcoDev/60506fresh_insights_6_EurepGapKenya.pdf, erişim tarihi: 09.01.2015].

Reardon, T. Berdegué, J.A., Echánove, F., Cook, R., Tucker, N., Martínez, A., Medina, R., Aguirre, M., Hernández, R. ve F. Balsevich, F. (2007) *Supermarkets and Horticultural Development in Mexico: Synthesis of Findings and Recommendations to USAID and GOM*, USAID Meksika ve USAID Washimgton'a sunulan MSU raporu, Ağustos.

Reardon, T. ve R. Hopkins (2006) "The Supermarket Revolution in Developing Countries: Policies to Address Emerging Tensions Among Supermarkets, Suppliers and Traditional Retailers", *The European Journal of Development Research*, 18(4): 522-545.

Reardon, T., Berdegué, A.J., Timmer, C.P., Mainville, D., Flores, L., Hernandez, R. ve D. Neven (2005) "*Links Among Supermarkets, Wholesalers, and Small Farmers in Developing Countries: Conceptualization and Emerging Evidence*", Future of Small Farms Çalıştayı, Londra, 26-29 Haziran.

Reardon, T., Timmer, C.P., Barrett, C.B. ve J.A. Berdegue (2003) "The Rise of Supermarkets in Africa, Asia, and Latin America", *American Journal of Agricultural Economics*, 85 (5): 1140-1146.

Reardon, T. ve J.A. Berdegué (2002) "The Rapid Rise of Supermarkets in Latin America: Challenges and Opportunities for Development", *Development Policy Review*, 20 (4): 371-388.

Shepherd, A. (2005) "The Implications of Supermarket Development on Horticulture and Traditional Marketing Systems in Asia", FAO/AFMA/FAMA yerel çalıştayı, Roma.

Swinnen J. ve M. Maertens (2007) "Globalization, Privatization, and Vertical Coordination in Food Value Chains in Developing and Transition Countries", *Agricultural Economics*, 37(2): 89-102.

Ouma, E., Jagwe, J., Obare G.A. ve S. Abele (2010) "Determinants of Smallholder Farmers' Participation in Banana Markets in Central Africa: The Role of Transaction Costs", *Agricultural Economics*, 41(2): 111-122.

Weatherspoon, D. ve T. Reardon (2003) "The Rise of Supermarkets in Africa: Implications for Agrifood Systems and Rural Poor", *Development Policy Review*, 21(3): 333-355.

Zhang, X. ve L.H. Aramyan (2009) "A Conceptual Framework for Supply Chain Governance, an Application to Agri-food Chains in China", *China Agricultural Economics Review*, 1(2):136-154.

Zhang, X., Wang, D., Fang, F., Zhen, Y. ve X. Liao (2005), "Food Safety and Rice Production in China", *Res. Agric. Modernization*, 26: 85-88.

Rekabet Kurumu (2012) *Türkiye Hızlı Tüketim Malları (HTM) Perakendeciliği Sektör İncelemesi Nihai Raporu*, Ankara. [erişim adresi: http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FSekt%25c3%25b6r%2BRaporu%2Fsektorrapor7.pdf, erişim tarihi: 16.01.2014]

http://www.tbbf.org.tr/tr/guncel/rapor.html [erişim tarihi: 16.01.2014]

Özel dershanelerin dikotomik* üretimi: Kamusal bir hizmet mi? Toplumsal bir sorun mu?

*Nurettin Özgen** - Nilüfer Köşker****

Özet: Özel dershaneler, yarım yüzyılı aşkın bir süredir, varlıklarıyla mevcut eğitim sisteminin ürettiği yetersizliklerden beslenen özel öğretim kuruluşlarıdır. Bu kuruluşlar, sınav odaklı eğitim sisteminde, bireylerin yetiştirilmesi ve topluma kazandırılmasında, örgün ve yaygın eğitim kurumlarına paralel bir şekilde yapılanmışlardır. Merkezî sınav odaklı eğitim sisteminde öğrenciler ya da bireyler daima "aday" statüsündedir. Arz ve talep dengesizliğinin neden olduğu bu rekabet sürecinde bireyler toplumsal konumlarını belirlemek ve saygın bir statüye sahip olabilmek için başarıya ulaşmanın vazgeçilmez bir yolu olarak görülen özel dershanelere yönelmektedirler. Bu yönelimleri üreten etkenlerin yanı sıra özel dershanelerin, neden oldukları çeşitli yansımaları vardır. Bu bağlamda özel dershanelerin hem ortaya çıkış gerekçeleri hem de neden oldukları sonuçlar açısından birbiriyle örüntülü dikotomik yapılar ve daha da önemlisi politik eksenli üretimler oldukları görülmektedir. Özel dershanelerin ortaya çıkış gerekçeleri ve neden oldukları sonuçların okul sistemiyle ne tür bağıntılar ürettiğini ortaya koymak, araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Çalışma, nitel araştırma desenlerinden görüşme tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Amaçlı örneklem yöntemi ile belirlenen çalışma grubu, özel dershanelerle doğrudan veya dolaylı bağıntısı olan, 35 katılımcıdan oluşmaktadır. Veri toplama aracı olarak, araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış; görüşmelerden elde edilen veriler, betimsel ve içerik analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre; özel dershanelere yönelik görüşlerin altı temel kategoride toplandığı (politik, akademik, sosyal, kurumsal, ekonomik, psikolojik) ve çok boyutlu dikotomik yansımalar ürettiği belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Özel dershaneler, merkezî sınav, eğitim politikaları, ideolojik üretim, neoliberalizm

(*) Dikotomi; birbirini hem dışlayan hem de tamamlayan iki karşıt yapıdan oluşan bir kavramı ifade etmektedir. Bu yazıda, özel dershanelerin oluşumunu sağlayan ve nihai olarak ikili bir yapı (olumlu-olumsuz) üzerinden değerlendirilen ve birbirini hem etkileyen hem de içerimleyen anlamında kullanılmıştır.

(**) Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü

(***) Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü

> Egemen veya resmî ideolojinin başarı ölçütleri doğrultusunda belirlenen güç, statü ve prestij yalnızca eğitimsel amaçları değil, aynı zamanda öğretmen ve öğrencilerin davranışını da biçimlendirir. (Gutek, 2001)
>
> Kendini özgürlük ve demokrasiye adamış toplumlar tüm geleneklere eşit fırsatlar tanıyacak şekilde, federal fonlardan, eğitim kurumlarından eşit olarak yararlanabilecekleri ve temel kararlara eşit olarak katılabilecekleri şekilde yapılanmalıdır. (Feyerabend, 2012)

Giriş

Eğitim; iktidar tarafından istendik davranışların idealleştirilerek bireylere kazandırılması sürecidir. Bu süreç tamamen ideolojik eksenli ve yaptırımsal bir toplumsallaştırma eylemidir. Genellikle, okul öncesinden üniversiteye değin (örgün ve yaygın kurumsal bir yapı olarak), hatta yaşamın neredeyse tüm aşamalarında, bireylerin belirli bir ideolojik mecraya uygun şekilde eğitilmeleri ve bu ideolojik yapıyı içselleştirmeleri için çaba gösterilmektedir. Başarılı öğretmen, çalışkan öğrenci, sadık görevliler vb. tüm üretimlerden beklenen nihai hedef, idealize edilen ideolojik yapıya uygun yurttaş yetiştirmektir. İktidarlar, inşa ettikleri toplumsal yapının sürekliliğini sağlamak için de özenle yetiştirdikleri uzman bireylerden yararlanmakta ve sistemin kararlı bir şekilde devam etmesini sağlamaktadırlar. Böylelikle, ideolojik bir aygıt olarak eğitimin temel amaçlarından birinin de iktidarın hegemonik sürekliliğine hizmet etmek olduğu kolaylıkla ortaya çıkmaktadır. Bu hegemonik üretim, kimi zaman ulusalcı, kimi zaman dinî veya mezhepçi söylemler üzerinden ya da evrensel norm ve değerler bağlamında epistemolojik üretimlerle harmanlanarak, iktidarlar tarafından yeniden üretilebilmektedir. Bu yeniden üretim durumu, aynı zamanda iktidarın kamusal alanını ve dolayısıyla ideolojik toplum mühendisliğini ve planlamasını da içermektedir. Toplumsal mühendisliğin hazırlayıcısı ve uygulayıcısı olarak iktidarlar, toplumsal yapının tüm kademelerini kontrol altına almak ve sürekliliğini sağlamak adına eğitimi ve dolayısıyla okulları en önemli kontrol ve inşa aracı olarak görmektedirler. Böylece resmî ideolojinin önemli bir aktarım aracı olan okullar, devletin ihtiyaç duyduğu yurttaş profilinin oluşturulmasının ve istenilen özelliklerin içselleştirilmesinin mekânı haline dönüşmektedirler. Bu bağlamda okullar bireyi sadece bir eğitim nesnesi olarak ele almaz, aynı zamanda onları yurttaş haline getirir (Alpman, 2009). Üstelik bu yurttaşın, iktidarın ideolojik anlayışı doğrultusunda yetişmesinin yanı sıra, aynı zamanda egemen sınıfın çıkarlarına hizmet edecek toplumsal yapıya katılması ve mevcut normları da muhafaza etmesi beklenmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ve modern Türkiye'nin ilk dönemlerinde okulun bu anlamdaki rolü büyüktür. Tanzimat dönemi ile başlayan ve Meşrutiyet dönemi ile devam eden eğitim reformları bu işlev üzerinden bina

edilmiş, erken Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulus devletin istediği yurttaş profilinin oluşmasında da eğitim ve dolayısıyla okul aygıtına önemli rol biçilmiştir. Nitekim Tanzimat dönemi eğitim ideolojisini en iyi yansıtan eserlerden biri olarak kabul edilen *Ahlak Risalesi* (Sadık Rıfat Paşa, 1847) başlıklı ders kitabında, genel eğitime ilişkin görüşler, dönemin otoriter ıslahatçı tavırlarıyla uyumludur. Buna göre halk sadece okumayı ve yazmayı öğrenmeliydi. Mesleki ve yüksek eğitim devlet memuru, subay veya mali uzman olmak isteyenlere verilmeliydi. Çünkü kapsamlı bir eğitimden geçirilen sıradan insanlara ayrıntılı konuların öğretilmesi, bu kişileri liberal bakış açısına, hatta itaatsizliğe ve asiliğe sevk edebilirdi (Somel, 2015: 90).

İkinci Meşrutiyet dönemi ise modern anlamıyla "vatandaş" kavramının yalnızca inşa edildiği değil, devletin okul aracılığıyla, çocuk-vatandaş yetiştirme projesinin uygulamaya konulduğu bir dönem olmuştur. Tanzimat dönemi ile birlikte giderek bağımsız bir "özne" olmaya başlayan çocuğun, II. Meşrutiyet ile birlikte potansiyel bir kamusal özneye dönüştüğü görülmektedir (Üstel, 2014: 32). Böylece çocuk, devletin ideolojik anlayışını aktardığı ve toplumun geleceğini oluşturan en önemli beşeri sermayeye dönüş(türül)müştür. Meşrutiyet döneminden itibaren başlayan okullaşma süreciyle birlikte, bu anlayışın eğitim hizmetleri yoluyla yaygınlaştırılması ve ihtiyaç duyulan yurttaş profilinin üretimi amaçlanmıştır.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte, yeni rejimin ihtiyaç duyduğu yurttaş profili, okulun toplumsal işlevi bakımından önemini sürdürmüş, okullaşma merhalesi büyük şehirleri aşarak Anadolu'daki kırsal yerleşim birimlerine kadar yayılmıştır. Cumhuriyet kadrolarının okuldan beklentileri, bireylerin inşa edilmek istenen toplum projesine entegrasyonuna ve dolayısıyla, belirlenen siyasal norm ve değerlerin yurttaşlar tarafından içselleştirilmesine yöneliktir. Bu "intibak" ya da sosyalleşme, durumu öğrenmeyi olduğu kadar koşullanmayı, uyum sağlamayı olduğu kadar içselleştirmeyi de öngörmektedir (Üstel, 2014: 132). Modern Türkiye'nin yeni "birey"inin, eğitimde ulus-devlet anlayışının milliyetçi ideolojisi bağlamında ve aynı zamanda "Batılı" olma (ve laik yapı) hedefi ile inşa edildiği görülmektedir.

Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda eğitim, ideolojik alanda ulus-devletin inşa edilmesine yönelik doktriner ve büyük ölçüde otoriter bir yapı üzerinden yol alırken, ekonomik alanda da pozitivist ve pragmatist saiklerle boylanmaktadır (Güllüpınar, 2015). Diğer bir ifadeyle, modern Türkiye'nin eğitim felsefesi; pragmatist ve pozitivist bir anlayış üzerinden (İnal, 2008) hem ekonomik kalkınmayı sağlayacak hem de Cumhuriyetçi ideolojiyi benimseyip koruyacak bireylerin yetiştirilmesinde temel bir aygıt olarak hayata geçirilmiştir. Pragmatist ve pozitivist eğitim anlayışı, kapitalizmin eğitim ve bilim alanında üretilmesinde ideolojik bir rol oynamış, Batı ile ilişkilerde eğitim felsefesi olarak kullanılmıştır. Son yıllarda ise neoliberalizmin gelişimiyle birlikte post-Fordist üretim

ilişkileri eğitim ve bilim dünyasına damgasını vurmuştur (İnal, 2008). Dolayısıyla 1980'lerden sonra, küresel kapitalizmin rekabet koşullarında emek piyasasının arz-talep ilişkilerine odaklanmış bir eğitim modeli benimsenmiştir. Başka bir ifadeyle, eğitim politikaları, "ulusun inşası sürecinden" "müşteri ya da tüketicinin inşası" sürecine evirilmiştir (Güllüpınar, 2015: 187). Böylelikle eğitim, bireysel kazancın elde edildiği bir sektör halini alarak sınıfsal ayrışmayı etkinleştirmiştir. Eğitimin (özellikle üniversite eğitimi), sınıfsal bir bağlam üzerinden, geleceği teminat altına almanın adresi olması ve ilk özel üniversitenin kurulmasıyla birlikte (1984), pazar ilişkileri bağlamında değerlendirilecek bir yatırım alanına dönüşmesi, eğitime yönelik beklentileri değiştirmiş ve eğitim alanları birer işletmeye dönüşmüştür (Alpman, 2009: 124).

Günümüz Türkiyesi'nde ise eğitim, özellikle son on yılda, neoliberal politikalar bağlamında hem ekonomik kazanç için bir üretim alanı, hem de Meşrutiyet dönemini andıran (milliyetçi üretimlerin yanı sıra özellikle tarih ve ümmetçi bir kimlik vurgusu üzerinden) bir yapılanmanın yeniden inşası anlamında, iktidarın ideolojik bir aygıtı olarak işlev görmektedir. Eğitim sisteminin ve dolayısıyla müfredatın son on yılda üç kez değiştirilmesi, laik ve ulusalcı eğitim müfredatlarının, daha çok milliyetçi ve ümmetçi/muhafazakâr tema ve örüntülerle (dinî inanç, kültür ve ulusal tarihin sıklıkla vurgulanması) donatılması, Türkiye'deki eğitim politikalarının ideolojik veçhesini yansıtmaktadır (Özgen, 2016).

Özel dershaneler ve bağıntısal özellikleri

Eğitim, evrensel bir gereksinimdir ve devletler tarafından kamusal bir hizmet olarak, tüm bireylere verilmektedir. Birey ve toplumun refahı bakımından herkesin adil bir şekilde bu hizmetten yararlanması sosyal devlet anlayışının bir gereğidir. İdeoloji olarak devlet eksenli ve kamusal bir işleve sahip olan eğitim, 1980'lerden sonra ivme kazanan eğilimlerle, tüm dünyada serbest piyasanın egemenliğine dayanan politikaların güç kazanması ve sosyal devletin "kriziyle" birlikte kişilerin ve ailelerin özel meselesi haline gelmiştir (Demirer, 2011: 36). Benzer şekilde, Türkiye'de de 20. yüzyılın ortalarına kadar yürütülen eğitim politikalarında ulusalcı, devam eden dönemde ise muhafazakâr (merkeziyetçi bir ideoloji üzerinden) bir yapılanma söz konusu olmuş ve neoliberal politikalarla oluşturulan piyasa ekonomisi (özel sektör ve müteşebbislerle) bu yapılanmaya eklemlenmiştir. Çeşitli hizmet ve faaliyet alanlarında devletin sorumluluğunu paylaşan, hatta devralan bu özel girişimler –başta eğitim olmak üzere, birçok kamusal hizmet alanında– sosyal yapının/kamusal dönüşümün etkin araçları olarak güç kazanmış ve önemli roller üstlenmişlerdir.

Günümüz neoliberal politik uygulamalarının bir sonucu olarak, eğitimin piyasa güçleri tarafından şekillendirilen bir metaya dönüş(türül)mesi, eğitim konusuna yönelik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Neoliberal eğitim po-

litikalarının ekonomik eksenli, öğretimle ücretli emek arasında kurulacak yakın ilişki temelinde oluşturulan performans ölçütleri üzerinden tanımlanması (Apple, 2009), eğitimin, kamudan ziyade, öncelikle sermaye ve iktidar eksenli yapılanmalara hizmet ettiğini göstermektedir. Dahası, ekonomik getiri düşüncesiyle öğrencilere yaklaşılan ve öğrencileri müşteri olarak gören değerlendirmeler ve tanımlamaları (Özgen vd., 2014) olağan hale getirmektedir. Bu durum, Giroux'un (2008: 9) ifadesiyle, öğretmenler ve öğrenciler arasındaki ilişkilerin spesifikliğini, arz eden ve tüketen ilişkisine indirgemiştir. Bu algı aynı zamanda Türkiye'deki neoliberal yapılanmalarla –tüm sektörlerde olduğu gibi– eğitim alanında da etkisini göstermiş ve müteşebbislerin desteklenmesiyle (devlet kurumlarından farklı olarak), piyasa güçlerine göre şekillenen yeni eğitim kurumlarının ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur. Bununla birlikte eğitim hizmetlerinde, Türkiye'de devletin mevcut hantal işleyişinin yetersiz kalması (Bozan, 2003; Bülbül, 2009; Duruhan, 2004), eğitime ayrılan kaynakların yeterli olmaması (Altundemir, 2008; Güngör ve Göksu, 2013), merkezî sınavların neden olduğu rekabet ortamı (Duran vd., 2014; TED, 2005a) vb. etkenler, eğitime yönelik özel faaliyetlerin ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Böylece kusurlu kamusal eğitim, eğitim hizmetinin piyasalaşmasına yol açarak devlet dışındaki girişimcilere kârlı bir yatırım alanı yaratmıştır (Ural, 2012).

Eğitimin neoliberal politik üretimler aracılığıyla sermaye gruplarının hegemonik güç alanına dönüşmesi, aynı zamanda belirli bir ideolojik yapının etkinliğini ve toplumsal dönüşümün yapısal bağıntılarını da ifade etmektedir. Demirer'in (2011: 42) ifadesiyle, eğitimin çeşitli şekillerde özelleştirilmesi, giderek artan ve meşrulaşan bir biçimde kişilerin özel meselesi haline gelmesi, onun birbirini besleyen işlevlerini de artırmaktadır.

Metalaşan eğitim, iyi ve kaliteli bir yaşamın değil, başarılı bir hayatın anahtarı konumuna evirilmiş ve böylelikle geçirdiği eğitim süreciyle belli bir statü sahibi olmak isteyen bireyler için araçsallaştırılmıştır. Bu doğrultuda, toplumsal sınıflaşma bakımından statü belirleyicisi olacak eğitim kurumları arasındaki nitelik farklılığı, sınav olgusunu ortaya çıkarmış ve rekabeti artırmıştır. Neoliberal ideolojide kalite tayininde mutlak bir ölçme-derecelendirme aracı olan sınavlar ise sonucun ardındaki yapısal etmenleri değil, sonucu ölçmektedir (İnal, 2008). Bu durum, bir anlamda "fırsat eşitliği" aldatmacası (yanılsaması) sunmaktadır. Zira toplumdaki her bireyin eşit koşullarda bu sınava girme hakkı bulunmaktadır. Ancak benzer eğitimsel süreçlerin içinde bulunmayan, kültürel ve ekonomik sermaye bakımından eşit konumda olmayan bireyler için sınavın ölçtüğü sonuç, bu fırsat eşitliğini bir aldatmacaya dönüştürebilmektedir. Bu nedenle sınavlar bir ölçme-değerlendirme aracı değil, seçme-eleme aracı olarak işe koşulmuşlardır. Bu bağlamda, Alpman'ın (2009) da ifade ettiği gibi, eğitim sistemi, egemen kültürel sermayenin kapsamına giren öğrencileri yukarı taşırken, bu sermayeye sahip olmayan öğrencileri sistemin dışına itmektedir. Özelleşmenin nimetle-

rinden yararlanan özel eğitim kurumları, dışarı itilen bu kitleyi yeniden sisteme dâhil ederek, ekonomik sermaye sayesinde, eğitimle ilgili eşitsizliklerin aşılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece, sosyokültürel ve ekonomik olanaklar bakımından eşit eğitimsel süreçlere tabi olamayan adaylar için sınav bariyerini aşmada özel dershaneler anahtar konuma sahip kurumlar olarak öne çıkmıştır. Yatırımcı (girişimci) ise, öncelikle özel dershane işletmeciliği adıyla sürece girmiş, yasal koşullarının oluşturulmasıyla da özel okul ve ilgili uygulamalarla süreçte kalıcı bir yer edinmiştir (Ural, 2012). Bu bağlamda sistemin çarpıklığından beslenerek ortaya çıkan özel dershaneler; eğitimin sosyal, ekonomik ve çeşitli siyasal yapılanmalarla var olan ilişkisi açısından bireylerin bir üst eğitim kademesine geçişte veya geleceklerini şekillendirecek mesleki kariyer basamaklarına ulaşmada bir sıçrama tahtasına, daha da önemlisi adeta simbiyotik bir yaşam unsuruna dönüşmüştür. Böylece, nitelikli bir eğitim ve bu doğrultuda şekillenecek bir gelecek için eğitimin, sosyal devlet anlayışından uzakta, satın alınması gereken bir hizmet olduğuna yönelik bir anlayış topluma dayatılmaktadır.

Özel dershane olgusu, üst eğitim basamakları için merkezî seçme sınavının yapıldığı çeşitli ülkelerde de vardır. Yunanistan, Japonya, Tayvan ve bazı eski Doğu Bloku ülkelerinde de öğrencilerin geleceğini etkileyen merkezî eleme sınavları olduğundan özel ders, dershane veya benzer yapılar görülmektedir (Yelken ve Büyükcan, 2015). Türkiye'de uygulanan merkezî sınavlar, mevcut eğitim politikalarının gereği olarak, çağdaş insanın eğitim gereksinimlerini karşılamaktan uzak; yarışmacı eğitim anlayışından beslenen her düzeydeki eğitim uygulamasının, eleyici/seçkici bir yaklaşımın ürünü haline dönüşmüştür (Başaran, 2005; Özgen vd., 2015; TED, 2005a; Ural, 2014). Sınav odaklı mevcut eğitim sistemi, farklı bir yaşam algısı ve eğitim tahayyülü yokmuş gibi, gençliğin tek seçeneğinin üniversitede okumak, bunun için üniversite sınavlarını aşmak ve rakiplerine fark atmak olduğu yanılgısını beslemektedir. Bu yanılgı öğrencilerin dershanelere ve kurslara yüklenmesine yol açmaktadır (Akgündüz, 2014: 376-377). Bu bağlamda, özel dershanelerin varlığı hem eğitim sisteminin ürettiği bilimsel motivasyon ve gelişime hem de toplumun sosyoekonomik durum ve mevcut eğitim politikalarındaki yapısal hiyerarşiye göndermelerde bulunmaktadır (Özgen vd., 2015).

Öğrencilerin ilgi ve yeteneklerini belirlemekten ve ölçmekten uzak, sadece akademik başarılarını ölçme iddiasındaki merkezî sınavlar; Freire'nin "ezilenler" olarak adlandırdığı "yoksullar, kız öğrenciler, kırsalda yaşayanlar" gibi dezavantajlı gruplar üzerinde var olan eşitsizliklerin daha da artmasına ve toplumsal kastlaşmalara neden olmaktadır (Yılmaz ve Altınkurt, 2011a). Eğitim sisteminde yaşanan bu tür eşitsizlikler, merkezî sınavlarda başarılı olmak ve kariyer hedeflerine ulaşmak isteyen bireyler için dershaneleri kaçınılmaz bir seçenek haline getirebilmektedir. Ancak bu durumun tam aksine dershanelerin eşitsizlikleri arttırdığı da ileri sürülmektedir. Tüm öğrencilerin sorumlu tutuldukla-

rı sınavlar, özel dershanelerle ilgili yasal düzenlemeler ve eğitim imkânları, tüm öğrencilere eşit fırsatlar tanımadığından, bu yaklaşımları, meritokratik yapılanmanın (iyi koşullarda eğitim gören bireylerin yetenek ve başarı durumlarının) izdüşümsel yansımaları (özel ders alan ve dershaneye giden öğrencilerle bu tür imkânlara sahip olamayan öğrencilerin aynı kulvarda yarışması) şeklinde düşünmek mümkündür. Dolayısıyla öğrencilerin merkezî sınavlarda aldıkları puanlara göre bir sıralamaya tabi tutulması pratiği, rekabetçi bir eğitime yol açmakta ve bu durum okul dışı/sınavlara hazırlık eksenli öğretim yapılarının gelişimine zemin oluşturarak piyasa güçleri tarafından adeta bir yatırım/kazanç alanına dönüşmektedir. Dahası, arz-talep dengesizliğinde bir bariyer görevi gören merkezî sınavlar, aynı zamanda okul dışı bu tür öğretim yapılarının çözüm adresi olarak sunulmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

Eğitimin ticarileşmesi ve bir eleme mekanizması olarak sınavların var olmasıyla ortaya çıkan özel dershanelerin Türkiye'deki geçmişi Cumhuriyet döneminden öncedir. 1915 yılında yayımlanan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesiyle özel dershaneler yasal statü içine alınmıştır (Akıner vd., 2014). Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise, bugünkü manada –*sınavlara hazırlık eksenli*– özel dershaneler 1960'lı yılların ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu tür dershanelerin yaygınlaşmasında, sürekli artan yükseköğretim talebinin giderek karşılanamaz hale gelmesi önemli rol oynamıştır (Özoğlu, 2011). Türkiye'de kurum olarak özel dershaneler bugünkü statülerine 1965 yılında 625 sayılı yasa ile kavuşmuştur. 1970'li yıllarda, illerin yarısından fazlasında özel dershaneler faaliyet göstermeye başlamış; 1980 darbesinden sonra kapatılmaları gündeme gelmiş ancak kapatılmaları ile ilgili 1983'teki yasa tasarısı uzun tartışmalardan sonra reddedilmiştir (Akıner vd., 2014). 1982 yılında Türkiye genelinde 174 özel dershane hizmet verirken (Baştürk ve Doğan, 2010), kurumsal örgütlenmelerle önemli gelişim gösteren dershaneler 2002-2009 yılları arasında iki kat artışla 2.122'den 4.262'ye kadar yükselmiş; bu sayı MEB Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre ise, Ekim 2013 itibariyle de 3.690'a gerilemiştir (Köprülü, 2014). Günümüzde ise tüm Türkiye'ye yayılmış olan özel dershanelerin kapatılmaları ile ilgili tartışmalar yeniden başlamış ve dershanelerin kapanmasına yönelik düzenleme meclis oylamasından geçerek yasalaşmıştır. Yasaya göre 1 Eylül 2015 tarihine kadar faaliyet gösterebilecek özel dershanelere, özel okul veya temel liseye dönüşebilmeleri için 4 yıl süre tanınmıştır (*Radikal* gazetesi, 2014). Ancak Anayasa Mahkemesi'nin dershaneleri düzenleyen yasa tasarısını iptal etmesi ile özel dershanelerin 1 Eylül 2015 tarihinde faaliyetlerine son verme kararı kadük olmuş (Anayasa Mahkemesi, 2015) ve böylelikle, hükümetin özel dershaneleri kapatma kararı sonuçsuz kalmıştır.

Özel dershanelerin kapatılmasına ilişkin düzenleme sonrasında dershaneler temel liselere dönüşüm için başvuruda bulunmuşlardır. Dönüşüm için Milli Eğitim Bakanlığı'na başvuru yapan özel dershane sayısı birinci, ikinci ve üçüncü

başvuru dönemlerinde toplamda 748 iken dördüncü başvuru döneminde, 881 özel dershane daha başvuruda bulunmuştur (MEB, 2015a; 2015b; 2015c). Dolayısıyla Mart 2015 tarihi itibariyle; toplamda 1.629 özel dershane, temel liselere dönüşmek için başvuru yapmış ve böylelikle eğitime hizmet veren özel okul sayısının da artmasına yönelik bir zemin oluş(turul)muştur. Özel Öğretim Kurumları Standartlar Yönergesi (MEB, 2015d) doğrultusunda, okul bahçelerine sahip olması gereken bu okullarda, bahçe şartının dahi aranmaması (*Hürriyet* gazetesi, 2014), eğitime yönelik ekonomik ve özellikle iktidar eksenli bir yaptırıma işaret etmektedir.

Türkiye'de 65 yılda özel okul sayısı 1.007'ye ulaşmış ancak dershanelerin özel okullara dönüştürme çalışmasının tamamlanmasıyla aynı anda 1.913 özel okul daha eğitim sistemine katılacaktır (Gümüş, 2015). Bir diğer ifadeyle özel dershanelere yönelik politikalarının ürettiği tablo, Türkiye'deki özel okul sayısının yaklaşık %200 oranında artması anlamına gelmektedir.

Özel dershaneler hem bu kurumlardaki eğitimin niteliği hem de aileler üzerinde oluşturduğu ekonomik baskı (Özoğlu, 2011; TED, 2010) boyutuyla sürekli tartışılan ve eleştirilen bir konu olmuştur. Son yıllardaki tartışmalar ise konuyu akademik ihtiyaçlar boyutundan çıkarmış, siyasal bir konu haline getirmiştir (Akıner vd., 2014; Toruk ve Olkun, 2014). Özel dershanelerin kapatılıp özel okullara (temel liselere) dönüştürülebilme durumunun yasayla belirlenmiş olması da dershanelere yönelik yaptırımın, ekonomik temelli politik bir uygulama olduğunu göstermektedir. Özel okul ve dershanelerin açılması girişimlerinin bir sektör olarak önemli istihdam alanları yaratmasının yanı sıra; toplumsal ölçekli çeşitli örgütlenmelere, sınıfsal ayrışmalara ve ideolojik temelli güç hegemonyalarının oluşmasına da yol açtığı görülmektedir. Bu yapılanma aynı zamanda devlet mekanizmasının eğitim alanındaki hizmet ve faaliyetleri, özel sektörle paylaşımını da doğurmuştur. Dolayısıyla, sermaye gruplarının, eğitim faaliyetleri (özel okul ve dershaneler) üzerinden iktidar erkiyle yakınlaştıkları, hem sınıfsal hem de ideolojik bir zemin üzerinden boylandıkları görülmektedir. Türkiye'de dershane sektörünün bu denli büyümesinde emek sömürüsünü ilke edinmiş neoliberal istihdam politikalarının da önemli etkisi olduğu bir gerçektir. Daha da önemlisi Türkiye'deki dershaneler diğer ülkelerdekinden farklı bir şekilde dinsel örgütlenmelerin gerçekleştirildiği yapılar olarak da hızla büyümüş ve gelişmiştir (Ural, 2014). Türkiye'de özellikle eğitim alanında faaliyet gösteren Gülen Cemaati,[1] bunun tipik örneklerindendir. İktidarın, Türkiye genelinde belirli bir ideoloji ve ekonomik güç ekseninde faaliyet gösteren bir dinî

1 Liderliğini Fethullah Gülen'in yaptığı, başta eğitim olmak üzere birçok alanda örgütlenen ve hükümet tarafından "legal görünümlü illegal terör örgütü" olarak tanımlanan bir dinî cemaat. Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararıyla terör listesine eklenen örgütün (*Hukuk Medeniyeti*, 27.05.2016), devletin çeşitli kurumlarını organize bir şekilde ve devlete rağmen yönettiği iddiasıyla, hükümet tarafından "Paralel Devlet Yapılanması" (PDY) terör örgütü adıyla tanımlanmıştır.

cemaatin, devletin yapısal formuna müdahale ederek, toplumun her katmanında –özellikle eğitim kuruluşları vasıtasıyla [210'dan fazla özel okul, binlerce ışık evi, dershane ve kurs, 500 öğrenci yurdu (*Tempo Haber*, 2013)]– ağlar oluşturmasını, kendi egemenlik alanı açısından tehlikeli bulması ve bu yapılanmalara karşı, Russell'in (2014: 35) ifadesiyle, devletin zorlayıcı gücünü harekete geçirmesi; iktidar erkinin özel dershanelere yönelik yaklaşımının eğitim boyutundan ziyade, bu boyuta yön veren politik düşünceye yöneldiğini özetler niteliktedir. Nitekim özel dershanelerin, öğretim alanları olmalarının yanı sıra, toplumsal öğretilerin verildiği ideolojik örgütlenme amaçlı olduğunu Güzel'in (2013) ifadeleri de yansıtmaktadır:

> 1990'lı yıllardan itibaren dershanelerin büyük çoğunluğu, hayatını irşada ve eğitime vakfetmiş, büyük İslâm âlimi ve gönül dostu Fethullah Hoca Efendi'nin talebelerince idare edilmeye başlandı. Artık dershanelerin çoğu, kolay para kazanmak için öğrencilerin sömürüldükleri yerler değil, ilim ve irfan yuvaları hâline gelmişti. Bu sâyede, bazen devlet okullarında gerçekleştirilemeyen, milli ve manevi değerlere sahip, ahlâklı nesiller yetiştirilmeye başlandı.

Türkiye'de özel dershaneler; ilkokuldan üniversiteye, hatta üniversite sonrası atanma ve istihdam koşullarının sağlanmasına kadar, öğrenciler/adaylar arasındaki rekabetin aşılması için, öğretim kademelerinin tüm aşamalarında, vazgeçilmez ara kuruluşlar haline gelmişlerdir. Bu rekabetçi yapı, aynı zamanda sermaye ve politika ilişkisi (Apple, 2012: 86-87) üzerinden iktidarların da paydaş olduğu bir ekonomik kapana dönüşmüştür. Hayata tutunabilmek adına bu kapana sıkışan öğrenciler ise özel dershanelere devam etmeyi bir zorunluluk olarak algılamakta ve bu rekabetin adeta birer nesnesi olmaktadırlar. Dolayısıyla iktidarların, özel dershanelerin neden var olduğu sorusuna çözüm üretmek yerine, sonuçlar üzerinden hareket ederek, özel dershanelere yönelik planlamalar yapması, ekonomik tandanslı politik bir yanıltmacadır. Çünkü okul ile merkezî sınav arasındaki bariyerlerin devam etmesi ve özel dershanelerin neredeyse yegâne çözüm adresi olarak sunulması, sermaye gruplarının harekete geç(iril)mesine zemin oluşturmaktadır. Özel dershanelerin 100 bin kişilik istihdam ve 300 bin kişiye gelir kaynağı oluşturmasının yanı sıra; devletin de bu dershanelerden vergi alması (ÖZDEBİR, 2014); özel dershaneler ve iktidar arasındaki döngüsel ilişkiye işaret etmektedir. Dahası, bu bağıntının çeşitli sosyal ve psikolojik yansımalarının da olduğu belirlenmiştir (Nartgün vd., 2012).

Erken Cumhuriyet yıllarında ulus-devlet anlayışı doğrultusunda ideolojik bir anlayışa sahip, (laik) "yurttaş" haline getirilmeye çalışılan birey, neoliberal politikaların eğitim alanına yansıması ile "müşteri" haline dönüşmüş ve aynı zamanda din (Müslüman yurttaş) vurgusu önem kazanmıştır. Ekonomik bakımdan yeterli güce sahip olamayan ve hayatta başarılı olmak için iyi bir kariyere sahip olmak isteyen bireyler için ise sınav olgusu önemli bir bariyer haline dö-

nüşmüştür. Bu doğrultuda eğitim süreci, kariyer sahibi olmak için araçsallaştırılmış, sosyokültürel ve ekonomik olanaklar bakımından benzer süreçlere tabi olamayan bireyler için dershaneler sınav bariyerini aşmayı kolaylaştıran kurumlara dönüşmüşlerdir.

Eğitimin özelleşmesi ve sınav sistemi ile oluşan eşitsizliklerin ortaya çıkardığı sınıfsal ayrışmanın neden olduğu kariyer hedeflerinin gerçekleştirilmesinde orta ve alt sınıflar için önemli bir seçenek haline dönüşmüş dershaneler, zaman zaman eğitimle ilgili sorunların kaynağı olarak algılanmış ve kapatılmaları yönünde toplumsal baskının aracı haline gelmiştir. Nitekim 2014 yılında Milli Eğitim Temel Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde değişiklik yapan kanun tasarısının, TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilmesiyle, dershanelerin faaliyetlerinin yasal düzenlemelerle durdurulması kararı alınmıştır. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin, özel dershaneleri düzenleyen yasa tasarısını 13.07.2015 tarihli kararla iptal etmesiyle (*Resmî Gazete*, 2015) kapatılmaları durdurulmuştur. Bu bağlamda, özel dershaneler, Türkiye'deki sosyal, politik, ekonomik ve kültürel değişimler doğrultusunda, eleme amaçlı gerçekleştirilen sınavların varlığına bağlı olarak ulaşılabilir bir kariyer için varlıklarını devam ettirmektedirler.

Bu çalışmada amaç; Türkiye'deki eğitim sisteminin bir parçası olarak faaliyet gösteren özel dershanelerin ortaya çıkmasının nedenlerini, yürürlükten kaldırılmalarına yönelik girişimlerin gerekçelerini ve toplumsal ölçekli yansımalarını analiz etmektir. Özel dershanelerin üretimine yönelik ideolojik, ekonomik, sosyal ve diğer bağıntıların yansımaları, toplumun çeşitli kesimlerine mensup katılımcılarla yapılan yüz yüze görüşmelerle analiz edilerek tartışılmıştır. Bu bağlamda, özel dershaneler üzerinden yürütülen çok boyutlu tartışma ve yaklaşımların toplumun ilgili kesimlerinde ne tür çağrışım ve yansımalara zemin oluşturduğu bilimsel bir perspektifle sunulmuştur.

Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırma kapsamında örneklem grubuyla yapılan görüşmeler, Anayasa Mahkemesinin dershaneleri düzenleyen yasa tasarısını 13.07.2015 karar tarihi ile iptal etmesi (*Resmî Gazete*, 2015) öncesinde gerçekleştirilmiştir.

Yöntem

Nitel olarak desenlenen bu araştırmada görüşme tekniği kullanılmıştır. Bireylerin, konuya yönelik öznel yaklaşım ve düşüncelerini anlamaya ve açıklamaya çalışan bu teknik, Patton'un (2014) ifadesiyle, insanların bakış açılarına ulaşmayı amaçlamaktadır.

Çalışma grubu

Çalışma grubunun belirlenmesinde, amaçlı örneklem yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örneklemesi kullanılmıştır. Böylece, göreli olarak küçük bir örneklem oluşturmak ve bu örneklemde çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini maksimum derecede yansıtmak amaçlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 136). Bu yaklaşım, ideal bir nitel araştırmada bulguların farklı bakış açılarını veya farklılıkları yansıtma olasılığını arttırmaktadır (Cresswell, 2013). Bu kapsamda çalışma grubu akademisyenler, eğitim sendikaları (Eğitim Sen, Türk Eğitim Sen, Eğitim-Bir Sen, Aktif Sen), dershanelerin kurumsal üst yapı temsilcileri (ÖZDE-BİR, GÜVEN-DER), dershane ve okul yöneticilerinin yanı sıra, dershane/okul öğretmenleri, veli, öğrenci, dershanelerde kantin işletenler, matbaacı/kırtasiyeci ve mecliste grubu bulunan dört siyasi parti (AKP, CHP, MHP, HDP) temsilcileri olmak üzere, toplam 35 katılımcıdan oluşmaktadır (Tablo 1).

TABLO 1
Katılımcıların Meslekleri ve Sayısı

Meslek	*Kod*	*n*	*Meslek*	*Kod*	*n*
Akademisyen	A	4	Lise yöneticisi	LY	2
Eğitim sendikası	ES	4	Öğrenci velisi	V	3
Kurumsal yapı	KY	2	Öğrenci	Ö	3
Dershane öğretmeni	DÖ	3	Kantinci	K	3
Lise öğretmeni	LÖ	3	Kırtasiye/Matbaacı	KM	2
Dershane yöneticisi	DY	2	Siyasi parti	SP	4
Toplam					35

Veri toplama aracı

Araştırmanın verileri yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak toplanmıştır. Bu teknikte, araştırmacı önceden sormayı planladığı soruları içeren görüşme protokolünü hazırlar. Buna karşın araştırmacı görüşmenin akışına bağlı olarak değişik yan ya da alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilir ve kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılı bir şekilde sunmasını sağlayabilir (Türnüklü, 2000). Ancak, genellikle ifadelerin ve soruların sırası, görüşme akışına göre şekillenmektedir ve ek olarak görüşülen kişinin söylediklerini devam ettirebilmek için planlanmamış sorular da sorulabilmektedir (Robson, 2015). Ayrıca bu teknikte araştırmacı tarafından hazırlanan sorular üzerinde yanıtlayıcının kısmen düzeltme ve düzenleme hakkı vardır (Sönmez ve Alacapınar, 2013). Bu bağlamda verilerin kapsam geçerliliğini sağlamak amacıyla uzman görüşüne (Aktaş, 2014: 351) başvurulmuş ve araştırmada kullanılacak sorular için iki uzmandan da onay alınmıştır.

Araştırma kapsamındaki her bir katılımcı ile önceden irtibata geçilerek, görüşmek için randevu alınmış ve görüşme sırasında katılımcılara aşağıdaki temel sorular yöneltilmiştir.

- Dershanelerin varlığına ilişkin düşünceleriniz nelerdir?
- Özel dershanelerin yapılanması hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?
- Sizce, özel dershanelerin olumlu ve olumsuz etkileri nelerdir?
- Sizce, özel dershanelerin kapatılması ne tür sonuçlar doğurur?

Görüşmeler, katılımcıların fikirlerini rahatlıkla açıklayabilecekleri ve kendilerini rahat hissedecekleri (kendi belirledikleri) bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin ses kayıt cihazıyla kaydedilmesi için katılımcıların izni alınmış ve bu doğrultuda görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Her bir katılımcı için farklı zaman dilimlerinde gerçekleştirilmiş görüşmeler, ortalama 45-50 dakikalık bir sürede, tek oturumda bitirilerek kayıt altına alınmıştır. Görüşme sürecinde bütün katılımcılara aynı sorular sorulmuş ancak katılımcıların verdikleri yanıtlara göre, araştırma sorularına ek olarak, açımlayıcı amaçlı ara sorularla, katılımcıların görüşlerinin tam olarak ifade edilmesi ve belirlenmesi amaçlanmıştır.

Verilerin analizi

Araştırma verilerinin çözümlenmesinde betimsel analiz ve içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Betimsel analizde, görüşülen bireylerin, görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verilir. Amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 256).

Veri toplama sürecinde, ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmış görüşmeler iki kez yazılı hale getirilmiştir. Bu aşamada, katılımcıların ifadelerinin birebir yazımına dikkat edilmiştir. Her bir katılımcı için ayrı bir yazılı kayıt formu oluşturulmuş ve numaralandırılmıştır. Kayıtların güvenirliği sağlandıktan sonra kodlanan görüşler tasnif edilmiş ve gruplandırılarak, ihtiva ettiği içeriğe uygun bir şekilde tablolaya aktarılmış, katılımcı frekansları ve yüzdelik oranları belirtilmiştir. Araştırmada, güvenirliği sağlamak ve görüşülen bireylerin düşüncelerini eksiksiz yansıtabilmek için katılımcıların ifadelerine doğrudan yer verilmiş ve bu veriler doğrultusunda yapılan yorumların tutarlılığına dikkat edilmiştir. Analiz sürecinde, iki uzman tarafından teyit incelemesi yapılmış ve onay alınmıştır.

Her bir katılımcının görüşleri, birden fazla kategoriye ilişkin anlamlar içerdiğinden, analizler sırasında elde edilen ve kodlanmış olan görüşlerin frekans sayıları, toplam katılımcı sayısından daha fazla olmuştur. Her bir kategori içindeki frekansların yüzde olarak ifade edilmesi ise toplam katılımcı sayısına (35) oran-

lanarak belirtilmiştir. Katılımcıların ifadelerine yer verilirken, etik açıdan mesleki ve toplumsal statülerine uygun kodlamalar (Tablo 1) ve sıralamayı ifade etmek için de sayısal tanımlamalar kullanılmıştır (A1, ES2, Ö3, vb.).

Bulgular

Katılımcıların görüşleri doğrultusunda yapılan analizlere göre, Türkiye'de özel dershanelerle ilgili gerekçe ve yansımaların altı temel kategoride toplandığı tespit edilmiştir. Katılımcıların, özel dershaneler konusuna yönelik görüş, düşünce ve önerileri, araştırmacılar tarafından dikkatli bir şekilde incelenmiş ve araştırmada yer alabilecek ifade ve kavramlar özenle seçilmiştir. Elde edilen verilerden hareketle, özel dershane konusuna yönelik görüşlerin sırasıyla politik, akademik, sosyal, kurumsal, ekonomik ve psikolojik olmak üzere, altı temel kategori üzerinden değerlendirilmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Bu bağlamda, özel dershaneler konusunun, sosyopolitik ve ekonomik açıdan geniş bir toplumsal tabana sahip olduğu ve çeşitli örüntüler içerdiği görülmektedir (Şekil 1). Araştırmanın bulguları bu altı temel kategori üzerinden sunulmuş ve katılımcı görüşlerinin düzenli bir şekilde aktarılması konusunda da uygun kavram ve ifadeler özenle seçilmiştir. Katılımcıların görüşleri, anlamlı ve tutarlı bir bütünlük oluşturacak şekilde, yer alabilecekleri en uygun alana nakledilmiştir (Özgen, 2013a; 2013b). Böylelikle, katılımcıların özel dershaneler hakkındaki görüşlerinin, mevcut kavramsal kategoriler temelinde anlamlı ve anlaşılır bir yapıya kavuşturulması sağlanmıştır.

ŞEKİL 1
Özel Dershanelerin Toplumsal Bağıntısını Gösteren Kategoriler

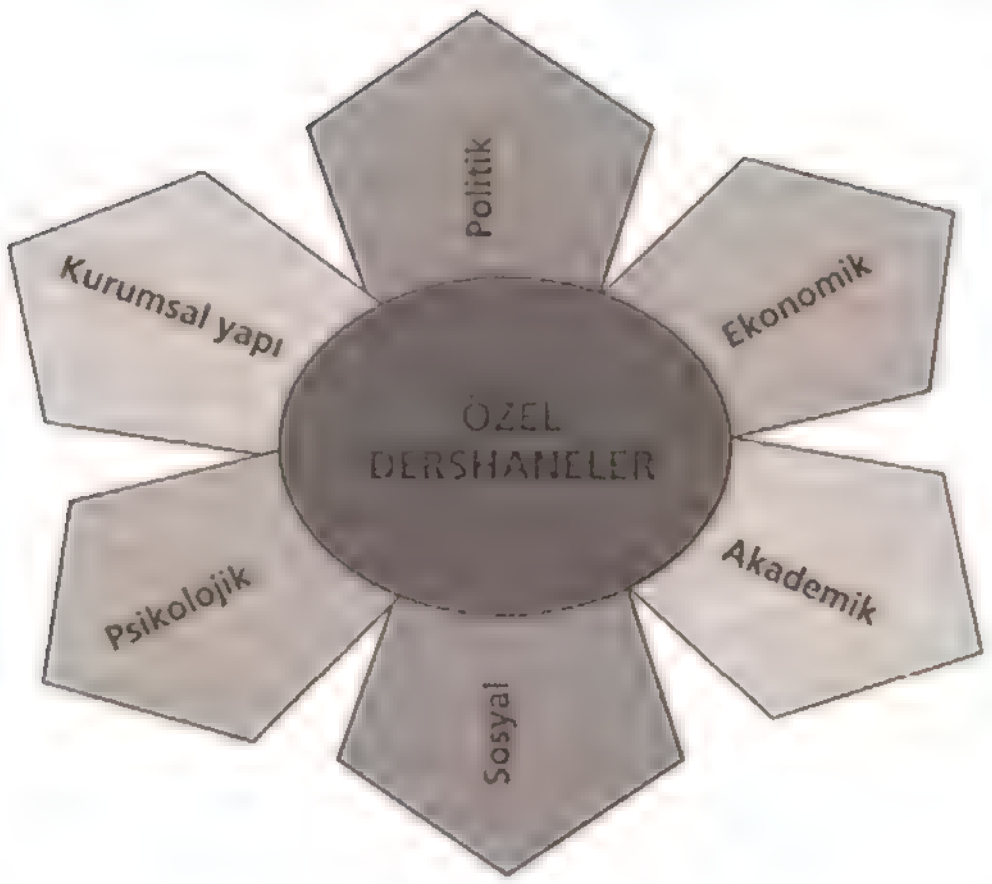

Eğitim politikaları ve özel dershaneler

Türkiye nüfusunun %33'ü, 20 yaş altı bireylerden oluşmaktadır (TUİK, 2013). Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan gençlerin ve çocukların eğitime erişimlerinin sağlanması, mesleki tercihlerine yönelmeleri, dolayısıyla potansiyellerini en üst düzeye çıkarabilmeleri, nitelikli eğitim politikalarının geliştirilmesini gerektirmektedir. Çünkü evrensel bir gereklilik olarak eğitim, bütün bireylerin temel hakkı olduğu gibi, toplumsal gelişim açısından da her kademe için bir zorunluluktur. Ancak Türkiye'de eğitim çağındaki nüfusun fazla olması, okul ve derslik yetersizliği, kalabalık sınıflar, nitelikli öğretmen eğitimi ve yetiştirilmesine yönelik aksaklıklar, ücretli öğretmenlik, eğitim politikalarında uzun vadeli ve kapsamlı olmayan yaklaşımlarla ya da kısa vadeli çözümlerle sorunların geçiştirilmesi gibi uygulamalar, eğitimde kalite ve eşitlik anlayışına sekte vurmaktadır. Günümüzde MEB teşkilatının merkezî ve hantal yapısı, eğitim hizmetlerinin merkezden yerele doğru aktarılmasında sorunlara neden olmakta (Karataş, 2012; Kıran, 2001; Şişman ve Turan, 2003), eğitim-öğretimin nitelikli ve eşit bir şekilde yürütülmesine engel teşkil etmektedir (TÜSİAD, 2006). Buna bağlı olarak özellikle eğitimde bölgeler arası ve kırsal-kentsel farklılıklar (ERG, 2014; Gül, 2008) ortaya çıkmış ve sistemdeki mevcut aksaklıkların yanı sıra, her yıl eğitim çağındaki nüfus artışının yarattığı yoğun baskı da (MEB, 2015e; TUİK, 2015) eğitim sisteminin sorunlarını büyütmüştür.

Sınav odaklı eğitim sistemindeki arz-talep dengesizliğini aşmak isteyen bireyler, çözüm olarak okul eğitimi dışında alternatiflere yönelmiş ve özel dershaneler bu arayışlara örtük bir cevap olarak ortaya çıkmışlardır (Doğan, 2002; Yelken ve Büyükcan, 2015; Yılmaz ve Altınkurt, 2011b). Özellikle yükseköğretimde, son yıllarda yeni üniversitelerin açılması (123 devlet ve 73 vakıf üniversitesi), kontenjanların önemli ölçüde arttırılması, arz talep dengesizliğine az da olsa olumlu bir etki yapmıştır. Fakat özel üniversitelerin artış oranı da dikkat çekicidir. Ancak rekabetin boyutları, özellikle bazı üniversite ve bölümlerin eğitim kalitesi ve mevcut sosyokültürel imkânlar açısından farklı düzeylerde olması, tercih edilen mesleğin toplumsal statüsü, gelir ve istihdam durumu vb. koşullardan etkilenmekte ve bu koşullar öğrenciler için belirleyici temel tercih unsurlarını oluşturmaktadır.

Tablo 2'de görüldüğü üzere Politik kategori altında katılımcıların dershanelere ilişkin görüşleri içerisinde en fazla frekansa sahip olanlar; dershanelerin kapatılmalarını "iktidar için tehdit algısı" olarak değerlendiren, dershaneleri "eğitimin ticarileşmesi olarak algılayan" ve dershaneleri "teşebbüs hürriyeti" olarak tanımlayan ifadeler olmuştur. Katılımcıların özel dershane ve dolayısıyla eğitim politikalarıyla ilgili görüşleri, bu kategorinin başlıca içeriğini oluşturmaktadır.

Katılımcılar, özel dershanelere yönelik kapatılma kararını; iktidarın kendi politik varlığı ve geleceğinin üretimi açısından bir tehdit unsuru olarak algıladığı/gördüğü çeşitli politik ve ekonomik temelli yapıları (seküler veya dinî grupları)

TABLO 2
Politik Kategori İle İlgili Görüşler ve Frekansları

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Dershaneler iktidar için tehdit algısı yaratmaktadır.	DY1, DÖ2, ES1, ES3, LÖ1, LÖ3	17.1
Dershaneler eğitimin ticarileştiği kuruluşlardır.	ES1, ES3, K3, LY1, SP1, SP2	17.1
Dershaneler birer teşebbüs hürriyetidir.	A1, A3, LÖ1, ES3, V2	14.2
Dershaneler, her birey için demokratik bir tercihtir.	A3, DÖ2, ES3, LÖ1	11.4
İdeolojik yönelimli dershaneler vardır.	LY1, ES2, SP1, Ö2	11.4
Dershaneler yasal mevzuata uygun kuruluşlardır.	LÖ1, SP1	5.7
Eğitim sistemi dershanelere olan talebi arttırmaktadır.	KY1	2.8

devre dışı bırakmak için giriştiği mücadelenin/rekabetin bir örüntüsü olarak değerlendirmiştir (DY1, DÖ2, ES1, ES3, LÖ1, LÖ3). Örneğin LÖ1'e göre:

> Son dönemde gelişen siyasi olaylardan dolayı dershanelerin kapatıldığını düşünüyorum. Bu süreç eğitim kaygısından uzak, ideolojik bir durumdur. Durum tamamen iktidar kavgası. Tabii burada örtük gerekçe çok farklı: "Ben eğitimi daha ideal hale getireceğim. Dershanelere gerek kalmayacak. Ben bu kursları kendi okulumda kendim vereceğim" gibi sosyal devlet anlayışı öne sürülüyor. İlk başta insana doğru gibi geliyor ama aslında olayın özü, iktidara karşı cephe açan grupların elde ettiği rantın önüne geçme ve onları piyasadan silerek etkisiz hale getirmektir.

ES3'ün görüşleri de benzer ifadeleri içermektedir:

> Hükümetin "dershane karşıtlığı"nın eğitimle ilgili kaygılardan çok siyasetle ilgili olduğu ve belli bir cemaati hedef aldığı için bu adımları attığı bilinmektedir. Ancak bu tavırdan zarar görecek olan yalnızca belli bir kesim veya cemaat değil, toplumum tamamı olacaktır.

İktidarın, ideolojik temelli bir yaklaşımla, –her ne kadar aksi iddia edilse de– dershanelerdeki eğitim faaliyetlerini sona erdirmesi, bu kurumları akademik ve ekonomik bir tartışma nesnesi olmaktan çıkarmış (bkz. Yelken ve Büyükcan, 2015), politik bir tartışmaya eklemlemiştir (Akıner vd., 2014; Toruk ve Olkun, 2014). Katılımcılardan DÖ2'nin de ifade ettiği gibi:

> Dershanelerin kapatılmasının en önemli nedeninin, eğitim sisteminden kaynaklı sorunları ortadan kaldırmak değil, ideolojik olduğunu düşünüyorum. Ayrıca bütün dershanelerin bu nedenle kapatılmasını doğru bulmuyorum. İdeolojik veya örgütlenme amaçlı eğitim veren dershanelere karşı tedbir alınabilirdi.

Bu anlamda, özel dershanelere gereksinim/bağımlılık duyulmasına neden olan mevcut eğitim sisteminin sorunlarını çözmek yerine, bu sistemin doğurduğu sonuçlar üzerinden üretilen politik tartışmalar, gündelik ama çözülemeyen sıradan bir toplumsal temaya dönüşmüştür.

Katılımcılardan ES1, ES3, K3, LY1, SP1 ve SP2, dershaneleri eğitimin ticarileşmesi ve özelleştirilmesi olarak değerlendirmişlerdir. ES3'ün ifadesiyle:

> Eğitimde paralı olan her şey fırsat eşitliği imkânını yok etmektedir. Peki, o zaman ne yapılabilir. Paralı olan her şey eğitimden çıkarılmalıdır. Neden MEB şu an bunu yapmıyor? Dershaneleri kapatmayı düşünen MEB, özel okul yasası, okullarda hafta sonu kursları gibi çözümler geliştiriyor. Özel okul yasası, ekonomik anlamda eşitlik yaratacağına daha olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

ES1 ise, dershanelerin kapatılması düşüncesinin "eğitimin özelleştirmesi" amaçlı olduğunu belirtmiştir:

> Hükümetin politikası dershaneleri kapatmak ve eğitimi özelleştirmektir. Birçok dershaneyi, özel okula dönüşmeye yönlendirdiler. Bir yandan devlet okullarına kaynak yok denilirken, diğer yandan öğrenci başına 3 bin lira özel okul desteği veriliyor. Yani politikada çelişki var. Devlet okuluna giden zaten özel okula gidemiyor demektir. Dolayısıyla bu paradan yine durumu iyi olan aileler yararlanabiliyor. Para onlar için teşvik oluyor.

Bireylerin kamusal ölçekte, nitelikli bir eğitim alması için buna uygun politikaların düzenlenmesi, uygulanması ve her birey için eşit fırsatlar sunulması önemlidir. Bu anlamda eşitlikçi bir toplumsal sistem için eğitimin kaliteli ve kolay ulaşılabilir olması gerekmektedir. Tam aksine, özel okullar ve dershaneler gibi uygulamalar, eğitimin kolay ulaşılabilirliğini, ekonomik güç bağlamında eşit olmayan şartlar ve ortamlar yaratarak engellemektedir (Çelebi vd., 2014; Çiftçi ve Çağlar, 2014; Yıldız, 2008). Bu durum sosyal adalet ilkesi açısından sorunlu bir anlayışın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla nitelikli ve eşit eğitim hizmetine ulaşmak zorlaşmaktadır. Bireyci ve rekabetçi zihniyete dayalı eğitim sisteminde, devlet okullarında yaşanan kalite sorunları nedeniyle, çocuğunu özel okula/üniversiteye gönderemeyen aileler, ekonomik durumlarına uygun olan özel dershanelere yönelmektedirler. Böylelikle mevcut sistemde, okuldaki eksiklikleri giderecek kurumsal bir ara yapı üzerinden, çocuklarının iyi bir gelecek planlamasına katkıda bulunmaktadırlar. Bu anlamda dershanelerin kapatılarak özel okullara dönüştürülmesi, bireylerin eğitim için ayırdıkları bütçelerindeki açığın daha da büyümesine ve dolayısıyla eğitimin ticarileşmesine zemin hazırlamaktadır. Eğitimin ticarileşmesi ise, bireyleri eğitim sisteminde müşteri haline getirerek, eğitimi bir hak olmaktan çıkarmakta, ekonomik güç ile ilişkili bir şekilde satın alınabilen ve güçlünün edinebildiği hizmete dönüştürmektedir.

Özel dershaneleri, serbest piyasa ekonomisi doğrultusunda bir teşebbüs özgürlüğü olarak değerlendiren katılımcıların ifadeleri de dikkat çekicidir (A1, A3, LÖ1, ES3, V2). Örneğin A1'e göre:

> Demokratik ülkelerde bu durum bir arz talep meselesidir. Serbest piyasa ekonomisi dediğimiz şey demokratik liberal ekonomilerde olur. Liberal ekonomilerde teşebbüs hürriyeti temel özgürlüklerden biridir. Dolayısıyla dershanelere bir tehdit olarak değil, teşebbüs hürriyeti olarak bakmak gerektiğini düşünüyorum. Onların kapatılmasının da demokrasinin özüne, temeline dokunan bir yaptırım olduğu düşünüyorum.

Katılımcılardan A3, DÖ2, ES3 ve LÖ1'e göre ise, dershanelerin açılması ve bu kurumların bireyler tarafından tercih edilmesi tamamen demokratik bir haktır. Örneğin:

> Farklı sosyal grupların, kesimlerin dershaneleri olabilir. Bunlarla insan kazanmak isteyebilirler. Farklı hedefler amaçlayabilirler. Bunu iktidarın tahakküm altına alması antidemokratiktir. İktidarlar, hukuk ve anayasa çerçevesinde düzenleyici kurallar koyabilir. (A3)

> Eğer demokratik bir ülkede, özgür bir ülkede yaşıyorsak dershanelerin çalışabilmesi pekâlâ normal bir durumdur. Dershanelerin faaliyetleri hukuk kuralları doğrultusunda gerçekleşiyorsa, bireylerin bu haklarını kullanmaları da demokratik bir haktır. (LÖ1)

> Demokrasi kültürü açısından düşündüğünüzde, insanların tercih haklarının ellerinden alındığı bir durum da ortaya çıkmaktadır. (DÖ2)

Türkiye'de özel dershanelere yönelik gündem, iktidar-cemaat tartışması düzleminde ilerlemiş ve dershanelerde öğrencilerin ideolojik yapılanmaya uygun bir zihinsel dönüşüm geçirdikleri ve dershanelerin kapatılma kararının bu nedenle alındığı iddiası sıklıkla dile getirilmiştir (*Cumhuriyet gazetesi*, 2013; Ercan, 2013; Ural, 2014). Ayrıca, bireylerin kendi ideolojik düşüncelerine uygun dershanelere yönelmesinin toplumsal ölçekte bir ayrışmaya zemin oluşturduğu belirtilse de LY1'e göre durum çok daha farklıdır:

> Veliler dershaneleri seçerken önce başarı/kazandırma oranlarına, sonra ücretine en son ideolojisine bakar. Çünkü insanlar ideolojilerini savunurlar ama hiçbir anne baba ideolojisi için çocuğunun geleceğini harcamaz. Dershanelerin, öğretim faaliyetlerinin yanında ideolojik amaçlar için kullanılabilmesi mümkündür. Ama özel okulların bu amaçla kullanılması daha mümkündür.

Benzer şekilde görüş belirten sendika temsilcisine (ES2) göre:

> Amaç eğitimse, hangi ideolojiye hizmet ederse etsin kaliteli eğitimi veriyorlarsa, ideoloji ikinci planda kalır bence. O yüzden, eğitimi ideolojiye ya da ticari kaygılara indirgerseniz, ticari şirket haline getirirsiniz ki bu doğru bir yaklaşım değildir.

SP1'e göre ise dershanelerde gençlerin yönlendirmesi tehlikeli sonuçlara yol açabilecektir:

> Toplumun ahlaki, eğitimsel, maddi ve manevi seviyesiyle paralel giden bir yapıyı MEB oluşturamazsa birileri de onu kullanır. Alternatiflerin sunulması gerekir. Gençlerimiz de o alternatiflerin içinden düşüncesine, dünya görüşüne, hayata bakışına, inancına uygun olanları seçme hakkında sahip olmalı. Bu şekilde bir yönlendirme toplumsal kutuplaşmalara yol açabilir. Eğer yeterli tedbirler, kurallar ve mevzuatlar oluşturulamazsa, bundan sonra da kullanılmaya devam edecektir.

Katılımcılardan Ö2 ise bu ifadenin tam tersi yönünde bir görüş belirtmiştir:

> İdeolojik amaçlı dershaneler varmış. Ben gitmedim ama derslerde herhangi bir ideolojik propaganda yokmuş. Dershaneden çıkınca da ilgileniyorlarmış – namaz, yardımlaşma, sohbet, gibi. Bence bunda kötü bir şey yok. Eline silah verip dağa çıkarmıyorlar ya.

SP1 ve benzer şekilde LÖ1'e göre; yürürlüğe konulan bazı yasal düzenlemelerle özel dershane faaliyetlerinin olanaklı kılındığı belirtilmektedir. Örneğin SP1'e göre:

> Özel dershaneler kendiliğinden ortaya çıkmadı. Bunun mevzuatını devlet düzenledi. Milli Eğitim Bakanlığı, dershanelerin açılması için gerekli koşulları belirledi. Mevzuata uygun olarak belirlenen ve şartları sağlayan kurumlara, sen bunu niye yapıyorsun diyemezsiniz.

KY1 ise mevcut eğitim sisteminin dershaneleri vazgeçilmez kurumlara dönüştürdüğünü belirtmiştir:

> Türkiye'de, eğitim sistemi, merkezî sınavlara dayalı bir sınav sistemini dayatıyor. Bu yüzden öğrencilerin, daha iyi bir gelecek beklentileri sonucunda daha iyi okullara gitmek, kendilerini daha iyi yetiştirmek isteğiyle dershanelere yönelmeleri söz konusu. Bu yöneliş dershaneye yönelik talebi artırmıştır. Onun için dershaneler sürekli büyüdü ve sayıları 4.261'e kadar yükseldi. Sonra ekonomik kriz, SBS, kontenjan gibi bir takım çalışmalarla sayıları 3.640'lara kadar düştü. Bu da gösteriyor ki dershanelere olan talebi düşürdüğünüzde zaten sayıları otomatik olarak düşeceklerdir.

Akademik tercih-özel dershane bağıntısı

Türkiye'de, ÖSYM tarafından gerçekleştirilen ÖSYS'ye başvuran öğrenci sayısının 2 milyonu aşması (ÖSYS 2015 verilerine göre 2.126.670 kişi), buna karşın lisans derecesine sahip üniversite kontenjanlarının (436.484) sınırlı olması (ÖSYS, 2015), öğrenciler arasındaki rekabeti kaçınılmaz kılmaktadır. Bu rekabet, geleneksel eğitim formunun yetersizliğine alternatif arayışları gündeme

TABLO 3
Akademik Kategori ile İlgili Görüşler ve Frekansları

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Dershaneler, okullardaki eğitiminin yetersizliğinin bir sonucudur.	A1, DY1, ES1, ES3, ES4, KY1, LÖ1, LÖ2, LÖ3, Ö1, Ö2, Ö3, SP3, SP4	40
Dershaneler fırsat eşitliği sağlamaktadır.	A3, ES3, KY1, KY2, K1, LÖ1,LÖ3, V2	22.8
Dershaneler, fırsat eşitsizliğini artırmaktadır.	A1, A2, A4, ES1, ES4, SP1, SP2	20
Dershaneler, okulun yerini almaktadır.	A2, A4, ES1, ES4, DÖ1	14.2
Dershaneler, test tekniğini kazandırmaktadır.	Ö1, Ö3	5.7
Dershanelerde eşit imkânlar sunulmamaktadır.	A2	2.8

getirmekte ve yaygın bir ifadeyle "gölge eğitim kurumları" (Özoğlu, 2011) olarak tanımlanan dershaneleri topluma bir seçenek olarak sunmaktadır. Böylelikle, kaçınılmaz bir gereklilik olarak düşünülen özel dershane veya özel ders alma seçeneği, neredeyse tüm öğrencilerin tercih ettiği bir eğitim süreci olarak devreye girmektedir.

Katılımcıların özel dershanelere ilişkin akademik alanla ilgili görüşleri Tablo 3'te verilmiştir. Bu görüşler içerisinde; "dershanelerin okul eğitiminin yetersizliği sonucunda geliştikleri", bu yetersizliğe bağlı olarak, hem "fırsat eşitliği sağladıkları" hem de tam aksine "fırsat eşitsizliğini artırdıkları" ve böylelikle "okulun yerini alan" kurumlara dönüştükleri sıklıkla belirtilmiştir. Dershaneleri, özellikle okullardaki eğitim yetersizliğinin bir sonucu olarak gören birçok katılımcı (A1, DY1, ES1, ES3, ES4, KY1, LÖ1, LÖ2, LÖ3, Ö1, Ö2, Ö3, SP3, SP4) vardır. Örneğin, KY1'e göre:

> İnsanlar eğitimle iyi bir gelecek hedefliyorlar. Bunun yolu da iyi okullara gitmekten geçiyor. Eğitim sisteminin merkezî sınavlara dayalı bir süreci dayatmasının arkasında yatan gerçeklik ise aşırı taleptir. Velilerin daha iyi bir gelecek beklentileri ve daha iyi okullara yönelme isteği, elbette ki öğrencilerin bu yarışa katılmaları ve iyi puanlar almasından geçmektedir. Fakat okullarda verilen eğitim yetersizliği, doğal olarak öğrenci ve aileleri dershanelere yöneltmektedir.

Benzer şekilde görüş bildiren LÖ1'e göre:

> Dershaneler, okulda dersi öğrenemeyen öğrenciler için ikinci bir şans kapısıdır. Çocuklar dersleri tekrar tekrar dinledikleri için bilgiyi pekiştiriyor. Zaten okullarda sınıflar kalabalık olduğu için ve Milli Eğitim'deki öğretmen de bıktığı için, ben dersimi anlatır giderim mantığı var. O yüzden dershaneler yararlı ve okullarda verilen eğitimi destekliyor. Dershanelerde öğrenciler bu konuları maksimum yirmi kişilik sınıflarda görüyorlar. Şu anki sistem rekabeti tetiklediği ve çocukları at başı yarıştırdığı için daha sıkı bir eğitim yapılmaktadır.

Katılımcılardan SP3'ün ifadesine göre dershane olgusu, bir "gereklilik" olarak belirtilmiştir:

> Dershaneler, devletin sunduğu yetersiz eğitim faaliyetlerinden dolayı mutlaka olmalıdır. Bireylerin okulda tam alamadığı eğitimi dershaneler aracılığıyla alması ve bireylerin eğitim hakkını bu şekilde koruması olumlu bir yapılanmadır.

Özel dershanelerin kapatılması gerektiğine yönelik görüş belirten katılımcılardan SP4'e göre ise:

> Dershanelerin kapatılması eğitimin ilerlemesi açısından olumlu ancak süreç olarak erken yapılan bir düzenlemedir. Dershanelerin kapanması halinde devletin sunduğu eğitim iyileş(tiril)ir, takip altına alınırsa olumlu sonuçlar doğurur. Ancak eğer bu takipsizlik devam ederse, eğitim sistemi şimdi olduğundan daha fazla çöker.

Yukarıda belirtilen her iki görüşün (SP3 ve SP4) ortak noktası, devletin sunduğu eğitim hizmetlerindeki mevcut sorunlara yapılan vurgudur. Türkiye'de eğitim sisteminin uygun olmayan politikalarla yürütülmesi, öğrenciler için hem eğitim kaynakları ve hizmetlerine ulaşma hem de toplumsal adaletin temsiliyeti açısından oldukça önemlidir. Bu durum, özellikle toplumun alt ve orta gelir grubunda yer alan bireyleri –zorunlu olarak– farklı destek arayışlarına yöneltmektedir.

Okul eğitimi dışında farklı destek arayışlarına çözüm olarak ortaya çıka(rıla)n dershaneler de var olma gerekçelerini "eğitimde fırsat eşitliği" söylemine dayandırarak, kamusal ölçekte önemli bir destek görmektedirler. Dolayısıyla eğitim politikaları ve uygulamalarından kaynaklanan çeşitli aksaklıkların giderilmesi ve fırsat eşitliği sağlanmasında, özel dershanelerin önemli görevler üstlendiği yönünde görüş belirten bazı katılımcılar da (A3, ES3, KY1, KY2, K1, LÖ1, LÖ3, V2) vardır. Örneğin A3'ün ifadesiyle:

> Türkiye'de milli eğitim sistemi belli bir standartta değil; doğu ve batıdaki şehirlerin farklı sosyoekonomik yapıları, öğretmenlerin çalışma koşulları, fiziksel alt yapı ve öğrencilerin bilişsel düzeyleri gibi farklılıklar vardır. Dershaneler, bu dezavantajlı durumları düşük ücretlerle dengelemekte ve böylelikle öğrenciler arasındaki fırsat eşitsizliğini gidermektedir. Ayrıca, bilindiği gibi, üst gelir grubuna ait öğrenciler özel kolejlerde okutulmakta ve özel eğitimciler vasıtasıyla özel dersler almaktadır. İşte tam da dershanelerin önemi burada ortaya çıkmakta ve orta-alt gelir grubuna hitap eden kurumlar olarak dershaneler bu fırsat eşitsizliğini gidermektedir.

Benzer görüşler aşağıdaki katılımcılar (KY2, ES3) tarafından da dile getirilmiştir:

> Dershanelerin fırsat eşitliğini bozduğunu düşünmüyorum. Yüksek gelirli aileler çocuklarına özel ders aldırabilmekte, orta gelirli aileler ise buna paralel olarak çocuklarını özel dershaneye göndererek, fırsat eşitliği yaratmaktadır. Ayrıca dershanelerin ücretsiz öğrenci kontenjanlarının bulunması, ihtiyaç halinde ücretsiz ek derslerle destek verilmesi büyük çoğunluk için önemli olanaklar sağlamaktadır. (KY2)

> Ülkemizde bölgeden bölgeye, kentten kente, hatta mahalleden mahalleye okullarımızın eğitim kalitesi arasında ciddi uçurumlar söz konusu. Hal böyle olunca, tablonun geneli açısından dershanelerin tam tersi yönde, yani fırsat eşitliğine katkı sağladığı açıktır. Örneğin Cizre'de 1990'da dershane yokken üniversiteyi kazanan öğrenci sayısı 2'iydi. 1995 yılında dershane açıldığında kazanan öğrenci sayısı 16'ya çıkmış. 2013'de ise, dershane sayısı 3'e çıktığında ise kazananların sayısı 532'i bulmuştur. (ES3)

Yukarıdaki belirtilen görüşlerin aksine, dershanelerin fırsat eşitsizliğini derinleştirdiğine yönelik argümanlar da katılımcılar tarafından ifade edilmiştir (A1, A2, A4, ES1, ES4, SP1, SP2). Örneğin ES4'e göre:

> Dershaneler, fırsat eşitsizliğini körüklüyor. Bölgesel farlılıkları dengelemiyor. Biliyoruz ki dershaneye gitmeyen, çobanlık yapan geçler üniversite sınavını kazanıyor. Bu idealist MEB öğretmenleriyle olmuştur. Bence temel ve orta öğretimde siz o yapı taşlarını çok güzel dizdikten sonra, inanın o yapı yıkılmaz. Bence okula yönelmek, öğretmenle diyalogu geliştirmek gerekir.

Ücretli eğitim kurumları olarak özel dershanelerin, fırsat eşitliği yaratmanın ötesinde, eğitim hizmetlerine erişimde bazı sınırlılıklara yol açtığı da bilinmektedir. Özellikle ailelerin ekonomik gücü doğrultusunda tercih edilen dershanelerin, bütün öğrencilere aynı şartlar ve imkânları sunmaması, eşitsizliğin boyutlarını arttırmakta ve sınavlarda başarı peşinde koşan öğrenciler için okul eğitiminin yarattığı fırsat eşitsizliğini daha da arttırmaktadır. SP1'in ifadesiyle:

> Dershaneler eğitimde fırsat eşitliğini zaten bu haliyle bozuyor. Çünkü ekonomik gücünüz yüksekse 6-10 kişilik sınıflarda eğitim alabiliyorsunuz ama tam tersi durumda 24 hatta 40 kişilik sınıflarda eğitim görebiliyorsunuz. Hatta diğer taraftan bazı büyük dershanelerde öğretim bir takım laboratuvar ve teknolojik imkânlarla, etüt uygulamalarıyla desteklenebilmektedir. Dolayısıyla, dershane sektöründe de donanım açısından ortaya çıkan bu eşitsizlikler özellikle maddi açıdan yetersiz olan aileler ve çocukları için eğitimde fırsat eşitsizliğini ortadan kaldırmamakta. Aksine eşitsizliği derinleştirerek devam ettirmektedir.

Katılımcılardan A2, A4, ES1, ES4, DÖ1, dershanelerin okuldaki eğitimi olumsuz etkilediği yönünde görüş belirtmişlerdir. Örneğin;

> Dershanenin varlığı öğrencilerin okuldaki eğitimini olumsuz etkilemektedir. Dershaneye giderek sınavlara hazırlanan öğrenciler okul derslerini tam anlamıyla ciddiye almadıkları için okulda ders öğretmenlerini dinleme konusunda sıkıntı oluşmaktadır. Öğrencilerin okuldaki derslere karşı ilgisizliği, ders öğretmenlerinin performanslarını olumsuz etkilemektedir. Dershanelerin okullarla paralel eğitim vermesi, öğrencilerin ve ailelerin büyük kısmının dershaneleri tercih etmesine neden olmaktadır. (A2)

> Dershaneler okula alternatif bir kurum olmaktan çıkıp, artık okulun yerini aldılar. Öğrenciler özellikle 12. sınıflar bir şekilde okula gitmiyorlar. Okuldaki hocalar da buna adapte olup ders işlemiyorlar. Dolayısıyla eğitimde çift başlılık doğmuş ve okulda dersten geçme, dershanede ise sınavı kazanma amaç olmuş durumda. Oysa okulda iyi bir eğitim verilse dershane ihtiyacı da rahatlıkla ortadan kalkardı. (DÖ1)

Eğitimsel amaçları ve hedefleri açısından okul ve dershaneler birbirinden farklı kurumlardır. Ancak mevcut eğitim sisteminde sınavların varlığı ve rekabet ortamına bağlı olarak, okul eğitiminin –sınava yönelik başarı hedefinde olan öğrenci ve veliler için– ihtiyaca yanıt veremediği düşüncesi, dershaneleri çözüm unsuru olarak öne çıkarmıştır. Bu anlamda okuldaki eğitim-öğretim aksaklıkları nedeniyle alternatif olarak değerlendirilen dershaneler, tam aksine okuldaki eğitimin öğrenciler tarafından önemli görülmemesine ve dershanelerin birincil öğretim kurumları olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır. Merkezî sınavların yapıldığı dönemlerde yaklaşık bir ay öncesinden, öğrencilerin okula devam etmeyip dershanelere yoğunlaşmaları da bu iddiayı kanıtlamaktadır. TED'in (2005b) gerçekleştirdiği bir araştırmaya göre, dershanelerdeki eğitimin okul eğitiminden daha kaliteli olduğuna inanan lise son sınıf öğrencilerinin oranı %44'tür. Okul eğitiminin daha kaliteli olduğunu düşünen öğrencilerin oranı ise %6'dır. Dolayısıyla, öğrenciler ve aileleri de sınavlara hazırlanmada okul eğitiminin yetersiz olduğunu düşünmektedirler. Bu durum, özel dershaneleri vazgeçilmez kurumlar haline getirmiş, okulları ise adeta prosedür gereği diploma alınan kurumlara dönüştürmüştür.

Katılımcılardan Ö1 ve Ö3 özel dershanelerde test tekniğinin ve daha hızlı soru çözebilme becerisinin kazandırılmasına dikkat çekmişlerdir. Bu doğrultuda görüş belirten öğrencilere göre:

> Dershanelerde test tekniğini kazandırıyorlar. Mesela seçeneklerden soru çözme yolunu öğretiyorlar. Belki doğru değil, ezberci oluyor ama sonuçta sınavı kazandırıyorlar. Ayrıca soru çözüp çözmediğimi takip ediyor ve dershaneden arıyor ve ilgileniyorlar. (Ö1)

> Dershane ve okul birbirinden çok farklı. Okul sadece konuya giriş yapıyor. En iyi öğretmen bile bir derste en fazla beş soru çözebilir. Ama dershanede konu anlatımı en fazla on dakika, sonrası ise otuz dakika boyunca tamamen test çözümü. Dershanede her şey soruyu daha hızlı çözmemizdir. Okuldaki öğretmen en iyi olsa bile zamanı olmuyor. Dershane öğretmeni ise günlük iki yüz soru çözmem gerektiğini söylüyor ve takip ediyor. (Ö3)

Yukarıda belirtilen görüşlerden hareketle; özel dershanelerin ortaya çıkmasının temel nedeninin, sınav odaklı, rekabete dayalı bir sistemde, hızlı ve doğru soru çözme becerisini geliştirmek amacında olan öğrenci ve ailelerin talepleri olduğu söylenebilir.

A2'nin görüşüne göre öğrencilerin, sınav kazandırmaya endeksli yapılar olarak dershanelerde, eşit şartlarda hazırlık ve eğitim imkânlarına sahip olamamaları da söz konusudur:

> Her okulun eğitim öğretim şartları birbirinden farklıdır. Okul türleri bazında da farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Örneğin fen lisesi ve meslek lisesi öğrencileri aynı dershaneye gitseler bile, dershaneler bu öğrencileri kendi okul türünden öğrenciler ile gruplandırmaktadır. Fen, Anadolu ve öğretmen lisesi öğrencileri, dershanelerde daha özel ilgi gösterilerek öğretim alabiliyorken, meslek lisesi öğrencilerine daha az ihtimam gösterilebiliyor. Dolayısıyla dershanelerin varlığı bu boyutuyla asla fırsat eşitliği sunmamaktadır.

Öğrencilerin farklı donanımlara sahip farklı okullardan gelmesi, dershanelerin neden olduğu fırsat eşitsizliğinin nedenlerinden biridir. Farklı okul türlerine devam eden öğrenciler (fen liseleri, Anadolu liseleri, meslek liseleri), dershaneler tarafından adeta birer başarı sermayesi olarak tasnif edilmekte ve buna yönelik bir öğretim süreci işletilmektedir.

Özel dershaneler ve sosyal yansımaları

Bireylerin potansiyellerini en üst düzeye çıkarmayı amaçlayan eğitim sistemi, aynı zamanda toplumsal dönüşümün en önemli araçlarından biridir. Ancak Eskicumalı'ya (2003) göre, toplumsal değişimin gerçek faktörleri, sosyoekonomik ve politik yapılardır. Eğitim ise toplumsal değişme sürecinde gerekli ve oldukça önemli bir ortak faktördür. Türkiye'de yaşanan nüfus hareketliliğiyle (göçler) birlikte hızlı bir kentleşme sürecine girilmesi, buna bağlı olarak yaşanan ekonomik değişimler, yeni bir sosyal yapının oluşmasına neden olmuş ve bu sosyal yapı içinde eğitim, toplumsal statü elde etmenin en önemli ve en yaygın aracı haline gelmiştir. Üniversite eğitimi vasıtasıyla toplumsal statüsü yüksek bir mesleğe sahip olmak, bireylerin yaşamında belirleyici öneme sahip temel konulardan biri haline gelmekte ve bu durum, eğitimi toplumsal değişimin sıçrama tahtası haline getiren bu yoğun edinimsel talepleri üretmektedir. Böylelikle toplumda, yükseköğretim yoluyla hayat standartlarının yükseleceği beklentisi, oluşan rekabet ortamında dershanelere yönelimi arttırmıştır.

Sosyal kategori bağlamında "bireylerin kendi dünya görüşlerine uygun" olan dershanelere yöneldikleri katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. (Tablo 4). Katılımcılardan DY1, ES3, KY2 ve V1 bireylerin kendi dünya görüşlerine uygun dershaneleri tercih ettikleri yönünde görüş belirtmişlerdir.

> Dershane başarılıysa, aileler çocuğunu ideolojisine uygun dershaneye göndermek ister. Çünkü aile de o ideolojinin bir parçasıdır ve çocukta bu ideoloji geliştikçe ailenin de hoşuna gider. Örneğin ben kızımı cemaat dershanesine gönderiyorum. Bence ah-

TABLO 4
Sosyal Kategori İle İlgili Görüşler ve Frekansları

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Bireyler, dünya görüşlerine uygun dershaneleri tercih etmektedirler.	DY1, ES3, KY2, V1	11.4
Dershaneler toplum tarafından kabul görmektedir.	DY1, DÖ2	5.7

laki anlamda bu dershaneler daha uygundur. Çocuğunu daha önce başka dershanelere göndermiş bir anne olarak bunu söylüyorum. (V1)

Şimdi dershaneler, sınav kazandırma kaygısı olan kurumlar olmakla birlikte gençliği koruyup kollayan bir mekanizmaları da vardır. Öğrencilere sahip çıkmada önemli hizmetler yaptıklarını biliyoruz. Bu düşünceyi her dershane desteklemeyebilir. O yüzden de farklı ideolojilerde ve amaçlara sahip dershanelerin olması doğaldır. Zaten bu seçimi yapan velidir, ailedir. O ideolojileri desteklemeyen bir profil olsaydı sistemler varlığını koruyamazdı. Dershaneler öğrencilerin okuldan arta kalan zamanlarında onları muhafaza ve meşgul eden korunaklı kurumlardır. (KY2)

Dershaneler, eğitim sistemimizin yetersizliklerinden, sorunlarından, yanlışlarından doğmuş kurumlardır. Başta doğu ve güneydoğu olmak üzere, kamusal eğitimin başarılı olamadığı bölgelerde ve durumlarda, eğitimin kalitesini yükseltmiştir. Çocuklarımızın, iyi bir eğitimden mahrum kalarak suç çeteleri ve örgütlerin tuzağına düşmeleri önlenmektedir. (ES3)

Dershanelerin, sosyal olgular üzerinde etkili hale gelmesi, sadece öğretim yapılan, okul eğitimini destekleyen ya da sınavlara hazırlayan kurumlar olmadıkları, hem psikolojik hem de toplumsal bir etki alanına sahip olduklarını da göstermektedir. Özellikle düşünceleri ve hayat görüşleri benzer olan bireylerin, dershane tercihlerinin de aynı yönde olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda dershaneler, aileler tarafından, başarıyı arttıran öğretimsel uygulamaların yanı sıra, çocuklarının kendi ideolojik görüşlerine uygun şekilde eğitildikleri ve toplumsal ahlak anlayışı doğrultusunda bir yapılanmaya sahip kurumlar olarak görülmektedir. Muhafaza edilme yaklaşımının, öğrencilerin korunmasına yönelik anlayışın dershane dışında da devam etmesine ve böylelikle özel dershanelerin toplumsal yapının dönüşümünde etkin bir rol almasına olanak sağladığı görülmektedir.

Kariyer hedeflerini merkezî sınavlara bağlayan ve bu sınavlardaki başarı üzerinden toplumda saygın bir konum elde etme beklentisinde olan bireyler, DY1'in de ifade ettiği gibi, özel dershaneleri hem akademik ihtiyaçlara cevap veren hem de sosyal kabul görmüş kurumlara dönüştürmüştür:

Herkesin ulaşabileceği bir dershane var. Kimisi 10 milyar kimisi 3 milyara öğrenci kabul ediyor. Yani bu fırsat eşitsizliği ise suyun 5 litresi 3 TL, musluktan içersen bedava. Ama kimse musluktan bedava olarak suyu içmiyor. Maddi durumu iyi veli geliyor sa-

> ati 100 TL'ye ders istiyor. Bir benzetme yapacak olursak; lokanta burada, kimse zorla sizi lokantaya sokmuyor. Biz de kimsenin ayağına gitmiyoruz. Şu kapıdan sadece ihtiyaç duyan ve gücü yeten geliyor.

Katılımcılardan DÖ2'ye göre özel dershanelerin en önemli destekçisi kaliteli bir yükseköğretim ve önemli bir toplumsal statüye sahip olmak isteyen bireyler ve velileridir. DÖ2'ye göre:

> İnsanlar toplumda belli bir konum ve statü sahibi olmak ve iyi bir fakültede öğrenim görmek istiyorlar. Bunun için de dershaneleri amaçlarına ulaşmada bir ihtiyaç olarak görmektedirler. Aileler çocuğunu dershaneye gönderirse iyi bir okul kazanır, iyi bir meslek sahibi olur diye düşünüyor. Ailelerde bu türden bir beklenti var. Benim çocuğum dershaneye gitsin ve sınavı kazansın diyor. Gelir düzeyi yüksek aileler çocuklarına özel ders aldırırken, alt-orta gelir düzeyindeki ailelerin çocuklarını dershaneye göndermekten başka çareleri yok. Dolayısıyla dershane olayının en büyük destekçisinin veliler olduğu rahatlıkla görülmektedir.

Dershanelerin toplumsal bir ihtiyaç doğrultusunda ortaya çıktığı ve toplumsal desteğe sahip kurumlar olduğu, sınavlara hazırlanan öğrenci ve aileleri tarafından tercih edildikleri, varlıklarını bu destek üzerinden sürdürdükleri bir gerçektir. Dolayısıyla dershaneler, tamamen toplumsal bir ihtiyaçtan doğan, toplumsal statü için birer sıçrama tahtası işlevi gören kurumlara dönüşmüşlerdir.

Özel dershaneler ve kurumsal yapı(lanma)ları

Türkiye'de özel dershaneler, eğitimsel amaçları ve işlevleri doğrultusunda hem devlet okulları hem de özel okullardan farklılaşmaktadır. Zira her iki kurumda eğitim gören öğrenciler, eğitim sisteminin bir gerçeği olan merkezî sınav bariyerini aşmak için özel dershanelerden faydalanabilmektedir. Bu durum özel dershaneleri, sistem içerisinde farklı okul türlerinden ve her öğretim düzeyinden öğrencilerin taleplerine karşılık veren kurumlara dönüştürmüştür.

Dershanelerdeki kurumsal yapılanmaya bağlı olarak, katılımcılar tarafından ifade edilen en yüksek frekansa sahip görüşler; "dershanelerde kurumsal denetimin yetersizliği" ve "dershanelerde örgütlenme ve sendikal faaliyetlerin olmaması" şeklinde tespit edilmiştir (Tablo 5).

TABLO 5
Kurumsal Kategori ile İlgili Görüşler ve Frekansları

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Dershanelerde kurumsal anlamda yeterli denetim bulunmamaktadır.	A4, DY2, DÖ2	8.5
Dershanelerde örgütlenme ve sendikal faaliyetler işlevsizdir.	DÖ1, DÖ3, DY1	8.5
Dershaneler, birlik ve dernekler yoluyla örgütlenmiş kuruluşlardır.	A4	2.8

Katılımcılardan A4, DY2, DÖ2 denetim mekanizmasına tabi özel dershanelerde, bu tür uygulamaların öğretim sürecini geliştirme amacını ve işlevini tam anlamıyla yerine getir(e)mediğini ifade etmişlerdir. Örneğin DY2'nin ifadesiyle:

> Biz Milli Eğitim içerisinde denetim mekanizmasına tabiyiz. Dershanelerde yapılan denetim mekanizmasında, dosyalar denetlenir, öğrenci sayısı ve ders programına bakılır. Yasaya göre, bir öğretmen haftada en fazla 21 saat dershaneye girebilir der. Biz 40-50 saat derse göndeririz. Öğretmenin bir haftalık resmî ders programı vardır ve müfettişe bu gösterilir ancak o öğretmenin haftalık ders saati gayrıresmi olarak 50 saati rahatlıkla geçebiliyor. Denetimi yapan müfettiş de bunu bilir. Bu anlamda gerçek manada denetim yapılmaz.

Eğitim sistemi içerisinde resmî statü ve kurumsal temsiliyete sahip özel dershaneler, kamu ve özel eğitim-öğretim kurumları gibi yasal olarak denetlenen kuruluşlardır. Denetimin temel amacı, öğrencilerin akademik başarısını yükseltmek ve okulların kapasitesini artırarak öğrenmeye ilişkin fırsatların yaratılmasına katkıda bulunmaktır (Sabancı ve Şahin, 2007). Ancak denetim mekanizmasının amaçlarının gerçekleştirilmesi bağlamında da çeşitli sorunlar mevcuttur. Eğitim alanındaki denetimlerden beklenen yararın yeterince sağlanamadığı, denetimin mevcut haliyle süreci geliştirmeye yönelik katkıyı sunamadığı görüşü hâkimdir (Memduhoğlu, 2012).

Eğitim alanında hizmet veren özel dershanelerin sayılarının artması, sivil bir örgütlenme ve temsiliyetin gerekliliğine yönelik ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bu durum, özel dershaneleri ciddi bir kurumsallaşma sürecine yöneltmiş ve Özel Dershaneler Birliği (ÖZDEBİR), Güven Eğitim ve Öğretim Veren Kurumlar Derneği (GÜVENDER), Tüm Özel Öğretim Kurumları Derneği (TÖDER) gibi şemsiye ve birlik-kuruluşlar vasıtasıyla kendi meslek örgütlerini kurmaya başlamışlardır (Özoğlu, 2011). Ancak katılımcıların görüşleri (DÖ3, DY1), bu mesleki örgütlenmenin piyasa koşulları nedeniyle etkin bir şekilde gerçekleşemeyeceğine dikkat çekmektedir. Katılımcılar dershanelerin dernekler ve birlikler yoluyla örgütlenmiş olmalarına rağmen, rekabete dayalı kurumlar olmaları nedeniyle, örgütlü bir şekilde hareket edemeyeceği yönünde görüş belirtmişlerdir:

> Dershaneler aslında birer ticarethane. Dershane sahibi, öğretmen bu kurumlardan para kazanıyor. Yani bu kurumlarda ekonomik nedenler daha ön planda. Bu yüzden sürekli bir rekabet var. Bu durum birlikte hareket etmeyi zorlaştırıyor. Olan küçük işletmelere olacak. (DÖ3)

> Cemaat dershanesi diye bir algı var. Onlar ve diğerleri diye bir gruplaşma oluştu. Dolayısıyla GÜVENDER bir tarafta, ÖZDEBİR ya da TÖDER diğer tarafta görülmektedir. Aslında bu dernekler çatısında, birlik varmış gibi görünüyor ama bu hiçbir zaman olmadı. Çünkü sadece bir kurum birinci çıkarıyor. Dolayısıyla özel dershaneler

> arasında sıkı bir rekabet var. Kurumsal bir rekabet olduğu için de bu birlik veya derneklerin, sadece alınan bir takım kararların duyurulması işlevleri var. Bu birliklerin, dershanelerin kapatılmasının engellenmesine yönelik hiçbir güç ve etkilerinin olmadığını düşünüyorum. (DY1)

Katılımcılardan DÖ1 ise dershanelerde sendikal faaliyetlerin olmadığı yönünde görüş belirtmiştir.

> Kurum olarak dershane, öğretmenini ve çalışanlarını korumaktan çok ekonomik kaygılarla hareket eden bir oluşumdur. Ayrıca dershane öğretmenlerinin de dâhil olduğu bir sendikal faaliyet yok. Bir ara kurulmaya çalışıldı ama dershanecilikte herkes kendi sözleşmesine imza atıyor. Her çalışan öğretmenin ücreti farklı olduğu için, aralarında rekabet olduğu için birlikte hareket etmeleri söz konusu olmuyor. Dolayısıyla kurumsal bir birlik ve hareketin sağlanması çok zor görülüyor. (DÖ1)

Özel dershanelerin, mesleki olarak çeşitli birlik-kuruluş veya dernekler adı altında örgütlenmeleri, devletin yasal statüsü çerçevesinde varlıklarını sürdürmeleri ve tüzel bir yapıya kavuşmaları, aynı zamanda tüzel bir hiyerarşinin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, dershanelerin, kurumsal ölçekli hiyerarşik yarı-özerk yapılar olarak denetlenmesi ve eğitim yapıları olarak organize olmaları, aynı zamanda ontolojik bir üretimi de beraberinde getirmektedir. A4'ün ifade ettiği gibi:

> Dershaneler kendi içlerinde örgütlenmiş ve bakanlığa bağlı, resmî statüye sahip ve üstelik hem eğitim yönüyle hem de mali olarak denetime tabi kurumlardır. Dershane kurucularının bir araya gelmesi sonucunda oluşturdukları birlikler vasıtasıyla da örgütlü kurumlar haline dönüşmüş, aynı zamanda iktidar ile ters düşmemeye çaba gösteren yarı-özerk girişimlerdir.

Ekonomik etkileri bakımından özel dershaneler

Gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de neoliberal politik yapılanmalar (kontrollü piyasa yapılanması), toplum ile ekonomik düzen arasındaki yapılanmada, devletin müdahaleci etkisini azaltmış; buna karşın özel müteşebbislerin desteklenmesiyle toplumda rekabete dayalı bir yapının doğmasına zemin hazırlanmıştır (Bakan, 2009; Uçkaç, 2010). Dershaneler tam da bu konuda talebin doğmasına paralel ve arzı gerçekleştirilen bir istihdam alanı olarak piyasada etkin bir yer edinmiştir. Bu etkinlik aynı zamanda büyük bir bütçenin tanımlanmasına da kapı aralamıştır. Türkiye Eğitim Meclisi Sektör Raporu'na göre 1,3 milyona yakın öğrencinin eğitim hizmeti aldığı dershane kurumlarında 50 bini aşkın öğretmen, 20 bini aşkın diğer çalışan istihdam edilmektedir (TOBB, 2012). Türkiye'de özel dershane sektörünün yaklaşık 6-8 milyar Amerikan doları gibi çok büyük bir pazara sahip olduğu belirtilmektedir (Yıl-

TABLO 6
Ekonomik Kategori ile İlgili Görüşler ve Frekansları

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Dershaneler, aileler için ekonomik külfet oluşturmaktadır.	A1, A2, ES1, ES3, LY1, LY2, SP2, V2, V3, K1	28.5
Dershanelerin kapatılması, kayıt dışı ekonomiye zemin oluşturur.	A1, DY1, ES1, LÖ1, LÖ3, SP1, V1	20
Dershanelerde emek sömürüsü vardır.	A2, A4, ES1, ES4	11.4
Dershaneler ekonomik döngüye katkı sunmaktadır.	DÖ1, KM1, KM2	8.5
Dershaneler, öğrencilere burs imkânı sağlamaktadır.	ES3, KY1, KY2	8.5
Dershaneler istihdam imkânı sağlamaktadır.	V3	2.8

maz ve Altınkurt, 2011a). Dershanelere bağlı olarak gelişen diğer sektörler (kırtasiye, matbaa, kantin vb.) düşünüldüğünde, Türkiye'de dershanelerin ciddi bir ekonomik boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların özel dershaneler bağlamında, ekonomi kategorisine yönelik görüşleri Tablo 6'da verilmiştir. Buna göre dershanelerin "aileler için ekonomik külfet" oluşturduğu ancak yine de dershanelerin "kapatılmaları ile kayıt dışı bir ekonominin oluşacağı" endişesi ve dershanelerde "emek sömürüsü" olduğu yönündeki ifadeler birçok katılımcı tarafından belirtilmiştir.

Özel dershanelerin ekonomik anlamda ailelerin bütçesine getirdiği ek yük önemli bir sorundur. Katılımcılardan A1, A2, ES1, LY1, LY2, SP2, V2 ve V3'ün görüşleri de bu doğrultudadır. Örneğin LY2'nin kısa ve net bir şekilde ifade ettiği gibi:

> Dershaneler imkânı olan çocukların gidebildiği, imkânı olmayan çocukların bu takviyeyi alamadığı kuruluşlardır.

İyi bir üniversiteye yerleşme, mesleki anlamda kariyer elde etme imkânları açısından fırsat eşitliği sağlama vasfı atfedilen özel dershanelerin, özellikle çocuklarını parasız devlet eğitiminden yararlandırmak isteyen alt-orta gelir düzeyindeki aileler için ekonomik anlamda bir fırsat eşitsizliği yarattığı da ortadadır. Bu duruma dikkat çeken SP2'nin ifadesiyle:

> Eğitim, dershanelerde paralı olarak gerçekleşmektedir. Bu kabul edilebilir bir durum değil, yanlış bir uygulamadır. Çocuklar, dershaneye ihtiyaçları olduğu için, devletin okullarında iyi eğitim alamadıkları için gidiyorlar. Bu durum aileye ekonomik olarak yük olmaktadır. Dershane ücretleri, küçük bir kasabadan, büyükşehirlerdeki dershanelere kadar çok farklı fiyat uygulamaları vardır. Miktar bir öğrenci için bin liradan 20-30 bin liraya kadar çıkmaktadır. Örneğin, ben iki çocuğumu da dershaneye gönderdim fakat bu durum aile bütçemizi oldukça zorladı.

Yüksek sosyoekonomik statüye sahip ailelerin çocukları, başarılı olmak için gerekli eğitimsel ve sosyal fırsatlara daha çok sahip olduklarından (Şengönül,

2013), özel dershanelerin varlığı daha çok alt ve orta gelir grubuna sahip kitlelere dayanmaktadır. Bu durum, düşük gelirli ailelerin bütçesine bir baskı yaratmasına rağmen ES3, K1 ve V2'nin belirttiği üzere özel dershaneler bu ailelerin yönelmek durumunda kaldığı öncelikli kurumlardır. Örneğin K1'in ifadesiyle:

> Özel dershanedeki kantinciliğim esnasında şunu fark ettim. Özel dershaneler olmalı çünkü buralara gelen öğrenciler içinde zengin ailelerin çocukları çok fazla değil. Onlar daha çok özel okullarda. Örneğin biri dershanede, diğer ikisi özel okulda olmak üzere işlettiğim üç kantin var. Özel okuldaki cirom dershanedeki ciromun en az %60'ından daha fazla. Bunun sebebi özel okullardaki varlıklı aile çocuklarının daha fazla alışveriş yapmasıdır. Oysa dershanelere gelen, dişinden tırnağından arttıran anne-babanın çocuklarıdır.

Katılımcılardan A1, DY1, ES1, LÖ1, LÖ3, SP1 ve V1 dershanelerin kapatılması durumunda ortaya çıkabilecek usulsüz ve kayıt dışı yapılara dikkat çekmişlerdir. Nitekim SP1'in belirttiği gibi:

> Dershanelerin kapatılması durumunda, eğitim-öğretime yönelik çeşitli hizmet kuruluşları merdiven altına iner. Ya da özel ders alma durumu söz konusu olur. Bu sefer de belki biraz daha pahalı olur. Bu durumda öğretmenler daha yüksek rakamlar talep edeceği için ekonomik durumu yetersiz aileler daha çok zorlanacaktır. Yani 24 kişilik bir sınıfta bir öğretmenin ders vermesiyle 3 kişiye ders vermesinin fiyatı aynı olmayacaktır.

Özel dershaneler, ailelerin bütçesi üzerinde bir baskı yaratsa da, eğitim sisteminin sınav odaklı ve öğrenciler arasında rekabete dayalı olması, dershanelerin kapatılmasını zorlaştırmaktadır. Bu durumun gerçekleşmesi durumunda ise aile ve öğrenciler, eğitim-öğretim desteği konusunda başka arayışlara gireceklerdir. Üstelik dershaneler dışındaki bu seçeneklerin gayrıresmi, kontrol mekanizmaları dışında ve usulsüz bir yapıda olması söz konusu olduğunda, daha vahim durumların ortaya çıkacağı da düşünülmelidir.

Katılımcılardan, A2, A4, ES1 ve ES4 dershanelerde öğretmenlerin maruz kaldığı emek sömürüsüne ilişkin görüş belirtmişlerdir. Örneğin, ES1'in ifade ettiği gibi:

> Öncelikle asıl sıkıntı dershanelerin varlığıdır. Ayrıca dershanelerin öğretmen profilinin, ya emekli öğretmenler ya da atanamamış, yeni mezun olmuş, deneyimsiz ve maddi olarak neredeyse çaresiz durumda kalmış öğretmenler olduğu görülmektedir. Ucuz emek sömürüsü söz konusu. Alternatif çalışanlar da çok olduğundan ya bu paraya çalışın ya da gelmeyin denilebiliyor.

Dershaneler, ekonomik döngüye katkı sağlayan ve istihdam yaratan kurumlar olmanın ötesinde, özellikle öğretmen kadrosu açısından, bazı olumsuzlukla-

rı üretebilmektedir. Ders saatlerinin fazlalığı, öğretmenlerin sigorta primlerinin düşük seviyede veya eksik yatırılması, düşük ücret karşılığında üniversite (özellikle son sınıf) öğrencilerinin etüt öğretmeni olarak çalıştırılması gibi durumlar söz konusu olduğunda, dershaneler emeğin "sömürüldüğü" yapılar olarak değerlendirilmektedir (Boratav, 2015; Demirer, 2012).

Eğitim alanında, hem adaletsiz bir ekonomik rantın çeşitli kişi veya yapılara akması hem de bu alanda görev yapan eğitimcilerin emeklerinin sömürülmesi önemli bir adaletsizliğe işaret etmektedir. Özel dershanelerde ve devlet okullarında görev yapan öğretmenler karşılaştırıldığında, söz konusu emek sömürüsünün hangi boyutlarda olduğu daha net bir şekilde görülebilmektedir. Katılımcı ES4'ün de ifade ettiği gibi:

> Devlet yönünden düşünürsek bir kaçak çalışma durumu var. Bugün lisans mezunları dershanelerde çalıştırılıyor. Ön lisanstan mezun olup öğretmen olanlar da var. Devlet okullarına atananlar 2.500 lira maaşla çalışıyor iken atanamayanlar dershanelerde 1.000-1.500 liraya çalıştırılıyor. Özel dershanelerin bu tutumu adil değil. Hakkaniyet ölçüsünde düşünülecekse dershane öğretmenleri de bu seviyede bir maaş almalıdır.

Ekonomik döngüye katkıları bağlamında değerlendirildiğinde, özel dershanelerin kapatılması ya da özel okula dönüştürülmesi süreci, doğrudan ya da dolaylı olarak çok sayıda paydaşı da etkileyecektir. Katılımcılardan DÖ1, KM1 ve KM2'nin de ifade ettikleri gibi:

> Ortada ciddi bir para dönüyor. Ayrıca bunun yayın, kitap sektörü var. Dershanelerin kapatılması sadece dershane sahipleri ya da öğretmenleri etkilemeyecek. Matbaacı, kırtasiye, kantinci, dershane etrafındaki yemek sektörünü de etkileyecek. Kızılay da her binada dershane var. Kapatılma sürecinde bu binalar ne olacak. 10-20 yıl aynı kurumda çalışmış olan öğretmenin tazminatını kimler ödeyecek. Bunlara yönelik bir çalışma yok. Kurumsal anlamda kimsenin böyle bir çalışması yok. Gemisini kurtaran kaptan misali kimisi okula dönüşmeye çalışıyor, kimisi yayın işine dönüyor. Herkes farklı sektörlere dönüyor. (DÖ1)

> Benim kırtasiye mağazam büyük. Ben dershanelerin kapatılmasının sıkıntısını %5-%10 hissederim. Dershanelerin kapatılmasının bizim için en az 500 bin ile 1 milyon TL arasında zararı var. Sadece benim bulunduğum binada 150 öğrenci var. Kızılay da nereden baksanız 10-15 bin öğrenci var. Sadece bizim için değil, çevredeki diğer sektörler için de zararlı. Birey sadece buraya kitap, kalem, test almak için gelmez. Bitişik işletmede yemek yer, dershane açık olduğu zaman bütün sektörler kazanıyor. Kapatılmaları ekonomik açıdan büyük bir kayıp olur. (KM1)

> Dershanelerin kapatılması ekonomik anlamda bize çok zarar verecek. Yirminin üzerinde dershane ile çalışıyorum. Bu yüzden kazancımda en az %60-70 oranında bir azalma olacak. Bunun anlamı aylık en az 250-300 bin demektir. (KM1)

Katılımcılardan ES3, KY1 ve KY2 özel dershanelerin sağladığı burs imkânlarını dile getirmişlerdir. KY1'in ifadesiyle:

> Eğitim politikasını belirleyenler, eğitim yöneticileri, siyasi iktidarlar; niteliksel olarak eğitimi geliştirme süreçlerini iyi işletemedikleri görülmektedir. Dershaneler kırsal kesimde özellikle başarılı ve yoksul öğrencilere fırsatlar sunmakta, burslu öğrenci okutmaktadır. Türkiye'de 1 milyon 200 binin üzerinde öğrenci dershaneye devam ediyor. Yasa gereği bunların yüzde 3'ünü ücretsiz okutmak söz konusu ama hangi dershaneye giderseniz gidin, dershanelerin kontenjanlarından yararlanan öğrencilerin %10'larının üzerinde olduğu rahatlıkla görülebilir.

Özel dershanelerin maddi kazanç sağlayan kuruluşlar olmanın yanı sıra, aynı zamanda ekonomik durumları iyi olmayan öğrencilere eğitim imkânı sağladıkları da bir gerçektir. Serbest piyasa koşullarında, ayakta kalma çabası içinde olan bu kuruluşlarda yasal olarak, kayıt yapan öğrencilerin en az %3'ünün burslu ve şehit-gazi çocuklarının ise ücretsiz okutulması zorunluluğu bulunmaktadır (*Resmî Gazete*, 2012, 28239 sayılı yasa). Bu yasal zorunluluk aynı zamanda, ekonomik anlamda dezavantajlı öğrencilere daha iyi koşullarda eğitim görme olanağı sunmaktadır. Bu bağlamda, özel dershanelerin sosyoekonomik farklılıkları gidermede, sınırlı da olsa katkı sağladığı ifade edilebilir.

Katılımcılardan V3'e göre dershaneler önemli bir istihdam alanı yaratan özel teşebbüslerdir:

> Dershaneler neoliberal ekonomi uygulamasında özel bir teşebbüs. Bence buna engel olunmamalı. Sadece öğretmenler için değil, bunun dışında birçok kişiye iş alanı, sağlamaktadır. Ticarette bir fırsat eşitliğidir aslında. Bunun engellenmesi teşebbüs hürriyetine ve ekonomik dengeye zarar vermektedir.

Özel dershanelerin; istihdamın gerçekleştirilmesi ve işsizliğin giderilmesine belirli ölçüde imkân sağladığı, vergi boyutu vb. yükümlülüklerle devlete ve tüm bunlara ek olarak aktüel ekonomik döngüye de önemli oranda katkı sağladığı görülmektedir.

Psikolojik etkileri bakımından özel dershaneler

Öğrenci ve ailelerinin geleceğe yönelik yaşamsal kaygıları, özel dershaneler gibi, okul dışında eğitim-öğretimi destekleyen yapıları gündeme getirmiştir. Okul eğitimine destek veren ve özellikle merkezî sınavlarda başarılı olmak amacıyla tercih edilen özel dershanelerin varlığı hem öğrenciler hem de aileleri üzerinde bir takım psikolojik etkiler yaratmaktadır. Bu durum, aynı zamanda, özel dershaneleri "başarının yegâne adresi" olarak gören ve dershaneye devam etmeden bir üst eğitim kademesine geçilemeyeceğine yönelik inancı güçlendirmiş ve

mevcut eğitim sisteminde bu kurumları vazgeçilmez hale getirmiştir. Böylelikle aileler, ekonomik yeterliliklerine göre belli bir bütçeyi dershaneler için ayırmayı zorunluluk olarak algılamaktadır. Bu aşamada, aileler açısından en önemli sorunu, ekonomik yetersizlikler ve zayıf bütçenin yarattığı ağır sorumluluklar oluşturmaktadır.

Katılımcılar, dershanelerin "öğrencileri sosyal hayattan soyutladıkları", aileler ve öğrenciler bakımından "sürecin dışında kalma kaygısı ve zorunluluk algısı" yarattıkları ancak yine de "öğrenci ve ailelerine motivasyon ve rehberlik hizmeti" sağladıkları yönündeki ifadeleri sıklıkla belirtmişlerdir (Tablo 7).

TABLO 7
Psikolojik Kategori ile İlgili Görüşler ve Frekans Tablosu

Kodlanmış görüşler	*Açımlayıcı frekans*	*%*
Dershaneler, öğrencileri sosyal hayattan soyutlamaktadır.	A1, A3, K2, LÖ1, DÖ2, Ö3, V1	20
Dershaneler, bireyde, sürecin dışında kalma kaygısı ve zorunluluk algısı yaratmaktadır.	A4, K1, LÖ1, LÖ3, V2, V3, LÖ2	20
Dershaneler, öğrenci ve ailelerine, motivasyon ve rehberlik hizmeti sağlamaktadır.	KY2, Ö1, Ö3, V2	11.4
Dershanelerde çalışan öğretmenler, yoğun bir iş stresi yaşamaktadırlar.	DÖ2, DÖ3	5.7
Dershanelerin kapatılma kararı, çalışanlarda işsiz kalma korkusu yaratmaktadır.	DÖ1, K3	5.7
Dershaneler, öğrencileri rekabete ve dolayısıyla bireyselciliğe yönlendirmektedir.	V1, DÖ2	5,7

Katılımcılardan A1, A3, K2, LÖ1, DÖ2, Ö3 ve V1 özel dershanelerin öğrencileri sosyal hayattan dışladığı yönünde görüş belirtmişlerdir. DÖ2'nin görüşlerine göre:

> Saçlarını taramayan, yüzü sivilceler içinde öğrenciler var. O süreç çocuğu gerçekten yıpratıyor. Rekabet çocukları daha bireyci hale getiriyor. Çocuk başarısızlık duygusunu tadıyor. Sürekli sınavı kazanamayan öğrenci için süreç bitmiyor. Tekrar dershaneye geliyor. Tekrar sınavlara hazırlanıyor. Dolayısıyla o süreci tekrar tekrar yaşamaları çok kötü oluyor.

Benzer görüşler; A1, A3, K2, LÖ1, Ö3 ve V1 tarafından da dile getirilmiştir. Örneğin:

> Öğrencilerin gençlik çağlarında zamanlarının büyük kısmının dershanelerde geçmesi, sportif ve sosyal kültürel faaliyetlere yönelmemeleri yeterince dinlenme ve başka alanlarla meşgul olacak fırsatı bulamamaları, aslında ileriki yaşama çeşitli problemlerin tohumunu ekiyor diyebiliriz. (A3)

> Okul-dershane arasında mekik dokumaktan yoruluyorum ve kendime vakit ayıramıyorum. (Ö3)

> Aynı öğrencinin yıllarca dershaneye geldiğini biliyorum. Bu açıdan geleceğimiz olan gençlerin günlerce aylarca çalışarak, gençliklerini yaşamadan buralara gelmesi üzücü tabii. (K2)

Zamanlarının büyük bir kısmını okul ve özel dershanelerde geçiren öğrenciler açısından ders ve sınavlar, sosyal hayatı adeta ortadan kaldırmakta ve öğretim süreci boyunca stres ve kaygı şeklinde ortaya çıkan psikolojik baskılar, bir anlamda bireyin sosyal hayattan tecrit edilmesine yol açmaktadır. Özellikle sınav kaygısında, bireyin kendini kişilerarası olumsuz sonuç beklentileri içeren başarısızlık korkusu içinde bulması (Sübaşı, 2007) psikolojik ve fizyolojik bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Çankıroğlu, 2007; Kumandaş, 2013; Özgen vd., 2014).

Katılımcılardan A4, K1, LÖ1, LÖ3, V2 ve V3 özel dershanelere devam etmenin aileler tarafından bir zorunluluk olarak algılandığı yönünde görüş belirtmişlerdir. Örneğin LÖ3'e göre:

> Aileler, çocuğum hangi dershaneye giderse gitsin yeter ki 3-5 yıl sonra, işte "Arkadaşım gitti ve kazandı, ben gidemedim" lafını duymamak için çocuklarını dershaneye gönderiyorlar. Hepsi değil ama özellikle alt ve orta gelir grubundaki ailelerin önemli bir kısmı bu psikolojik hissiyata sahiptir. İlerleyen yaşlarda, çocuklarından bunu duymak istemiyorlar.

Benzer görüşler diğer katılımcılar (V3 ve A4) tarafından da belirtilmiştir:

> Dershaneler; mevcut eğitim sisteminden dolayı, çocuklarımızı göndermek durumunda olduğumuz ve sınav kaygımızı büyük ölçüde bertaraf eden kurumlardır. Sınav ve tercih sürecine kaygı ile yaklaşabiliyorsunuz. Bu tedirginlik ve yetersizlik algısı nedeniyle, merkezî sınav sisteminin destek mekanizmaları olarak, neredeyse tek seçenek olan özel dershanelere gitmek zorunda kalıyorsunuz. Dershaneler veli-öğretmen-öğrenci eksenli uzun metrajlı gayret ve emek koşusunun, iki saatlik sınav adaletsizliğine karşı alınan bir doping sürecidir. (V3)

> Özellikle ekonomik nedenlerden ötürü, öğrenci ve velilerde, sosyal ve psikolojik dışlanmışlık ve yetersizlik hissini oluşturmaktadır. Bu türden duygular ise zaten sınav psikolojisini yoğun yaşayan bu bireylerdeki baskının daha da artmasına neden olabilmektedir. Bu yüzden öğrenciler ve aileleri için dershaneye gitmek bir zaruret olarak algılanıyor. Bu durum çocukları ve aileleri farklı şekillerde etkiliyor. Özellikle de başarı beklentisinde olan aileleri çocuklarına karşı daha baskıcı ve tahammülsüz hale getirebilmektedir. (A4)

Merkezî sınavlara hazırlanmak amacıyla, özel dersliaieye devam etmek aynı zamanda farklı psikolojik boyutları olan bir sürecin başlaması anlamına da gelmektedir. Bu sürecin dışında bulunmak, aileler açısından bir sorumluluk duygusunu da tetiklemektedir. Daha yaygın bir kanıyla, aileler; komşular, tanıdık

kimseler veya mahalle baskısı geleneğine uygun olarak, çocuklarını özel dershaneye göndermeyi bir zorunluluk olarak hissetmektedir.

Katılımcılardan LÖ2 ise "başarının garantisi" olarak algılanan dershane sürecinin dışında kalmanın yarattığı/yaratacağı kaygıya dikkat çekmiştir:

> Çocuğu dershaneye gitmek isteyen aileler maddi durumları olmasa bile bir şekilde bütçe ayırarak çocuklarının iyi bir üniversite kazanması adına dershaneye yolluyorlar. Ancak zaten sınırlı olan aile bütçesi diğer çocuklar için yetersiz kalıyor ve aile ekonomik bütçe açısından olumsuzluk yaşayabiliyor. Dershaneler başarının garantisi olarak algılandığı için çocuğunu ekonomik nedenlerle dershaneye gönderemeyen ailelerde, çocuğuna iyi bir gelecek sağlayamama düşüncesi önemli bir psikolojik sorun olabilmektedir. Arkadaşları dershaneye giderken bir öğrencinin dershaneye gitmemesi de kaygıya neden olmaktadır.

Bu bağlamda dershane sisteminin dışında kalmak; dershane eğitimi olmadan başarının ve hedeflenen gelecek planlarının gerçekleşemeyeceği düşüncesini, kaygısını ve yetersizlik duygusunu beslemektedir. Bu durum özellikle aileler açısından psikolojik tahribata ve çeşitli sorunlara neden olabilmektedir (*Hürriyet* gazetesi, 2007; *Sabah* gazetesi, 2013; *Vatan* gazetesi, 2010; *Zaman* gazetesi, 2009).

Katılımcılardan KY2, Ö1, Ö3 ve V2 özel dershanelerin motivasyon ve rehberlik hizmeti sağlamadaki rolüne dikkat çekmişlerdir.

> Öğrenciler dershanelerde rehberlik servisine daha kolay ulaşmaktadır. Sınavlara yönelik tercihlerde dershaneler daha iyi hizmet vermektedir. Dershanelerde öğrencilerin not korkusu yok. Bu durum onların motivasyonunu arttırır ve istekli olurlar. İstekli öğrenci, öğretmeninin motivasyonunu da artırır. (KY2)

> Dershanede daha çok motive oluyorum. Dershanedeki öğretmen birebir ilgileniyor. Gidip soru sorduğumuzda tek tek açıklıyor, anlatıyor. Okulda bir hocamız bana zor sorular getirmeyin dedi. Fakat dershanedeki hoca mutlaka çözdürmeye zaman ayırıyor. (Ö1)

> Öğretmenler dershanede güler yüzlü ama okuldakiler çok asık yüzlü. O yüzden zaten soru da soramıyoruz. Dershanede bana özel çalışma planını yapıyorlar. Ama okulda bu yok. Sonra ev ziyaretleri, çalışma ortamımı görüyorlar. Ailemle tanışıyorlar ve bu beni daha da mutlu ve motive ediyor. (Ö3)

> Benim çocuklarım mezun olduktan sonra dershaneye gittiler. Dershaneye gitmek, mezun öğrenciler için daha olumlu. Çünkü çocuk mezun olduktan sonra dershaneyi tekrar bir ümit kapısı olarak görüyor ve ümitle devam ediyor. Dershane olmadığı zaman bu ümit kapısı kapanır düşüncesine de kapılabilir. Bu anlamda dershane çocuklarımı motive de etti. (V2)

Özel dershaneler; hem eğitime devam eden hem de mezun öğrenciler açısından motivasyon kaynağı olarak görülebilmektedir. Öğrencilerin sınavlara yönelik motivasyonlarını arttıran ve sunduğu rehberlik hizmetleri doğrultusunda da olumlu bir psikolojik ortam yaratarak öğrencilerin ve ailelerin psikolojik ihtiyaçlarına destek veren kuruluşlar olarak değerlendirilmektedir.

Katılımcılardan DÖ2 ve DÖ3 özel dershanelerde görevli öğretmenlerin psikolojik durumlarına yönelik görüş belirtmişlerdir. Örneğin DÖ3'e göre:

> Günde 12 saat yoğun bir şekilde çalışıyoruz. Hafta sonu tatiliniz yok. Ailenize zaman ayıramıyorsunuz. Üstelik toplumda dershane öğretmeninin bir statüsü de yok. Öğretmenevine giremiyorsunuz. Bir arkadaşımız kız istemeye gitti. Kızın ailesi dershane öğretmeni olduğunu öğrenince vaz geçti. Devam etmeme gerek var mı? Hep olumsuzluk...

Özel dershanelerde çalışan öğretmenlerin zor ve yoğun çalışma şartları nedeniyle psikolojik olarak yıpranmaları, öğrencilerde olduğu gibi dershane öğretmenlerini de sosyal hayattan uzaklaştırmaktadır. Ayrıca öğretmenlik mesleği içinde "dershane öğretmenliği" kategorisinin yaratılması (Yılmaz ve Altınkurt, 2011c), toplumda mesleki statü açısından sorunlu bir algı oluşturabilmektedir. Özel dershanelerin kapatılması doğrultusunda, devlet okullarında açılacak hafta sonu kursları şeklindeki çözümlerin, benzer şekilde yoğun çalışma temposunu bu kurumlarda görev yapan öğretmenler açısından da ortaya çıkaracağı bir gerçektir.

Merkezî sınav sisteminin ürettiği özel dershaneler, sadece öğrenciler ve ailelerini değil; aynı zamanda, bu kuruluşlarda görev yapan öğretmen, yönetici ve diğer çalışanları da kapsayan dev bir sektördür. Özellikle, özel dershanelerin kapatılma süreci ya da dönüştürülmelerine yönelik gelişmeler, dershane çalışanlarını da endişelendirmekte ve gelecekleriyle ilgili tedirginlik ve kaygıları artırmaktadır. Aşağıdaki görüşlerde belirtildiği gibi:

> Dershanelerin kapatılmasından başta tedirgin oldum. Çünkü kredi çekmiştim, borcum vardı. Ama bu iş çok yorucu; sizi hayattan koparıyor. Sabah çok erken saatlerde çalışmaya başlıyorsunuz. (DÖ1)

> Ekmek paramız elimizden alınıyor. Biz kazancımızı bundan sağlıyoruz. Burası bu sene kapanacak ve biz ne yapacağımızı kara kara düşünüyoruz. (K3)

Sınavların varlığına bağlı olarak, rekabetçi bir psikolojinin hâkim olduğu dershane ortamında, öğrenciler ve ailelerinde ortaya çıkan psikolojik sıkıntılar; çocukların ve gençlerin özgüvenlerini etkilemekte ve kişilik yapılarında değişimlere yol açmaktadır (Başar, 2001; Can vd., 2012; Kapıkıran, 2002; Yıldırım, 2004). Benzer görüşler DÖ2 ve V1 tarafından da ifade edilmiştir. Örneğin V1'e göre:

> Çocuğunu iyi dershaneye göndermek düşüncesi veliler arasında bile bir yarış ve rekabet göstergesi haline gelmiş durumda. Aileler arasındaki bu rekabetçi zihniyet çocukları da olumsuz etkiliyor. Bunun sonucu olarak paylaşımcı, ortak yaşamayı amaç edinmiş olan bireyler değil, en önde olmayı başarı olarak gören bencil bireyler yetiştiriyoruz.

Sonuç ve öneriler

Özel dershaneler; geniş bir bağıntı üzerinden farklı yapıları doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkileyen (aynı zamanda onlardan etkilenen) ara eğitim kurumlarıdır. Bireysel tutum, toplumsal algı, kurumsal ve politik üretimin yanı sıra, bilişsel ve ekonomik durum gibi birçok yapıyı etkilediği gibi, aynı zamanda onlardan etkilenen bir duruma da sahiptir. Nitekim araştırmaya dâhil edilen katılımcıların görüşleri doğrultusunda yapılan analizlerde de Türkiye'de özel dershanelere yönelik görüşlerin yukarıda belirtilen yapıları içine alan altı temel kategoride toplandığı belirlenmiştir: politik, akademik, sosyal, kurumsal, ekonomik ve psikolojik. Dolayısıyla, dikotomik üretimlerin bir sonucu olarak özel dershaneleri, hem birbiriyle ilintili hem de iki karşıt (olumlu-olumsuz) üretimin bileşkesi olarak ortaya çıkan yapılar şeklinde tanımlamak mümkündür (Şekil 2).

Sınav odaklı eğitim sisteminin ürettiği bir seçenek olarak özel dershanelerin; aileler, öğrenciler, istihdam edilenler ve diğer tüm ilgili kurum ve kuruluş çalışanları açısından farklı ekonomik, psikolojik ve sosyal yansımalar ürettikleri görülmektedir. Bu yansımalar özel dershanelerin toplumsal ölçekli etki alanını genişletmekte ve buna bağlı olarak hem pozitif hem de negatif sonuçlar üretebilmektedir. Bu doğrultuda özel dershanelerin varlığına ya da kapatılmalarına ilişkin konuların, sadece politik ya da ekonomik boyutta bir takım sonuçlar doğurmadığı, aynı zamanda, birçok farklı yansımaları da beraberinde ürettiği görülebilmektedir. Bu nedenle özel dershanelerin kapatılması, temel liselere dönüştürülmesi ya da faaliyetlerini devam ettirme süreçlerinin ve topluma yönelik etkilerinin tespit edilmesi açısından çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmaları bir zorunluluktur.

Türkiye'de son yıllarda özel dershaneler konusunda yaşanan gelişmeler, konuyu ideolojik tartışmaların merkezine yerleştirmiştir. Bilindiği gibi eğitim ideolojik temelli üretimlerin iktidarlar tarafından bireylere aktarılma sürecidir (Akın ve Arslan, 2014; Çetin, 2001; Şimşek vd., 2012). Spring'in (2010: 22-23) ifadesiyle, iktidarların, bireylere istendik davranışı kazandırmak ve kendi politik tasavvurlarına uygun bir toplum inşa etmek adına dizayn ettikleri yapıların başında eğitim kurumları gelmektedir. İnşa edilen bu yapı, aynı zamanda, birçok soruyu da beraberinde getirmektedir. Bireyler nasıl eğitilmeli/yetiştirilmeli, toplumun hangi kültürel özelliği öncelikli tema olmalı veya toplumda nasıl bir sosyokültürel yapı inşa edilmelidir? Elbette ki bu türden sorular, tarihsel biri-

ŞEKİL 2
Özel Dershanelerin Dikotomik Üretimi
(Birbirini besleyen örüntüsel yansımaların olumlu ve olumsuz üretimlerinin birlikteliği)

kim ve deneyimlerin taşıdığı çok boyutlu ve uzun tartışma konuları olsa da iktidar onaylı sosyal ve kültürel yapıyı sürdürülebilir kılmak adına, eğitime yönelik politik üretimleri, toplumsal tabana yaymak iktidarların başlıca hedeflerindendir. Sonraki adımda ise asıl can alıcı soru akıllara gelmektedir: Toplum hangi paradigma üzerinden inşa edilecektir? Tüm bu soruların cevap bulmasında, özellikle eğitim konusunun etkin ve önemli olduğu tartışılmaz bir gerçekliktir. Nitekim toplumun dönüşümü ve gelişimi adına iktidarların planladığı eğitim müfredatlarının hayata geçirilmesi ve sosyokültürel yapının dizayn edilmesi de bu tür politik üretimlerin birer ürünüdür (Althusser, 2003; Kaya, 2011: 109). Bu bağlamda Türkiye'de, özel dershanelerin kapatılması kararı da tam olarak, iktidar endeksli (Hükümet-Gülen Cemaati) siyasi bir geriliminin aracı olarak işlem görmüştür. Hükümetin, ideolojik bir tehdit olarak algıladığı için özel dershaneleri kapattırma kararı aldığı, çalışmanın katılımcıları (%17,1) tarafından da belirtilmiştir. Dolayısıyla, özel dershanelerin kapatılması kararının, iktidarın yürütmeye çalıştığı eğitim politikalarının muhtevasını geliştirmekten ziyade, bu

politikalardan çok daha farklı amaç ve bağıntılar üzerinden yürütülen iktidar eksenli yapılanmalar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, kamusal ölçekli bir sorun olarak özel dershaneler konusuna dikkat çekilmiş olsa da ideolojik temelli iktidar mücadelesinde (Hükümet-Gülen Cemaati), özel dershanelerin kapatılması sürecinin araçsallaştırılarak ve asıl politik bağlamından koparılarak, bir iyileştirme programıymış gibi topluma servis edildiği görülmektedir. Zira hükümetin özel dershaneleri kapatma teşebbüsünün, eğitime yönelik bir iyileştirme politikasından ziyade, Türkiye'deki dershanelerin yaklaşık %25'ine sahip olan ve hükümet ile iktidar mücadelesine girişen Cemaat yapılanmasına yönelik siyasi ve ekonomik bir yaptırım olduğu görülmektedir.

Hayat görüşleri ve yaşam biçimleri benzer olan bireylerin, dershane tercihlerinin de aynı yönde olduğu katılımcılar tarafından da belirtilmiştir (%11,4). Dolayısıyla bu tür yapıya sahip dershanelerin gelişerek toplumsal ölçekte geniş bir taban bulmaları aynı zamanda önemli bir potansiyel güç oluşturmaktadır. Türkiye'de özel dershane ve özel okul sektörünün önemli bir bölümünün (Türkiye genelinde 920 dershane) Gülen Cemaati tarafından temsil edilmesi (*Odatv*, 2013) ve cemaatin toplumsal taban ve ekonomik sermaye açısından önemli oranda bu eğitim kurumlarından beslenmesi; hükümetin, özel dershaneler için ivedilikle kapatma kararı almasında etkili olmuştur.

Özel dershanelerin, kamusal bir sorun olmalarından ziyade iktidarın ideolojik politikalarını sınırlayan çeşitli cemaat örgütlerinin ideolojik, sosyal ve ekonomik potansiyelini oluşturduğu; tersten ifade etmek gerekirse, iktidarın ideolojik üretimine hizmet etmedikleri için kapatılmaları yönünde karar alınarak yürürlüğe konulduğu görülmektedir. Öyle ki Milli Eğitim Bakanlığı'nın, eğitim kurumlarının açılmasıyla ilgili genel esaslar (5. maddenin 2. bendinde) hükmünde belirtilen koşullarına göre (*Tebliğler*, 2010), sınıfların standardı, kapı ölçütleri ve sınıflardaki öğrenci sayısından, konferans ve spor salonunun bulunmasına kadar birçok koşulun yerine getirilmeden açılan yüzlerce temel lisenin, eğitime-öğretime devam ettiği görülmektedir. Başkent Ankara'da en merkezî lokasyonlarda bile bu tür olumsuzluklarla karşılaşmak mümkündür. Bu tür olumsuz örneklerin varlığı, legal-illegal veya gelişkin dünya toplumlarında olduğu gibi hizmete uygun olup-olmamasından ziyade, iktidar erkinin ideolojik amaçlarına uygun hizmet etmesi fikrinin temel ölçüt olarak alındığını göstermektedir. Bu bağlamda, Hobbes'un yasayı yapan otoritedir, hakikat değil (Schmitt, 2010), tanımlaması da bu temayı özetler niteliktedir.

Hükümetin özel dershanelerin temel liselere dönüştürülmesi sürecinde bu tür yatırım ve uygulamaları teşvik etmesi ve müteşebbislere maddi destek vermesi de, eğitime yönelik özelleştirme politikalarının önemli bir gerçeklik olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde katılımcıların özel dershaneleri, eğitimin ticarileştiği kurumlar (%17,1) olarak tanımlaması da bu yaklaşımı teyit etmektedir. Bu anlamda özel dershanelerin kapatılması ve/veya özel okullara dönüştü-

rülmesi; eğitimin devlet tarafından özelleştirilmesi, bir diğer ifadeyle ticari metaya, okulların ise birer işletmeye dönüştürülmesi sonucunu doğuracaktır. Bu durum, özellikle düşük gelire sahip vatandaşları olumsuz etkileyecek ve sosyal devlet olgusunu zedeleyecektir. 1980'li yıllarla birlikte liberal politikaların etkisiyle giderek yaygınlaşan özel dershaneler, bu anlamda eğitimin piyasa güçlerince belirlenen, alınıp satılabilen bir hizmete/metaya dönüştürüldüklerinin açık bir örneğini oluşturmaktadır (Gök, 2004: 108).

Özel dershanelerin kapatılması kararını antidemokratik bir müdahale olarak gören katılımcılar ise dershanelerin varlığını bir teşebbüs özgürlüğü olarak değerlendirmekte (%14,2) ve bu kurumlarda eğitim görmeyi tercih edebilmelerini ise bireylerin demokratik hakları (%11,4) olduğunu belirtmektedirler. Bu bağlamda, özel dershanelerin kapatılma kararının da antidemokratik olduğunu ifade etmişlerdir.

Özel dershanelerin en önemli varlık nedeninin, mevcut eğitim sisteminin yetersizlikleri olduğu (%40) ve bu doğrultuda sınava yönelik beceri kazandıran işlevleri ile mevcut eğitim kurumlarının yerini almış yapılara dönüştükleri (%14,2) tespit edilen sonuçlardandır. Sınav becerisini geliştiren, pratik çözüm yolları sunan uygulamalar neticesinde, belli başlı bilgilerin ezberlenmesi ve buna yönelik test çözümünün daha ağırlıklı gerçekleştiği özel dershanelerde, sınav odaklı bir öğretim söz konusudur. Eğitimsel kaygılardan ziyade, başarı odaklı bir yapılanmaya sahip özel dershanelerin, okulların alternatifi haline gelmesi ise okul eğitimine yönelik çeşitli olumsuzları beraberinde getirmektedir.

Özel dershaneler, eğitim sisteminin yetersizlikleri sonucunda hem fırsat eşitliği sağlayan (%22,8) hem de fırsat eşitsizliğini artıran (%20) kurumlar olarak belirtilmiştir. Eğitim alanında teşebbüs özgürlüğü olarak değerlendirilen özel dershaneler; özellikle alt ve orta gelir grubunda bulunan, iyi bir okul ve mesleki kariyer hedefi olan bireyler tarafından tercih edilmiş, zamanla okul eğitimini destekleyen ve merkezî sınavlara hazırlayan kurumlara dönüşmüşlerdir. Bu noktada eğitim koşullarındaki yetersizliklerden kaynaklanan (hizmet ve kaynaklara ulaşmada yaşanan) eşitsizlikler, bireyleri dershanelere yöneltmiştir. Bu durum, özel dershanelerin (eğitim kaynaklarına ve hizmetlerine yeterli düzeyde ulaşamayan) bireyler için fırsat eşitliği yarattığına ilişkin söylemlere yaygınlık kazandırmaktadır. Ancak, özel dershanelerde, bireyler için eşit imkân ve fırsatların oluşturulamaması (farklı ücret düzeyinde dershanelerin varlığı, sınıf mevcudundaki farklılıklar, farklı lise türlerindeki öğrencilerin ayrıştırılması vb.), bu yapıların, fırsat eşitliği yaratmaktan ziyade, eşitsizlikleri daha da derinleştirdikleri türünden algıların oluşmasına zemin oluşturmaktadır.

Arz ve talep dengesizliğinin urettiği rekabet ortamı ve bu rekabet üzerine kurulmuş bir eğitim sisteminde daima "aday" olan öğrenciler veya bireyler, toplum içindeki konumlarını belirlemek, saygın bir statüye sahip olabilmek için –zorunlu olarak– başarı vaat eden özel dershanelere yönelmektedirler. Bu ümit

ve başarı beklentilerinin, özel dershanelerin toplumsal ölçekte kabul görmesini sağladığı katılımcılar (%5,7) tarafından belirtilmiştir.

Özel dershaneler, çeşitli birlikler ve dernekler yoluyla yapılanmış ve kurumsal temsiliyete sahip, hem eğitim hem de mali yönden denetim mekanizmasına tabii kuruluşlardır. Ancak diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, özel dershanelerde de denetim mekanizmalarının (öğretmenlerin haftalık ders saatleri, öğretim programlarının haftalık dağılışı ve saatleri, sınıflardaki öğrenci sayısı vs.) sağlıklı işlemediği belirlenmiştir. Dolayısıyla, özel dershaneler özellikle kâr amacı güden ticari kuruluşlardır. Neoliberal ekonomik politikalarla yapılanan özel dershanelerin ekonomik kaygıları, bu kuruluşlar arasındaki rekabeti artırmakta ve rekabete dayalı bu ortamda, dershanelerin birlikler ve dernekler vasıtasıyla, yarı-özerk kuruluşlar olmalarına rağmen, örgütlü kuruluşlara dönüşemedikleri ve özellikle çalışan personele yönelik koruma ve örgütlülük durumunun gelişemediği görülmektedir. Benzer koşullar, bu kuruluşlar bünyesinde istihdam edilen öğretmenler için de geçerlidir. Sözleşme karşılığında istihdam edilen öğretmenlerin sözleşme şartlarının farklılık göstermesi nedeniyle ortak hak, talep ve çıkarlarını korumak adına sendikal bir örgütlenmeye gidemedikleri ve organize olamadıkları belirlenmiştir. Bu kurumlardaki yönetici ve öğretmenler özel dershaneleri birer ticarethane olarak görmektedirler (Yılmaz ve Altınkurt, 2011c). Dolayısıyla özel dershanelerin ticari kimlikleri, eğitimsel kimliklerinin önüne geçerek kurumsal ve sendikal bir birliğin sağlanmasını olumsuz etkilemektedir. Nitekim özel dershanelerde kurumsal olarak yeterli denetim prosedürlerinin uygulanmadığı (%8,5) ve dershanelerin örgütlenme ve sendikal faaliyetler bakımından yetersiz olduğu (%8,5) yönünde görüş belirten katılımcılar bu konulara dikkat çekmişlerdir.

Özel dershanelerin aileler için büyük bir ekonomik yük/külfet oluşturduğu (%28,5) ancak dershanelerin kapatılması durumunda eğitim-öğretim hizmetlerinin merdiven altı olarak tabir edilen yapılara dönüşeceği ve bu durumun kayıt dışı ekonomiye zemin oluşturacağı (%20) endişesi, katılımcılar tarafından belirtilmiştir. Ailelerin bütçeleri doğrultusunda geniş bir yelpazede ücret alternatifleri sunan özel dershaneler, burslu ve ücretsiz öğrenci kontenjanları ile farklı ekonomik seçenekler de oluşturmaktadırlar. Buna rağmen, aile bütçesi üzerinde ekstra bir ekonomik yük oluşturan özel dershanelerin kapatılması ya da özel okula dönüştürülmelerinin, bu yükü ortadan kaldırmayacağı, yarış ve eleme üzerinden işleyen mevcut sınav sisteminin öğrenciler ve aileleri, kontrolsüz ve usulsüz bir öğretim desteğine iteceği öngörülebilecek bir sonuçtur. Merkezî sınav uygulamalarının var olduğu bir sistemde, arz ve talep arasındaki dengesizliğin bir sonucu olarak, bireylerin okul dışındaki seçeneklere yönelmesi kaçınılmazdır. Bu anlamda tercihler; özel okul, özel dershaneler ya da özel ders şeklinde ortaya çıkacağından, gerek öğrenci ve aileleri için gerekse bu sektörde çeşitli şekillerde yer alanlar hesap edildiğinde, devasa bir ekonomik sektörün oluştuğu

görülmektedir. Özel dershaneler, sadece eğitim sektörü bağlamında değil, aynı zamanda, farklı sektörlerle birçok bağıntı oluşturan ekonomik ve politik tandanslı bir yapılanmadır. Bu doğrultuda, devasa bir bütçenin kaynağı olarak değerlendirilen özel dershanelerin kapatılması ya da özel okullara dönüştürülme sürecinin, ekonomik anlamda önemli yansımalarının olacağı da görülmektedir.

Birer ticari oluşum olarak, belli bir ücret karşılığında, öğretim hizmetlerini sunan özel dershanelerin, devasa bir ekonomik yapıya dönüşerek, hem sağladıkları istihdam, hem de farklı ticari sektörlerle var olan bağıntıları nedeniyle, ekonomik döngüye geniş ölçekli katkıları olduğu katılımcılar (%8,5) tarafından da belirtilmiştir. Bu bağlamda özel dershaneler, sadece birer eğitim kurumları değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik bağıntılara sahip devasa bir sektördür.

Özel dershanelerde istihdam edilen öğretmenler için çalışma şartlarının ağır olduğu, buna karşın emeklerinin karşılığını hak ettikleri düzeyde alamadıkları ve emeklerinin sömürüldüğü, katılımcılar (%11,4) tarafından ifade edilmiştir. Özel dershanelerin kapatılması durumunda ise, ekonomik ve sosyal hakların yanı sıra birtakım psikolojik olumsuzlukların da ortaya çıkacağı, benzer yıpratıcı psikolojik sonuçların, dershane sektörünün örüntülü olduğu diğer ekonomik alanlara da yansıyacağı (kırtasiye, kitap, kantin, matbaa vs.) bilinen bir gerçektir.

Özel dershaneler, öğrencileri sosyal hayattan soyutlayan (%20); aileler ve öğrenciler açısından ise, sürecin dışında kalma kaygısı ve zorunluluk algısı yaratan (%20) kuruluşlardır. Mevcut eğitim sisteminde, öğrencilerin adeta yarıştırılarak zamanlarının büyük bir kısmını okul ve dershane arasında geçirmeleri, sosyal ve kültürel aktivitelere ayıracak zamanlarını sınırlandırmakta ve bu durum, hem psikolojik hem de fizyolojik bazı sorunların oluşmasına neden olabilmektedir. Ayrıca eğitim sisteminin sınav odaklı yapılanması, öğrenciler arasında yoğun bir rekabet sürecini doğurmaktadır. Bireyciliği teşvik eden bu rekabet ortamı, öğrenci ve ailelerinde, dershanelere zorunlu katılma algısı oluşturmakta ve daha da önemlisi dershaneleri birer umut kapısı haline getirmektedir. Dershanelere devam edemeyen bireyler için de sistemin dışında kalma kaygısı, başarısızlık ve yetersizlik algısını tetiklemekte, dershane sisteminin içinde yer almak ise umut ve motivasyon desteğinin anahtarı olarak sunulmaktadır. Bazı katılımcıların (%11,4) görüşleri bu yaklaşımı destekler mahiyettedir.

Sonuç olarak özel dershaneler, eğitim sisteminin ürettiği sorunların çözümüne yönelik olarak ortaya çıkan yasal kuruluşlardır. Özel dershanelerin kapatılması ya da özel okullara (temel liselere) dönüştürülmelerinin, akademik ve ekonomik eksenli toplumsal sorunlara çözüm üretmeyeceği düşünülmektedir. Nitekim özel dershanelerin kapatılması yönünde yapılan yasal düzenlemelere rağmen, Anayasa Mahkemesi'nin özel dershanelerin kapatılması kararını bozması ve özel dershanelerin faaliyetlerine devam etmesine yönelik herhangi bir yasal engelin bulunmaması, bireysel veya kamusal bir teşebbüs hürriyeti olarak algı-

lanabilir. Ancak bir taraftan özel dershaneler, diğer taraftan temel liseye dönüşmüş eski dershanelerin varlığı, eğitim hizmetlerinin piyasalaşmasının/ticari metaya dönüşümünün, devletin sağladığı olanaklar vasıtasıyla hızlandırıldığını göstermektedir. Bu gelişmelerin, sosyal devlet anlayışının işlevsizliği anlamına geldiği de unutulmamalıdır. Sosyal devlet anlayışında, toplumun özellikle eğitim gibi öncelikli gereksinimlerden mahrum bırakılmaması gerekir. Bu bağlamda, vazgeçilmez önem ve gerekliliğine inanılan eğitimin; çeşitli sermaye ve güç hegemonyalarına teslim edilmeden, aksine, farklılıkları kapsayan ve evrensel standartlara uygun bir şekilde tüm vatandaşlara ulaştırılması konusunda iktidarların gerekli planlama ve uygulamaları hayata geçirmesi ve bu süreçleri özenle denetlemesi gerekmektedir. Bu nedenle mevcut eğitim sisteminde "aday" değil, "birey" odaklı eğitim politikalarının düzenlenmesi, eğitimin ekonomik güç doğrultusunda, satın alınan bir meta değil, tüm bireylerin yararlanabileceği kamusal bir hak olduğunun unutulmaması ve özellikle çoğulcu bir katılım-üretim perspektifiyle, eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Akgündüz, M. (2014) "Eğitimde reform değil, devrim şart: Dershaneleri kapatmak", K, İnal ve N.S Baykal (der.) *Kamusal eğitime tehdit: Dershaneler* içinde, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 360-378.

Akın, U. ve G. Arslan (2014) "İdeoloji ve eğitim: devlet-eğitim ilişkisine farklı bir bakış", *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1): 81-90.

Akıner, N., Akbulutgiller, B. ve G. Erkan (2014) "Dershane tartışması: AK Parti iktidarı ve Gülen Hareketi arasındaki uyuşmazlığa dair haber söylemi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2): 87-113.

Aktaş, M.M. (2014) "Nitel veri toplama araçları", Metin, M. (der.) *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* içinde, Pegem Akademi, Ankara, 337-371.

Alpman, P.S. (2009) *Toplumsal sınıflar ve eğitim*, yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Althusser, L.P. (2003) *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*, Tümertekin, A. (çev.), İthaki Yayınları, İstanbul.

Altundemir, M.E. (2008) "Eğitim harcamalarında Türkiye ve OECD ülkeleri", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2): 51-70.

Apple, M. (2009) "Müfredatın ve eğitimin yeniden yapılandırılması/Neo-liberalizmin ve yeni-muhafazakârlığın gündemi" Giraoux, H., Apple, M., Mclaren, P., Freire, P. ve D. Harvey (der.) *Eleştirel pedagoji söyleşileri* içinde, Kalkedon Yayınları İstanbul, 45-90.

Apple, M.W. (2012) *Eğitim ve iktidar*, Bulut, E. (çev.), Kalkedon Yayınları, İstanbul.

Anayasa Mahkemesi (2015) Anayasa Mahkemesi Kararı. http://www.kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/5d165f96-094e-420493d4b5b3c262e6e5?excludeGerekce=False&wordsOnly=False, 10.12.2015.

Bakan, S. (2009) "1980'den günümüze Türkiye'de uygulanan neo-liberal iktisat politikaları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 1(2): 116-125.

Başar, M. (2001) "Ailelerdeki yanlış başarı algılamasının öğrenciler üzerindeki etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2): 115-124.

Başaran, S.T. (2005) "Diğer ülkelerde lise bitirme sınavları ve Türk eğitim sistemi için lise bitirme sınavı modeli önerisi", MEB Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı. http://www.meb.gov.tr/earged/earged/Diger_Lise_Bitirme.pdf, 10.12.2015.

Baştürk, S. ve S. Doğan (2010) "Lise öğretmenlerinin özel dershaneler hakkındaki görüşlerinin incelenmesi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, http://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/IJHS/article/viewFile/1189/554, 26.12. 2014.

Boratav, K. (2015) "Diplomalı proleterler: Öğretmen olmak", http://www.sendika.org/ 2015/03/diplomali-proleterler-ogretmen-olmak-korkut-boratav/, 11.04.2015.

Bozan, M. (2003) "Merkeziyetçi yönetimden yerinden yönetime geçişte alternatif yaklaşımlar: Milli Eğitim Bakanlığı örneği", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 12(1): 23-44.

Bülbül, M. (2009) "2000'li yılların eğitim problemlerine 1920'lerden çözüm önerileri: Dewey'den bugüne ne değişti?", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(3): 667-689.

Can, P.B., Dereboy, Ç. ve M. Eskin (2012) "Yüksek riskli sınav kaygısının azaltılmasında sistematik duyarsızlaştırma ile bilişsel yeniden yapılandırmanın etkililiğinin karşılaştırılması", *Türk Psikiyatri Dergisi*, 23(1): 9-17.

Cresswell, J.W. (2013) *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Cumhuriyet gazetesi (2013) "Güç ve pay savaşı", http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/9669/Guc_ve_pay_savasi.html, 10.12.2015.

Çankıroğlu, S.B. (2007) *Üniversite adayı ergenlerin stresle basa çıkma ve sınav kaygılarının bazı değişkenlere göre incelenmesi*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Çiftçi, C., ve Ç. Çağlar (2014) "Ailelerin sosyo-ekonomik özelliklerinin öğrenci başarısı üzerindeki etkisi: Fakirlik kader midir?", *International Journal of Human Sciences*, 11(2): 155-175.

Çelebi, N., Güner, H., Kaya, G.T. ve M. Korumaz (2014) "Neoliberal Eğitim Politikaları ve Eğitimde Fırsat Eşitliği Bağlamında Uluslararası Sınavların (PISA, TIMSS ve PIRLS) Analizi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3(3): 33-75.

Çetin, H. (2001) "Devlet, ideoloji ve eğitim", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2): 201-211.

Demirer, D.K. (2011) "Eğitimde paradigma değişimi: Gölge eğitim", yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Demirer, D.K. (2012) "Eğitimde piyasalaşma ve öğretmen emeğinde dönüşüm", *Çalışma ve Toplum*, 1(32): 167-186.

Doğan, O. (2002) *Türkiye'de özel dershaneler*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Duran, A., Düzgün, O., ve S. Duran (2014) "Sosyoekonomik düzeyleri farklı öğrenci velilerinin özel dershanelere yönelik tutumlarının incelenmesi", *Eğitim Bilimleri Araştırmaları*, 4(1): 171-185.

Duruhan, K. (2004) "Türkiye'de okulda geleneksel anlayış ve yöntemlerle insan yetiştirmenin olumsuz etkileri", XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, 6-9 Temmuz 2004, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya.

Ercan, F. (2013) "Dershaneye Gerek Yok, Çünkü 4+4+4 Eleyecek", *Evrensel* gazetesi, http://www.evrensel.net/haber/70026/provokasyonlarin-sorumlusu-kim, 10.12.2015.

Eskicumalı, A. (2003) "Eğitim ve toplumsal değişme: Türkiye'nin değişim sürecinde eğitimin rolü, 1923-1946", *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19(2): 15-29.

ERG (Eğitim Reformu Girişimi) (2014) *Türkiye eğitim sisteminde eşitlik ve akademik başarı araştırma raporu ve analiz*, http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/ERGe%C5%9FitlikWEB.22.05.14.pdf, 10.12.2015.

Feyerabend, P. (2012) *Akla veda*, Başer, E. (çev.), ikinci basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Giroux, H.A. (2008) *Eleştirel Pedagojinin Vaadi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.

Gök, F. (2004) "Eğitimin özelleştirilmesi", Balkan, N. ve S. Savran (der.) *Neoliberalizmin tahribatı* içinde, Metis Yayınları, İstanbul, 94-110.

Gutek, G.L. (2001) *Eğitime ideolojik ve felsefi yaklaşımlar*, Kale, N. (çev.), Ütopya Yayınevi, Ankara.

Gül, H. (2008) "Türkiye'nin Eğitim Sorunları, AKP'nin Eğitime Bakışı ve Çözüm Önerileri", *Toplum ve Demokrasi*, 2(3): 181-196.

Güllüpınar, F. (2015) "Türkiye'de İktisadi Dönüşümler ve Eğitim Politikaları" Gümüş, A. (der.) *Türkiye'de Eğitim Politikaları* içinde, 187-212.

Gümüş, A. (2015) "Türkiye'de Özel Okul Sayısı 2920'ye Çıkacak", http://www.haberler.com/turkiye-de-ozel-okul-sayisi-2920-ye-cikacak-7166077-haberi/, 11.12.2015.

Güngör, G. ve A. Göksu (2013) "Türkiye'de eğitimin finansmanı ve ülkelerarası bir karşılaştırma", *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1): 59-72.

Güzel, H.C. (2013) "Dershanelerin Kapatılması ve Milli Eğitim Şurası", *Sabah* gazetesi, http://www.sabah.com.tr/yazarlar/guzel/2013/11/19/dershanelerin-kapatilmasi-ve-mill-egitim-srsi, 10.12.2015.

Hukuk Medeniyet (2016) "MGK'da flaş paralel yapı kararı: Terör örgütü olarak tescilini gerçekleştireceğiz", http://www.hukukmedeniyeti.org/haber/9776/mgk-da-flas-paralel-yapi-karari-teror-orgutu-olara/, 27.05.2016.

Hürriyet gazetesi (2007), "Kızının dershane taksitini ödeyemeyince tutuklandı", http://www.hurriyet. com.tr/gundem/7338723.asp, 12.04.2015.

Hürriyet gazetesi (2014) "Dershanelerden dönüşen liseler 'temel lise' adını alacak", http://www.hurriyet.com.tr/dershanelerden-donusen-liseler-temel-lise-adini-alacak-26567097, 20.12.2015.

İnal, K. (2008) *Eğitim ve İdeoloji*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.

Kapıkıran, Ş. (2002) "Üniversite öğrencilerinin sınav kaygısının bazı psiko-sosyal değişkenlerle ilişkisi üzerine bir inceleme", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(11): 34-43.

Karataş, İ.H. (2012) "Türk eğitim sisteminde toplumsal katılımı sağlamak için bir model önerisi: Yerel eğitim şûraları", *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(2): 151-166.

Kaya, S. (2011) *Endoktrinasyon ve Türkiye'de Toplum Mühendisliği*, Nirengi, Ankara.

Kıran, H. (2001) "Milli eğitim bakanlığı taşra örgütü yöneticilerinin eğitimde yerinden yönetime ilişkin tutumları", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi*, 9: 1-9.

Köprülü, F. (2014) "Özel dershanelerin eğitim sistemi içindeki yeri, sosyoekonomik değerleri, geleceği", http://www.ozdebir.org.tr/fls/20140121142008_79cf13dcc0e89062adc0234a9d1c362c.pdf, 20.11.2014.

Kumandaş, H. (2013) *Yükseköğretime öğrenci seçmede ve yerleştirmede kullanılan sınavların oluşturduğu risk faktörlerinin okul başarısı üzerindeki etkileri*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

MEB (2015a) "Birinci Başvuru Döneminde Dönüşüm Programına Alınan Kurumlar", http://ookgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_08/07055343_1.dnemolurlarinlstes.pdf, 10.04.2015.

MEB (2015b) "İkinci ve Üçüncü Başvuru Döneminde Dönüşüm Programına Alınan Kurumlar", http://ookgm.meb.gov.tr/www/ikinci-ve-ucuncu-basvuru-doneminde-donusum-programina-alinan-kurumlar/icerik/493, 10.04.2015.

MEB (2015c) "Dördüncü Başvuru Döneminde Dönüşüm Programına Alınan Kurumların Listesi", http://ookgm.meb.gov.tr/www/dorduncu-basvuru-doneminde-donusum-programina-alinan-kurumlarin-listesi/icerik_gorme_engelli/537, 10.04.2015.

MEB (2015d) "Özel Öğretim Kurumları Standartlar Yönergesi", http://ookgm.meb.gov.tr/www/ozel-ogretim-kurumlari-standartlar-yonergesinde-degisiklik-yapilmasina-dair-yonerge-18082015-tarihli-ve-16915068-1004-e8163923-sayili-makam-oluru-ile-yururluge-girmistir/icerik/627, 20.12.2015.

MEB (2015e) "Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2014/'15", http://sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2014_2015.pdf, 10.12.2015.

Memduhoğlu, H.B. (2012) "Öğretmen, yönetici, denetmen ve öğretim üyelerinin görüşlerine göre Türkiye'de eğitim denetimi sorunsalı", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(1): 135-156.

Nartgün, Ş.S., Altundağ, Ü. ve R. Özen (2012) "Öğrencilerin sosyal ve ekonomik yaşamlarına dershanelerin etkisi", *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 2(1): 54-61.

Odatv (2013) "Cemaat dershaneleri hangi isimleri alıyor", http://odatv.com/cemaat-dershaneleri-hangi-isimleri-aliyor-1612131200.html, 12.12.2015.

ÖSYS (2015) "2015-ÖSYS Yerleştirme Sonuçlarına İlişkin Sayısal Bilgiler", http://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2015/OSYS/2015-ÖSYSYerlestirmeSonucSayisalBilgiler23072015.pdf, 10.12.2015.

ÖZDEBİR (2014), "Özel Dershaneler", http://www.ozdebir.org.tr/fls/20.140.630.120.942_83512a2f8c7621fdadb9d8138e347912.pdf, 22.09.2015.

Özgen, N. (2013a) "A qualitative research on perception of geography by training teachers of geography: Sample of Turkey", *Higher Education of Social*, 5(1): 25-34.

Özgen, N. (2013b) "Öğretmen adaylarının erozyon kavramına yönelik algıları: fenomenografik bir araştırma", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(2): 321-334.

Özgen, N., Köşker, N. ve H. Yalçın (2014) "Türkiye'de özel dershaneler ve paydaşları üzerine bir analiz", Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM) VIII. Coğrafya Sempozyumu. 23-24 Ekim 2014, Ankara Üniversitesi, DTCF, Ankara.

Özgen, N., Köşker, N. ve H. Yalçın (2015) "Özel dershaneler ile coğrafya öğretimi ilişkisinin değerlendirilmesi: Betimsel bir yaklaşım", *Turkish Studies*, 10(3): 713-732.

Özgen, N. (2016) "A critical approach to discipline of human geography as an apparatus for state hegemony in Turkey", *Journal of Geography in Higher Education*, 40(1): 131-153.

Özoğlu, M. (2011) "Özel Dershaneler: Gölge Eğitim Sistemiyle Yüzleşmek", SETA, http://file.setav.org/Files/Pdf/ozel-dershaneler-golge-egitim-sistemiyleyuzlesmek.pdf, 16.11.2014.

Patton, M.Q. (2014) *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*, Pegem Akademi, Ankara.

Radikal gazetesi (2014) "Yasa geçti: 1 Eylül 2015'te dershaneler kapanıyor", http://www.radikal.com.tr/turkiye/dershane_yasasi_gecti_1_eylul_2015te_dershaneler_kapaniyor-1179036 adresinden, 21.12.2014.

Resmî Gazete (2012) "Millî Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği. Sayı: 28239", http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/03/20120320-5.htm, 11.10.2014.

Resmi Gazete (2015) "Anayasa Mahkemesinin 13/7/2015 Tarihli ve E: 2014/88, K: 2015/68 Sayılı Kararı", http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/07/20150724.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/07/20150724.htm, 12.10.2015.

Robson, C. (2015) *Bilimsel araştırma yöntemleri gerçek dünya araştırması*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Russell, B. (2014) *İktidar*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Sabah gazetesi (2013) "Dershane senedi cezaevi bileti!", http://www.sabah.com.tr/yasam/2013/12/06/ dershane-senedi-cezaevi-bileti, 12.04.2015.

Sabancı, A. ve A. Şahin (2007) "Denetmenlerin, öğretmenlik yeterlik alanları açısından devlet ilköğretim okulu sınıf öğretmenlerine rehberlik görevlerini gerçekleştirme düzeyleri", *Eğitim ve Bilim*, 32(145): 85-95.

Schmitt, C. (2010) *Siyasal İlahiyat*, Zeybekoğlu, A.E. ve E. Özdoğan (çev.), Dost Kitabevi, Ankara.

Somel, S.A. (2015) *Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi (1939-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Sönmez, V. ve F.G. Alacapınar (2013) *Örneklendirilmiş Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Spring, J. (2010) *Özgür Eğitim*, Ekmekçi, A. (çev.), 3. basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Sübaşı, G. (2007) "Üniversite öğrencilerinde sosyal kaygıyı yordayıcı bazı değişkenler", *Eğitim ve Bilim*, 32(144): 3-15.

Şengönül, T. (2013) "Sosyal sınıfın boyutları olarak gelirin, eğitimin ve mesleğin ailelerdeki sosyalleştirme-eğitim süreçlerine etkisi", *Eğitim ve Bilim*, 38(167): 128-143.

Şişman, M. ve S. Turan (2003) "Eğitimde yerelleşme ve demokratikleşme çabaları teorik bir çözümleme", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 34: 300-315.

Şimşek, U., Küçük, B., ve Y. Topkaya (2012) "Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarının ideolojik temelleri", *Turkish Studies*, 7(4): 2809-2823.

Tebliğler (2010) "Kurum Açılması ve Kapatılmasına İlişkin Esaslar (MART 2010/2630 Düzeltme: NISAN 2010/2631)", http://mevzuat.meb.gov.tr/html/2630_0.html, 01.06.2016.

TED (Türk Eğitim Derneği) (2005a) "Türkiye'de üniversiteye giriş sistemi araştırması sonuç raporu", http://yzstrateji.com/dokumanlar/universiteye-giris-sistemi-arastirmasi.pdf, 10.12.2015.

TED (Türk Eğitim Derneği) (2005b) "Hayat=195dk mı?", http://portal.ted.org.tr/genel/yayinlar/195dk.pdf, 11.10.2014.

TED (Türk Eğitim Derneği) (2010) "Ortaöğretime ve yükseköğretime geçiş sistemi, Özet rapor", http://portal.ted.org.tr/genel/yayinlar/ortaogretimeveyuksekogretimegecissistemi_ozet_rapor.pdf, 10.12.2015.

Tempo Haber (2013) "Gülen'in toplam kaç dershanesi, okulu, yurdu var?", http://www.habertempo.net/yasam/egitim/gulenin-toplam-kac-dersanesi-okulu-yurdu-var-h3934.html, 10.12.2014.

TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) (2012) *Türkiye Eğitim Meclisi Sektör Raporu 2011*, www.tobb.org.tr, 21.12.2014.

Toruk, İ. & E.O Olkun (2014) "Ekonomi-Politik Bağlamda Yaşanan AK Parti Cemaat Olaylarının Türk Basınına Yansımaları: Yeni Şafak, Star, Zaman, Bugün ve Milliyet Gazeteleri Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35: 377-400.

TUİK (2013) *Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Veri Tabanı Yaş grubu ve cinsiyete göre nüfus: 2013*, http://rapor.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2&ENVID=adnksdb2Env&report=wa_turkiye_yasgr.RDF&p_yil=2013&p_dil=1&desformat=html, 12.10.2014.

TUİK (2015) *Eğitim İstatistikleri*, www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=135, 10.12.2015.

Türnüklü, A. (2000) "Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilecek nitel bir araştırma tekniği: Görüşme", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 24: 543-559.

TÜSİAD (2006) *Eğitim ve sürdürülebilir büyüme Türkiye deneyimi, riskler ve fırsatlar*, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi, 7, http://www.tusiad.org.tr/__rsc/shared/file/No9.pdf, 10.12.2015.

Uçkaç, A. (2010) "Türkiye'de neoliberal ekonomi politikaları ve sosyo-ekonomik yansımaları", *Maliye dergisi*, 158: 422-430.

Ural, A. (2012) "Kusurlu kamusal eğitim", *Eleştirel Pedagoji*, 4(23).

Ural, A. (2014) "Dershanelerin ekonomik politiği", *Eleştirel Pedagoji*, 6(31): 10-12.

Üstel, F. (2014) *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Vatan gazetesi (2010) "Dershane faciası", http://www.gazetevatan.com/dershane-faciasi-297806-gundem/, 12.04.2015.

Yelken, E., & T. Büyükcan (2015) "Gündemin tuzağına düşmeden dershaneleri tartışmak", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 13(50): 24-47.

Yıldırım, İ. (2004) "Depresyonun yordayıcısı olarak sınav kaygısı, gündelik sıkıntılar ve sosyal destek", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(27): 241-250.

Yıldırım, A. ve H. Şimşek (2013) *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayınları, Ankara.

Yıldız, N. (2008) "Neoliberal küreselleşme ve eğitim", *Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11: 13-32.

Yılmaz, K. ve Y. Altınkurt (2011a) "Öğretmen adaylarının eleştirel pedagoji ile ilgili görüşleri", *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(3): 195-213.

Yılmaz, K. ve Y. Altınkurt (2011b) "Öğretmen adaylarının Türk eğitim sisteminin sorunlarına ilişkin görüşleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1): 942-973.

Yılmaz, K. ve Y. Altınkurt (2011c) "Göreve yeni başlayan özel dershane öğretmenlerinin kurumlarındaki çalışma koşullarına ilişkin görüşleri", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11(2): 635-650.

Zaman gazetesi (2009) "Oğlunun dershane parasını ödeyemeyen baba kendini yakmaya kalktı", http://www.zaman.com.tr/gundem_oglunun-dershane-parasini-odeyemeyen-baba-kendini-yakmaya-kalkti_911627.html, 12.04.2009.

Fennî ormancılığın keçiler ve köylülerle imtihanı: Sömürge imparatorluklarından ulus devletlere orman koruma

*Sezai Ozan Zeybek**

Özet: Bu yazı, orman işletme ve koruma faaliyetlerinin geçmişten bugüne izini sürüyor. Fennî ormancılığın, Avrupa yayılmacılığı döneminde hangi saiklerle ortaya çıktığını; ardından bu uzmanlık alanının ulus devletlere nasıl aktarıldığını anlatıyor. Yazının dört bölümü var. İlk bölümde sömürgeci/kolonyal dönemde "dokunulmamış cennetler" keşfetmek ve buraları yerlilerden korumak adına nasıl bir dil geliştirildiği üstünde duruluyor. Bu esnada ormanların akıbeti ve dünyanın geri kalanında Avrupa'ya bağımlı ekonomilerin nasıl yaratıldığı ele alınıyor. İkinci bölümde, ormanın bir bilgi nesnesi hâline nasıl getirildiği sorgulanıyor. Ormanların denetlenmesi, korunması, geliştirilmesi, haritalarının çıkarılması, ders kitaplarına ormanlarla ilgili bilgiler eklenmesi ve benzeri işler, hem orman alanlarını devletlerin "akılcı" idaresinin nesnesi hâline getiriyor hem de devlet kurumlarını vazgeçilmez kılıyor. Dolayısıyla bu kısımda bütün bu faaliyetlerin ormanlarla kurulan ilişkiyi, mekânsal örgütlenmeyi ve devletin idare alanını nasıl köklü şekilde değiştirdiği inceleniyor. Üçüncü bölüm, bu idare şeklinin sömürge yönetimlerinden ulus devletlere ne yollarla aktarıldığını anlatıyor ve söylemsel-teknik devamlılıklara yoğunlaşıyor. Son bölüm ise Osmanlı'nın son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki fennî ormancılık ve ormanları koruma retoriği hakkında. Bu birbirinden görece bağımsız görünen hatların ortak noktası, ormanın bir *dispositif* olarak nasıl ortaya çıktığını göstermek, bunun kapitalist üretim ağlarıyla ilişkisini irdelemek.

Anahtar sözcükler: bilimsel ormancılık, orman koruma, çevre hareketleri, sömürgecilik, milliyetçilik.

Giriş: Cezayir'in olmayan ormanları

Cezayir'in Fransa idaresi altındaki dönemi (1830-1962)[1] bir mekânsal dönüşüm hikâyesidir. Bu dönem boyunca kabilelerin/aşiretlerin kontrol edilmesi; hareket alanlarının, yaşam alanlarının, daha doğrusu coğrafyanın yeni baş-

(*) İstanbul Bilgi Üniversitesi.

1 Eğer böyle sınırlı bir zaman varsayacaksak...

tan düzenlenmesi; idare etmeye münasip hâle getirilmesi amaçlanır. 1845'te bir Fransız generalin raporundaki şu cümleler, bu niyeti açıkça ortaya koyar:

> Asıl mesele, her yerde dağınık vaziyette bulunan, daha doğrusu hiçbir yerde olmayan bu halkı gruplar hâlinde bir araya getirmektir; asıl mesele, onları elimizle tutabileceğimiz, zaptedebileceğimiz bir şeye dönüştürmektir. Elimizde olurlarsa bugün bizim için imkânsız olan pek çok şeyi yapabiliriz ve belki de bedenlerini zaptettikten sonra zihinlerini de zaptedebiliriz. (aktaran Mitchell, 2001: 171)

Fransız askerî güçlerinin ve vergi tahsildarlarının bilhassa göçer gruplara ulaşması zordur. Bu yüzden iskân politikaları hayata geçirilir. Göçebe gruplar çoğu zaman şiddet yoluyla yerleşik hayata zorlanır. İki farklı hukuk sistemi uygulanır. Metropolden gelen Fransızlar medenî kanunla, göçerler ise askerî kanunlarla idare edilir. Özel vergiler yoluyla insanlar emeklerini satmaya mecbur bırakılır (Ageron, 1991; vergilerle ilgili daha farklı bir örnek için Edgerton, 1989). Dahası, bu grupların hayat şekli, yaşam araçları kriminalize edilir. Özellikle de keçileri, koyunları ve develeri... Hayvanlara isnat edilen başlıca suç, ormanlara zarar vermektir.

Fransız idaresi çevreyi korumak derdindedir. O dönem, Kuzey Afrika'nın Roma zamanında ormanlık olan "güzelim coğrafyasının" sonradan gelen Araplar (ve onların hayvanları) yüzünden çölleştiği şeklinde bir iddia rağbet görmektedir (Davis, 2004). Fransa'nın bu bölgeye yerleşme amacı, kadim Roma coğrafyasını güya yeniden canlandırmak (ki kendilerini bu yolla Roma'nın halefi olarak ilan etmektedirler), toprağın verimini arttırmak, eski ormanları diriltmek, burayı tekrar medeniyet dairesine dahil etmektir. Bu maksatla bilhassa Araplar ve Bedevîler (süreç içinde farklı şekilde muamele görmüş olsalar da) medeniyetin ötekisi olarak konumlandırılırlar. Hayvancılık ve anız yakarak yapılan tarım, az gelişmiş bir kültürün emareleri olarak görülür. Sömürge idaresinin genel kanaati şudur: Arap kültürünün hâkim olduğu yerlerde ot bitmez, bu bölgeyi eski bayındır hâline geri getirmek için Fransızların bölgeye nüfuzu şarttır.

Fransa'nın kendi varlığını meşrulaştırmak için kullandığı bu anlatı, muhtemelen daha o gün bile ikna edici değildir. Cezayir pek çok isyana, direnişe (ve katliama) sahne olur. Fakat benim burada dikkat çekmek istediğim nokta bu süreçte ormanın nasıl hayal edildiği, nasıl kullanıldığı ve ne işe yaradığı. "Ormanın hayal edilmesi" diyorum; zira Cezayir özelinde gerçekten de ortada bir hayal var. Son bulgular, bize bu bölgedeki çölleşmenin sebebinin keçiler veya Araplar değil, çok daha eski dönemlerdeki iklim değişikliği olduğunu gösteriyor. Diana K. Davis, çölleşme ve Araplar arasında kurulan bağlantının buna rağmen nasıl tekrarlana tekrarlana muhkim kılındığını, Birleşmiş Milletler'in broşürlerine dahi buranın "insan eliyle ormansızlaştırılmış bölge" olarak girişini ve bu minvalde Roma zamanında var olduğu düşünülen (hayalî) gür ormanlar üzerinden bölgeye yapılan müdahalelerin ne yollarla meşrulaştırıldığını anlatır

(Davis, 2004). Çölleşme kaygısı, Fransa sömürge yönetimi için bir hayli bereketli bir zemin sunmuştur. Cezayir'deki sömürge idaresi döneminde keçilere ve Araplara karşı alınan önlemler ormanları geri getirmez (hattâ kesimler artar); ama bu esnada önemli bir değişim gerçekleşir: Ülkedeki toprak rejimi ve mülkiyet ilişkileri bu sayede değiştirilir. Fransızların Cezayir'de kullandığı bu anlatı kalıbı diğer pek çok yere tatbik edilegelmiştir. Ormansızlaşma retoriğinin güzergâhı kabaca şudur: "Medeniyet" bir yere duhul eder (çoğunlukla sömürgecilik veya ulus devlet inşası bağlamında); cahil köylüler/Araplar/yerliler hakkında şikâyetler artar, keçiler (ve yerel kültür) suçlu ilan edilir; ormanların (ve diğer bazı varlıkların) kullanımı devlete geçer, ormanlık alanlar aklî (rasyonel) esaslara tahvil edilir ve akabinde şirketlerin/zengin tüketicilerin kullanımına açılır.

Bu yazıdaki amaç, bu yukarda sunulan güzergâhı eleştirel bir yaklaşımla adım adım tahlil etmek, Türkiye üzerinden yeniden düşünmek. Yazının temel olarak dört bölümü var. İlk bölümde "kayıp cennetin" peşindeki Avrupa yayılmacılığının, topraklara el koyarken ne tür gerekçeler ortaya koyduğunu ele alıyorum. Bu esnada ormanların akıbetinden, toprak yönetimi yoluyla Avrupa'ya bağımlı ekonomilerin nasıl yaratıldığından bahsediyorum. İkinci bölümde, bir bilgi nesnesi olarak ormanların nasıl üretildiğini inceliyorum. Ormanların denetlenmesi, korunması, geliştirilmesi, haritalarının çıkarılması, ders kitaplarına ormanlarla ilgili bilgiler eklenmesi ve benzeri işler, hem orman alanlarını devletlerin (güya) akılcı idaresinin nesnesi hâline getiriyor hem de devlet kurumlarını vazgeçilmez kılıyor. Dolayısıyla bütün bu faaliyetler sonucunda ormanlarla kurulan ilişki ve devletin idare alanı köklü şekilde değişiyor. Üçüncü bölüm bu idare şeklinin sömürge yönetimlerinden ulus devletlere ne yollarla aktarıldığını anlatıyor. Bir direniş hikâyesi üstünden sömürge idareleri ve ulus devletlerin sürekliliği gösteriliyor. Son bölüm ise Türkiye ve Osmanlı'da fennî ormancılığa geçişi ele alıyor. Türkiye'deki dönüşümün ve kullanılan retoriğin küresel sermaye birikim süreçleri ve sömürgeci geçmişle ilişkisi kuruluyor.

Bu birbirinden görece bağımsız görünen hatların ortak noktası, ormanın bir *dispositif* olarak nasıl ortaya çıktığını göstermek (yani çeşitli idarî, bilimsel, normatif süreçlerin sonucunda ormanın bilinebilir/yönetilebilir bir iktidar aygıtı hâline nasıl geldiğini) ve bunun kapitalist üretim ağlarıyla ilişkisini irdelemek. Bu bağlamda devletlerin ve bilhassa da bürokratik idare şeklinin ormanlara nasıl müdahale ettiği yazının ana meselesi olarak öne çıkıyor. Ormanlar üzerinden artı değerin nasıl üretildiği ve hangi mecralarda toplandığı, daha geniş bir dünya sisteminin uzantısı olarak ele alınıyor; bu esnada ortaya çıkan dil, araçlar, teknikler, temsiller ve uzman bilgisi tahlil ediliyor. Böyle bir yaklaşım, kamu mülkü ve özel mülk arasında varsayılan karşıtlığı sorgulamaya da imkân tanıyor. İki rejimin (var olan farklara rağmen) belli açılardan benzer saiklerle hareket ettiğine işaret ediliyor, aradaki geçişlilikler vurgulanıyor. Doğal kaynaklardan istifade etmenin (devlet eliyle olsun, özel mülkiyetle olsun) sınıfsal-et-

nik boyutları olan bir güç mücadelesi olduğu ve benzer normatif uygulamalara dayandığı gösteriliyor.

Kayıp cennetin peşindeki sömürgecilik

Avrupa yayılmacılığı, yukarda ufak bir anekdot olarak anlattığım Cezayir'de görüldüğü gibi, çoğu zaman bu tür "çevre koruma retoriği" ile beraber yürümüştür. İlk seyyahların ve yerleşimcilerin özlemlerinden biri yalnızca zenginlik elde etmek değil, Eski Dünya'nın yıkıcılığından kaçmak, yeni yerlere gitmek, dünya üzerinde cennetten bir köşe bulmak, oraya sığınmaktır. Richard Grove bunu "cennet arayışı" olarak adlandırır (Grove, 1996). Bahsi geçen cennet, birazdan daha detaylı ele alacağım üzere belli bir hikâye örgüsüne ve çevre temsiline dayanır. Cenneti korumak, bozulduysa tamir etmek, korunacak alanları işaretlemek diğer coğrafyalara müdahale etmenin ve sömürgeciliğin meşru zemini olarak iş görür. Dolayısıyla, ormanların "korunması" gerektiği fikri sadece bilimsel bir gerçeklik değil, yayılmacılığın sembolik evrenindeki anlatı kalıplarından biridir. Farklı şekillerde tezahür eder. Cennet, kimi zaman insanın emeği ile dönüştürülmüş, her bitkinin özenle peyzajın parçası hâline getirildiği bir bahçe olarak, kimi zamansa hiç el değmemiş, "doğallığı" bozulmamış egzotik bir mekân olarak tasavvur edilir. İkisini ayrı ayrı kısaca ele alayım.

John Locke, ilk grubun temsilcisi olarak düşünülebilir. Locke'un yazılarında dünya üzerinde mülk sahibi olmanın koşulu, zımnî olarak bir bahçe metaforuna dayanır. Bütün insanlar (akıl yürütme melekeleri olduğu müddetçe) eşittir; ancak şöyle der Locke: "Tanrı, dünyayı [en başta] insanoğlunun müşterek kullanımına açmış [olsa da], bu müşterekliğin ilelebet devam etmesini istemiş olamaz. Toprağı yalnızca, aklını kullanan ve çalışkan/maharetli insana bahşetmiştir; hırslı, kavgacı tartışmacı olanın vehimlerine değil" (Locke, 2007 [1690], 34. önerme). Burada tartışmacı-kavgacı olan, yani toprağı layıkıyla işlemeyen ve emek vermeyenler olarak anılanlar, muhtemelen İngilizlere o dönem rakip olan İspanyol sömürgecileri[2] ve elbette yerlilerdir (bu meselenin derinlemesine bir tartışması için bkz. Arneil, 1996; Parekh, 1995). Toprakların önceki hâli için "boş" tabiri kullanılır, yani Locke'un kriterlerine göre işlenmemiş, insan emeğine mazhar olmamıştır buraları. Ormanların, nehirlerin, otlakların orada yaşayanlar tarafından hâlihazırda çeşitli şekillerde kullanıldığı gerçeği bu politik önermede yer almaz; zira verilen insan emeğinin fiziksel görüntüyü (Locke ve takipçilerinin görebileceği şekilde) değiştirmesi beklenir. Bu maksatla toprak çit çekip sınırlanır, Avrupa'dan getirilen elma ağaçları dikilir, askerlere resmî geçit yaptırılır, haç dikilir (farklı imparatorlukların farklı sömürgecilik pratikleri için bkz. Seed, 1995). Avrupa yayılmacılığındaki cennete dönüş sembo-

2 O dönem İspanyol sömürgecileri, toprağı işlemekten ziyade yağmalamak ve altın bulmakla iştigâl etmektedirler.

lizmi, bir yanıyla Adem ve Havva hikâyesini de ihtiva eder. Cennetten kovulan insan, artık iyiyi-kötüyü ayırt etmekle yükümlü hâle gelmiştir. Cennete yeniden kavuşmak içinse bir imtihan vermesi, cenneti dünyada yeniden kurmak için uğraş vermesi gerekir. Locke'un hayalindeki bahçeyi kurmak, o anlamda aynı zamanda bir ibadet olarak da düşünülebilir. Beyaz Adam'ın sırtında hem doğayı (hem de geri kalan vahşileri) ıslah etmek, hizaya sokmak, Tanrı'ya kavuşturmak gibi yükler vardır artık. Dolayısıyla yitirilen cenneti ince ince yeniden inşa etmek, Tanrı'nın inayetine yeniden kavuşma özlemidir aynı zamanda. Önemli nokta şu: Bütün bu süreçte toprak, özel mülk olarak tasavvur edilir. Dolayısıyla dünya üzerinde "kurtarılmış bir cennet" yaratmak, Yeni Dünya'daki ortak mülkiyetin, yani müşterek olarak kullanılan meraların, ormanların, suların kademe kademe azalmasına yol açar. Diğer bir deyişle, "cennet" alanları diğer bazı grupların kullanımına kapanır, koruma altına alınır.

İkinci gruptaki cennet anlatısı ise (dokunulmamış bir cennet bulmak) daha ziyade bir kaçış/sığınma hikâyesidir. Vebayla, savaşlarla, dinî yobazlıkla, baskıyla uğraşan insan gruplarının, dünya üzerinde insan eli değmemiş bir cennet arayışıdır mevzubahis olan. Bu fikir Avrupa yayılmacılığından evvel de vardır (dolayısıyla Batı sömürgeciliğinin bir sonucu değildir), üstelik sadece Avrupa'ya has bir özlem olduğu da söylenemez. Hint-Avrupa-Arap kültürlerinin ortak ürünüdür denebilir (Grove, 1996: 22, dipnot 16; bu geçişlilikler ve ortaklıklarla ilgili daha geniş bir tartışma için bkz. Subrahmanyam, 1997). Yeni yerler bulma hevesi ve inzivaya çekilme arzusu iç içe geçer. Seyyahlar/sömürgeciler Avrupa'ya döndükleri zaman, aklın hayalin alamayacağı canlılarla dolu, ihtişamlı, zengin, bir yandan alabildiğine tuhaf; ama her durumda bakir, dokunulmamış, yağmalanmamış yeni ülkelerden bahseder. Hattâ Hugh Raffles'a göre bu anlatılar, Avrupa'da bir edebî tür hâline gelir. Avrupa'nın ilk basılan popüler kitapları arasında hatırı sayılır bir ağırlığa sahip olur (Raffles, 2002, özellikle Sir Raleigh'in maceralarının anlatıldığı 4. kısım). Ağaçlardan yere sarkan meyveler, kıyıya kendiliğinden atlayan balıklar, kaçmayı bilmeyen kuşlar (Kegel, 2013: 75-82), Avrupa'daki son derece hiyerarşik ve ağır koşullarda sürdürülen hayata (hayalî) bir alternatif sunar. Gidilen yerlerin dokunulmamışlığı, hiç insan olmadığı anlamına gelmez. İnsanlar vardır elbette, bir yaşam kurmuşlardır; ama bu insanlar "doğal hâlden çıkamamış" oldukları için coğrafyanın bakirliğine halel getirmezler. Aksine, Avrupa'da kaybolmuş olduğu düşünülen ve hasretle anılan birtakım insanî nitelikler bu gruplara atfedilir. Örneğin Montaigne, "Yamyamlar" başlığıyla kaleme aldığı denemesinde, lafı "yamyamlardan" alıp dinî nefretler ve savaşlarla kasıp kavrulan Avrupa'ya getirir. "Biz", der Montaigne, "hiç çalışmadan mutlulukla yaşayan bu insanlara kıyasla ... aslında daha barbarız" (Montaigne, 1949 [1580'ler]). Yahut Thomas More'un (1478-1535) Ütopya isimli kitabı bu minvalde düşünülebilir. Kurulan ütopyada, uzak/hayalî bir adadaki ideal bir toplum anlatılır; fakat asıl mesele, Avrupa'nın ne *olamadı-*

ğını ifşa eden bir eleştiri sunmaktır (More, 2014 [1516]). Örnekler çoğaltılabilir. Toparlamak gerekirse, bu kümedeki hikâyeler, Batı medeniyetindeki bozulmanın, yozlaşmanın emarelerinden hareket ederek kurgulanır. Toplumsal dokunun hızla dönüşmesiyle artar; başka bir yere kaçma, başka bir şey olma özlemini yansıtır. Benzer bir özlemin izlerini gündelik konuşmalarda ("köye yerleşmek lâzım" temalı şehirli hasretlerde) yahut popüler medyada bugün dahi takip etmek mümkün.[3]

Dokunulmamış cennetlere yahut sonradan cennet hâline getirilen bu yeni coğrafyalara (diğer sömürgeci güçlerden evvel) ulaşmak kendi içinde bir gaye hâline gelir. Bu süreçte gidilen yerlerdeki fauna ve bitki örtüsü büyük bir hızla dönüşür, kimi yerde tahrip edilir; orada hâlihazırda yaşamakta olan insan gruplarıysa kimi zaman adım adım, kimi zaman topluca katledilir. Bunlar bazen bilerek bazen bilmeyerek (hastalıklarla, topraksızlaştırmayla...) gerçekleşir. Örneğin Meksika'da yaşayan insan nüfusunun % 97'sinin öldüğü tahmin edilmektedir (Robbins, 2002: 73). Onların yerine belirli hayvan-bitki-insan kompozisyonları burayı (ve dünyanın diğer bölgelerini) deyim yerindeyse işgâl eder (De Landa, 2000; Kegel, 2013; Todorov & Pagden, 1999). Bu dönem farklı coğrafyalarda vuku bulan biyolojik-demografik-kurumsal dönüşümü böyle bir yazıda bütünüyle anlatmak mümkün değil. Ancak Guam'dan, Hindistan'a, Karayiplerden Brezilya ve Kuzey Amerika'ya uzanan farklı bölgelerde ormanların hızla kesildiğini, bazı türlerin yok olduğunu biliyoruz. Ağaçların hem kereste olarak ticarî değeri bulunur, hem de ormanlardan boşalan topraklara Avrupa ekonomisini diğer coğrafyaların aleyhine besleyen ürünler (şeker, kauçuk, pamuk...) ekilir. Örneğin ormanlarla kaplı Barbados'ta, 1600'lü yıllarda ağaçların yerini tümüyle şeker kamışı alır. Öyle ki şekeri işlemek için yakacak ağaç kalmadığından bir süre sonra İngiltere'den kömür ithâl edilmeye başlanır (Grove, 1996: 60-64). Bütün bu ürünlerin öngördüğü (köle ticaretiyle de birleşen) başka bir ekonomik mantık ve toplumsal yapı vardır. Kömürü okyanusun bir ucundan diğerine taşımak zorunda olmak, bu mantık içinde bir arızadan ziyade, bir başka zenginleşme kalemi olarak değer görür.

Bu noktada şunun altını çizmek gerekir: Bu yukarda bahsi geçen özlemlere yakıt sağlayan kolonyalizm daha en başından itibaren bir şiddet ve sömürü

3 Örneğin 2014 yılında gösterime giren Yıldızlararası (Interstellar) isimli film, bu tarz bir kaçış ve yeni bir dünya hayali üstüne kuruludur. Filmde dünyanın yakın geleceği gösterilir. Söylenmez; ama muhtemelen iklim değişikliğinden ötürü büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Bir anda bastıran büyük toz fırtınaları evlere-tarlalara zarar vermektedir. Gıda üretimi insanlığın en büyük meselesi hâline gelmiş, okullarda 20. yüzyıl, "insanlığın müsriflik çağı" olarak anlatılmaya başlamıştır. Dünyada insan yaşamı adım adım yok olmaktadır. Film, dünyayı bırakıp başka bir gezegende yeni bir hayat kurma girişimi hakkındadır. Uzay gemileriyle seyahatler edilir; tuhaf, tekinsiz, yabancı gezegenler ziyaret edilir. Bilhassa Amerikan muhayyilesinin en derinlerine sinmiş bu yeni hayat arayışı, geçmişten kopuş, Yeni Dünya ütopyası ve ufkun ötesine geçme özlemi filmde hemen her yerde vurgulanır. Filmin daha geniş bir eleştirisi daha evvel yeşilgazete.org adresinde yayımlandı: http://yesilgazete.org/blog/2014/11/22/yildizlararasi-interstellar-yeni-dunyanin-kasifi-olmak-sezai-ozan-zeybek/

hikâyesidir. Örneğin Kristof Kolomb'un karşılaştığı Arawak yerlileriyle ilgili ilk izlenimi şudur: *"Bunlardan harika hizmetkâr olur. Elli kişiyle bunların hepsini boyunduruğumuz altına alıp tüm istediklerimizi yaptırabiliriz"* (Zinn, 2014). Kendisine altın bulup getirmeyen yerlilerin ellerini kestirir. 1495 yılında sağlıklı ve iyi durumdaki kadın-erkek-çocuk 1500 Arawak yerlisini esir eder, bunlardan beş yüzünü İspanya'da sergilemek için zorla gemilere bindirir, yolda da iki yüzünü telef eder. Bu, münferit bir olay olarak kalmaz. Avrupa yayılmacılığı, neredeyse kesintisiz bir şiddet tarihi olarak devam eder. 16. yüzyılın başında Amerika'nın İspanyollar tarafından sömürgeleştirilen bölgelerinde dolaşan Las Casas isimli rahip, yaşananlara şöyle tanıklık eder: "İspanyollar, yerlileri onlu-yirmili gruplar hâlinde kılıçtan geçirmekten başka bir şey düşünmüyor. İnsanlardan parçalar kesiyorlar. Bunu yapmalarındaki maksat da kılıçlarının keskin olduğunu göstermek... [Yerliler] altın madenlerinde kimden medet umacaklarını bilemeden acılar içinde ölüyorlar... Gelecek nesillerde bunların yaşandığına kim inanabilir? Bütün bunları kendi gözlerimle görmüş olmama rağmen, yazarken ben bile inanmakta güçlük çekiyorum" (Las Casas'tan aktaran Robbins, 2002: 70-73). "Bakir toprak" tabirinin cinsiyetçi telmihleri dahi, "uzak" coğrafyaların nasıl tasavvur edildiğine dair bir fikir vermektedir aslında. (Çok sayıdaki çalışma içinden şunlara bakılabilir: Todorov & Pagden, 1999; Galeano, 1997; Robbins, 2002; Whitehead, 2000; daha yakın zamanlar için Fisk, 2011).

Yeni cennetler ararken açığa çıkan bu şiddet, hegemonik tarih anlatılarında çoğunlukla geri plânda kalır; yerini kutlamalara, kendine hayran bir Batı anlatısına bırakır. Örneğin yukarda bahsi geçen Kolomb'un heykelleri dikilir, filmleri çekilir. Avrupa'nın dünyanın geri kalanına "medeniyet" götürdüğü düşünülür; hattâ bu, Beyaz Adam'ın sırtına yüklenmiş bir sorumluluk olarak kabul edilir. İşin ironisi, böylesi yoğun bir tahribat, kendi korumacı retoriğini de üretir. 1571 Avrupası'nda suyun döngüsünden, ormanların nem tutma işlevlerinden bahsedilmeye başlanır. 17. yüzyılın sonunda Hindistan'daki erozyonun önlenmesi, ormanların korunması işini Doğu Hindistan Şirketi üzerine alır. (Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesinde aslî rolü oynayan kurumdur). 1726'da ağaçların atmosferdeki nemle bağlantısı üzerine Cambridge'te bir çalışma neşredilir. 1760'ta ağaçlar ve iklim arasında bilimsel yöntemlere dayanan bir bağlantı kurulur. Yine aynı yıllarda kolonilerde ilk orman koruma alanları açılmaya başlanır. 1850'lerde, J. Spotswood Wilson'ın Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nde [Royal Geographic Society] yaptığı sunum, çevre tartışmasının küresel bir ölçekte ele alındığı ilk örnektir (Grove, 1997: 10 ve 17).

Buraya kadarki bahsi şöyle kapayalım: Yazının başında verilen örnek, Fransız sömürge yönetiminin Cezayir'in (olmayan) ormanlarını yeniden canlandırma girişimleri hakkındaydı. Oradan hareketle bu bölümde, korumacılığın ve cennet fikrinin sömürgecilikle nasıl bir ortak kronolojiye sahip olduğunu ele aldım. Ancak ikisi arasındaki ortaklık sadece aynı zamana denk düşmeleri değil. Bir

sonraki bölümde ormanın bir bilgi nesnesi olarak inşa edilme süreçlerine bakmak, tahribat ve koruma arasındaki ilişkiyi derinleştirmek istiyorum.

Ormanın bilgisi

19. yüzyılın ortalarından itibaren "bilimsel orman yönetimine" dayanan sistemli ağaç sayımı ve taramalarına başlanır. 1930'lara gelindiğinde Avrupa'da ve Avrupa kolonilerinde orman idaresine dair birkaç yüz sayfalık el kitapları bulmak mümkün hâle gelir (Bryant, 1996). Bu dönemde ormanlar hakkında bilgi sadece katlanarak artmakla kalmaz, mahiyeti de değişir. Michel Foucault'nun bedene yönelen disiplin mekanizmaları hakkında yazdıklarını, daha genel anlamda coğrafya için de düşünmek mümkündür. Coğrafî unsurların denetlenmesi, gözetim altına alınması, yeni bilgi nesnelerinin ve buna isnat eden yeni tasniflerin ortaya çıkması dönüşmekte olan yeni bir iktidar rejimine işaret eder (Deleuze, 2006, özellikle the visible and articulable (knowledge) [görünen ve dile dökülebilen bilgi] bölümü, s. 41-58; Foucault, 1979). Mekânı kontrol etmeye, sahip çıkmaya yönelik bir tür normatif düzen ortaya çıkar. Bedenin daha üretken, daha sağlıklı, daha iyi, daha itaatkâr olmasının hedeflenmesi gibi, coğrafî unsurlar da benzer bir şekilde kontrol altına alınır. Bu maksatla iklimler, toprak çeşitleri, tarım ürünleri, bitki örtüleri sayısallaştırılır, derecelendirilir; uygun coğrafya ve "norm dışı/sorunlu" coğrafyalar arasında ayrımlar yapılır. Yalnızca çöller-bozkırlar değil, mesela tropikal ormanlar da "aşırı" (yani Avrupa'nın ılıman iklimine uymayan) yerler olarak görülür, Avrupa'dan farklılığının altı çizilir. Üretilen bilgi her ne kadar nesnel olma iddiası taşısa da, o dönemin kabul görmüş hiyerarşilerine dayanır. Örneğin tropikal coğrafyalar hastalıkla, hercaîlikle, tembellikle ve şehvetle özdeşleştirilir (Arnold, 2006). Çöller ise barbarlıkla, geri kalmışlıkla, Araplıkla (Davis, 2004)... Mekânı açıklamak için kullanılan kalıpları, Batı Avrupa kültürel normlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. O hâlde bakmak ve görmek, sadece optik bir mesele olamaz; mekâna yönelik eklektik sayılabilecek bir bilgi üretimi sürecinin parçasıdır. Seyyahların, coğrafyacıların, idarecilerin, misyonerlerin farklı yerleri tasvir ederken kullandıkları dil, siyasî bir ilişkinin uzantısıdır.

O dönemki bazı önyargıların nesnel bilgiyi saptırdığı; ama değerini azaltmadığı söylenerek yukardaki iddialara itiraz edilebilir. Orman (veya iklimler) hakkında toplanan bilgilerin bunlara rağmen "gerçek" olduğu ileri sürülebilir. Yani mesela kaç ağaç olduğu, bunların türleri, kaç yaşında oldukları, ne hızla büyüdükleri gibi bilgiler; bütün bu tarihsel tartışmaların haricindeki somut gerçekliklerdir, denebilir. Bu bir yanıyla doğru. Fakat yine de böyle bir iddia, bilginin mahiyetine dair birtakım meseleleri ıskalar. Bilgi henüz "nesnel olarak" ortaya konmadan evvel, neyin sayılabilir neyin saymaya değmez olduğu, neyin önemli neyin önemsiz olarak kodlandığı, hâlihazırda var olan siyasî-toplumsal-tekno-

lojik süreçler ile belirlenir. Yani önyargılardan temizleyince geriye gerçek bilgi kalır, demek durumu tam anlamıyla izah etmez. Bu bahsi biraz açayım:

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmanın Diyalektiği isimli eserlerinde, burjuva toplumunun eşdeğerlilikler üstüne kurulu olduğunu söylerler. Bundan kasıtları şudur: Birbirine benzemeyen bambaşka nesneler, soyut bazı sayılara indirgenmek suretiyle birbiriyle kıyaslanabilir hâle getirilir (Adorno & Horkheimer, 2002: 4). Bu soyut sayıların belki de en belirleyicisi, nesnelerin piyasa değeridir. Bir ağaca, bir elbiseye, bir fikre ve bir füzeye atfedilen ortak birim sayesinde (yani para sayesinde) bunlara değer biçmek, bu varlıkları birbiriyle eşlemek mümkün olur. Kapitalizmin sihri budur. Dünyada var olan ne varsa (öncelikle de emek ve işçiler) birbirine denklenebilir. Bu sadece piyasada yapılmaz. Sayıların ve diğer bilimsel temsillerin (haritalar, şemalar, istatistikî veriler...) ancak benzer bir indirgemecilikle mümkün olduğunu ileri sürmek mümkündür. Ahmet, Mehmet ve Ayşe'nin gelir grubu, yaşı, not ortalaması, kanlarındaki demir oranı ve ağırlıkları üzerinden kıyaslanabilir hâle getirilmesi buna bir örnektir. Sayılar (veya mesela haritalar) o anlamda hem bir gerçeklik üretir, hem de o gerçekliğin yerine geçebilen ikinci derece semboller hâline gelir.

Toplanan bilgiler yeni bir ilişki ağı üretir veya hâlihazırda var olan bazı toplumsal ilişkileri derinleştirir. Örneğin Timothy Mitchell, sayısallaştırmanın, daha doğrusu kavramla maddeyi (temsille gerçeği) birbirinden ayıran bu yeni bilme şeklinin, sömürgeciliği (ve modern devleti) nasıl mümkün kıldığını anlatır. Ülkenin idaresi, bazı seçilmiş unsurların temsil edilebilir hâle getirilmesiyle olur. Bu süreçte "gerçek dünya" sürekli olarak bir modele, bir cetvele, bir sayıya, bir algoritmaya dönüştürülür. Dolayısıyla bu epistemolojik rejimde, bir "gerçek dünya" varsayılsa da kullanımda olan temsilin temsilinin temsilidir (Mitchell, 1991: 171-176 arası). Bu şekilde ortaya çıkmış bilginin önemli bir işlevi daha vardır: Uzman kadrolar ve devlet aygıtları (örneğin orman müdürlükleri) tesis eder. O hâlde bilimsel gerçeklik dediğimiz, dönüp kendi gerçekliğini üretir; bu esnada da giderek vazgeçilemez hâle gelir. İşte bu yüzden bulunabilecek sadece tek bir gerçek varmış ve bu da diğer bütün ilişkilerden bağımsızmış gibi yapmak, bilginin üretim süreçleri ile ilgili önemli mevzuları görmezden gelmektir.[4]

James C. Scott, Devlet Gibi Görmek isimli kitabında, bu tarz temsillerin devlet yönetiminde nasıl kullanıldığını tahlil eder (Scott, 2008). Scott'a göre öl-

4 Burada "her şey, ama her şey sosyal olarak inşa edilmiştir" demek istemiyorum. İnsan olmayan canlıların (makinelerin, hayvanların, bitkilerin...) bizle ve birbirleriyle kurdukları ilişkiler üzerinden daha çok sayıda aktör içeren, daha kalabalık bir toplumsallık tarif etmek gerekiyor. Dış dünyadaki bütün gerçekliğin son kertede insanın zihnindeki bir temsil silsilesinden ibaret olduğu iddiasının oldukça kısıtlayıcı; dünyadaki farklı ilişkilenme şekillerini dikkate almayan bir tarafı olduğunu düşünüyorum. O anlamda Bruno Latour'un "toplumsalın sosyolojisi" [sociology of the social] ve "ilişkiler sosyolojisi" [sociology of associations] kavramlarına atıfla, insan temsillerinden ibaret olmayan, çok aktörlü-ilişkisel bir toplumsallıktan bahsediyorum (Bkz. Latour, 2007; ayrıca Mol, 2002).

çüm sistemlerinin üç temel mekanizması bulunur: Basitleştirmek, okunabilir kılmak/standartlaştırmak ve dönüştürmeye münasip hâle getirmek. Basitleştirmek kısaca şudur: Herhangi bir mekânın (yahut toplumun, ilişki ağının...) sınırlı sayıda parametre ile kağıda dökülebilir hâle getirilmesi için bir tür sadeleştirme gerekir. Bu yüzden bazı karmaşık parametrelerin modelden çıkarılması (yani "etkisiz eleman" veya "sabit eleman" olarak muamele görmesi) ve açıklama modelinin yine sınırlı sayıdaki eksen üzerine oturtulması gerekir. Dünyayı bütün karmaşıklığıyla anlamak elbette mümkün değildir; ancak burada sadeleştirmeyi kimin hangi maksatla yaptığı, dışarda bırakılanların ne olduğu, nelerin temel ilişki olarak seçildiği hayatî önemdeki sorulardır. Devlet yönetimi için bir ağacın bütün işlevlerini ya da ormanın sayısız ilişkisini bilmek ne mümkündür ne de gerekli. Öncelikli olan ağacın maddî değeridir. Yani hesaplanan, birim alanda üretilen kereste miktarı ve oradan elde edilen gelirdir, öncelik verilen husus genellikle budur. Böyle olduğu zaman da kereste veremeyen, gelir getirmeyen canlılar devlet kayıtlarında yer almaz. Ayrık otları, mantarlar, çalılar, böcekler, boşa akan sular vs. ticarî bir değer taşımadıkları müddetçe orman envanterlerine giremez.[5]

Sanayide kullanılabilecek odunsu ürünler (1000 m3) — *Yakacak odun (1000 ster)*

Yıllar	*Tomruk*	*Tel direği*	*Maden direği*	*Sanayi odunu*	*Kâğıtlık odun*	*Lif-yonga odunu*	*Sırık*	*Toplam*	
2000	3.007	155	413	830	1.533	1.371	20	7.329	7.861
2001	2.738	85	380	776	1.525	1.255	19	6.778	7.577
2002	3.297	29	607	776	1.460	1.821	16	8.005	7.587
2003	2.827	39	422	778	1.169	2.073	12	7.320	7.816
2004	3.065	44	447	742	1.610	2.330	15	8.253	8.120
2005	2.936	77	405	726	1.528	2.409	19	8.100	7.667
2006	3.480	73	491	750	1.514	2.965	26	9.299	7.004
2007	3.732	77	522	734	1.703	3.265	20	10.053	6.834
2008	3.946	75	522	755	2.407	3.817	19	11.541	7.304
2009	3.758	67	502	658	2.433	4.033	13	11.463	7.428
2010	4.375	56	577	788	2.147	4.608	20	12.569	7.194

Kaynak: http//www2.ogm.gov.tr/istatistikler sayfasında verilen sayılardan yararlanılarak hazırlanmıştır (7 Haziran 2011).

(Kaynak: Çağlar, 2012 - Ek7)

Dolayısıyla ormanın kamu yararına yönelik bir doğal kaynak olarak tarif edilmesi; "kamu", "yarar", "doğal" ve "kaynak" gibi önemli varsayımlar ihtiva eden kavramlara dayanmaktadır. Sonradan ortaya çıkarılacak nesnel bilgiyi doğrudan etkiler. Bu basitleştirmenin izini, devletin hakim olduğu hemen her alanda sürmek mümkündür. İnsanları, hayvanları, ormanları, toprağın-altını üstünü bir muhasebe defterine sokabilmek ancak böyle mümkün olabilir. Bu bir ya-

5 Bugünkü ekolojik hassasiyetlerle beraber, envanterlerde farklı öncelikler öne çıkmış ve sayılanların sayısı artmış olabilir; ama sayım mantığının ekonomik öncelikleri değişmemiştir.

nıyla son derece işlevsel, sonuç odaklı bir yaklaşımdır. Sürekli büyüme üzerine kuruludur. Her sene çıkarılan kerestenin artması arzu edilir, hiç değilse azalmaması hedeflenir; bilimsel yönetimin başarısının başlıca kriteri budur. Ancak dünyaya bu şekilde bakıp nesneleri buna göre tasnif etmek aynı zamanda bir tür körlük yaratır. Örneğin yukarda anlattığım ormansız Cezayir toprakları aslında tümüyle bitkisiz değildir. Birsürü başka bitki çeşidi, bu toprağa uyum sağlamış hâlde yaşamaktadır. Erozyonu önlemede ağaçlardan daha etkili bodur-esnek bitki türleri vardır mesela. Toprağın üstünde görünen biyo-kütle az olsa da toprağın altı yıllarca yağış bekleyebilen kuraklığa dayanıklı tohumlarla doludur (Davis, 2004: 359-360). Bunların kereste değeri yoktur belki; ama bu, toprağın "fakir" olduğu anlamına gelmez.

Scott'un bahsettiği ikinci ayak okunabilirlik; yani ormanın bir haritaya/ envantere/ veriye dönüştürüldüğü, ormana gitmeye gerek kalmadan bu araçlar yoluyla ormanın teftiş edilebilir hâle getirildiği, bir düzene sokulduğu safha. Bilginin nesnellik mertebesine çıkması bu aşamada gerçekleşiyor. Araştırma sırasındaki karmaşanın, sayısal yuvarlamaların, yapılan seçimlerin, belirsizliklerin temizlendiği, bilgiye derli toplu bir hava verildiği ve soyutlandığı yer burası. Bruno Latour ve Steve Woolgar bunu, bilimsel metodun kendi dağınıklığını hasıraltı etmesi olarak ifade ediyor (Latour & Woolgar, 1986). Birkaç farklı noktadan bu temizleme harekâtını takip etmek mümkün; örneğin bilimsel yazı dilinin değişimi gibi... David Demeritt, 19. yüzyılın ortalarına kadar bilimsel metinlerin çoğunlukla birinci tekil şahısta yazıldığını anlatır: "Ağaçları ölçtüm, ortalamalar çıkardım", gibi. Bunun maksadı, okuyucuya bir tür güven telkin etmektir. Yazan kişinin dürüstlüğü, bulguların doğruluğunun ispatı olarak sunulur. Ancak bilimsel bir araştırmada şahısların öne çıkması çift taraflı keskin bıçak misali ters tepebilmektedir. Ne de olsa birinci tekil şahıs, bir tür öznellik, rastgelelik, denetimsizlik içerir (Demeritt, 2001). Daha sonra, kişilerden ziyade bilim metodolojisinin kendi gayrişahsî kuralları öne çıktıkça metinler ya edilgen kipte ("şu sonuçlar bulunmuştur", gibi) ya da (tek yazarlı olsalar dahi yine bilimin gayrişahsîliğini vurgulamak için) birinci çoğulda yazılır hâle gelmiştir. Bunun etkisiyle bilgi "daha nesnel" bir hava kazanır.

Bütün bunların toplu etkisi, bir mekânı, o mekânla organik ilişkisi olmayan başka grupların (mühendisler, devlet yetkilileri, şirketler vs.) okuyabileceği standartlaştırılmış bilimsel bir temsile çevirmektir. Ortak ölçü birimlerine geçmek, misal bir tarlayı dönüm cinsinden tapu kayıtlarına geçirmek de yine benzer bir devlet aklının ürünüdür Scott'a göre. Bu da bir tür sadeleştirmedir aslında; birbirinden bambaşka topraklar bu sayede kıyaslanabilir hâle gelir. Sicil defterlerine ve haritalara bakmak sûretiyle uzaktan kararlar almak mümkün olur. Oysa bir tarlanın ne kadar güneş aldığı, eğimi, suya erişimi, toprağının cinsi, aldığı yağışın dağılımı veya oraya daha önce neler ekilmiş olduğu gibi pek çok değişken "dönüm" hesabıyla ölçülemez. Scott'ın tabiriyle bir çiftçiye kaç dönüm

arazisi olduğunu sormak, bir âlime geçen sene kaç kilo kitap okuduğunu sormak kadar abestir (Scott, 2008).

Bütün bu dönüştürme ve sadeleştirme süreçleri, Scott'un tarifiyle üçüncü safhada tamamına erer. Bu son aşama, tek bir merkezden uzakları yönetmek, plânlamak, değiştirmek üstüne kuruludur. Verim artışını senelere göre ölçmek, bir yeri diğer yerlerle kıyaslamak, bazı değişkenlere müdahale edebilmek bu sayede mümkün olur. Özetle, harita üstünden bir ormanın, bir havzanın yahut bir etnik grubunun dağılımını görmek, aynı zamanda görülen nesneyi şekillendirmeyi sağlar.

Temsilî araçlara dayalı bu tarz yönetim, arada sırada trajikomik bazı sonuçlar da doğurur. Birinci Dünya Savaşı hakkındaki anılarında Harold Nicolson isimli İngiliz diplomat, Anadolu'nun büyük güçler arasında nasıl pay edildiğini anlatır. Bir avuç devlet adamı Paris'teki bir otel odasında bir haritanın başına oturmuş, kimin nereyi alması gerektiği hakkında pazarlık etmektedir. Dönemin İngiliz Başbakanı Lloyd George, Antalya-Mersin arasını İtalyanlara asla veremeyeceğini, orada yoğun bir Rum nüfus olduğunu iddia etmektedir ısrarla. Nicholson sessizce başbakanı uyarır, nüfusun orada o kadar yoğun olmadığını söyler. Sonra durumu anlar. Lloyd George önündeki fizikî haritayı etnik haritayla karıştırmış; yeşilin orman-ova değil de Yunan nüfusunun yoğun yaşadığı yerler, kahverengiye boyalı dağların da Türkler/Müslümanlar olduğunu zannetmiştir. Pazarlıklar bir süre bu şekilde devam etmiştir (aktaran M. L. Smith, 1973: 81-82). Hikâyenin ana fikri şu: Benzer yönetim teknolojileri sadece insanlara değil; toprağa, nehirlere, ormanlara, hayvanlara; kısaca devletler nezdinde değer taşıyan bütün varlıklara tatbik edilmiş, sayısallaştırılmış birer nesne hâline getirilmiştir. İşin acıklı tarafı bir otel odasında, harita önünde icra edilen nüfus mühendisliği bir şaka olarak kalmamış, devletler tarafından hayata geçirilmiş, milyonlarca insanın hayatını etkilemiştir. "Uzaktan yönetim" ile kastedilen budur.[6] Tekrar ediyorum; bu tarz bilgi yanlış ya da işlevsiz olmak zorunda değil. Ancak görünür işlevlerinin yanında toplumsal yapıyı, iktidarın dağılımını, kısaca var olan oyun sahasını devletler ve sömürge yönetimleri lehine yeni baştan kurmaya yaramıştır. Sermaye birikim süreçlerini hızlandırmıştır.

Toparlamak gerekirse, bu bölümde bilgi üretim süreçlerinin nesnel-öznel, doğru-yanlış gibi sıfatlardan öte, daha karmaşık bir sürecin parçası olduğunu anlatmaya çalıştım. Bilginin önyargılardan temizlendiği takdirde olanı olduğu gibi yansıtabileceği fikrini sorguladım. Bilgi üretiminin bir eleme süreci içerdiğini, belli bir bakış açısından hareketle biriktiğini ve sonunda da dönüp kendi gerçekliğini (mesela orman fakültelerini veya istatistik bürolarını) ürettiğini ileri sürdüm.

Bugün ormanların korunması için verilen mücadelede de aynı tarz temsilî araçlar/bilgiler kullanılıyor. Diğer bir deyişle, ormanlar kesilirken de korunur-

6 Bu yönetim araçlarını sadece modern devletlere atfetmek yanlış olur; yazıda da modern devlet yerine sadece devlet dememin sebebi bu.

ken de benzer bir sayısallaştırma iş başında. Sivil toplum örgütlerinin ve devlet birimlerinin hazırladığı raporlar benzer sayılar, grafikler içeriyor. Öne çıkarılan değişkenler elbette ki farklı; ama sömürgecilik tarihinin hemen her zaman bir koruma retoriği de doğurduğu düşünülürse; bu ikisi arasında tam anlamıyla bir zıtlık olmadığı düşünülebilir. Sayısallaştırma bir yandan belli örgütlerin (devlet olur, STK olur) etki alanını genişletiyor, bir yandan da bu sayılar ve haritalar kendine has bir konuşma alanı icat ediyor, kendi uzmanlık dilini ve kendi uzmanlarını besliyor.

Bir sonraki bölümde bütün bu sayısallaştırmanın sonuçlarından ve bu eğilimlere karşı verilen mücadelelerden bahsedeceğim. En sonda da kısaca Türkiye'ye ve bugünkü ekoloji mücadelelerine döneceğim.

Kamunun sahibi kim?

Garrett Hardin, 1968'de yazdığı Müştereklerin Trajedisi isimli meşhur makalesinde, ortak kullanıma açık alanların daha hızlı sömürüldüğünü, yok olduğunu ileri sürer. (Hardin, 1968). Bir mera düşünün, der. Her çoban, sürüsüne bir inek eklerse kendi kazancı bir inek artacak; ama zarar, yani meradaki otların azalması, bütün çobanlar arasında eşit dağılacaktır. Hardin'e göre böyle bir senaryoda herkes kendi çıkarını kovalayacak, çobanlar marjinal fayda hesabı yaparak sürüsüne daha fazla inek ekleyecek, bu da en nihayetinde meranın sonunu getirecektir.

Hardin'in itiraz ettiği asıl husus Adam Smith'in "görünmez el" fikridir. Smith, Ulusların Zenginliği isimli kitabında mealen şöyle der: Herkesin kendi çıkarını takip etmesi kötü değildir; şahsî menfaatler görünmez bir el vasıtasıyla bir şekilde toplumun ortak çıkarlarına hizmet edecektir (A. Smith, 1976 [1776]: 456). Hardin bu fikre katılmaz. Bu tarz bir özgürlük yerine, der, bazı zorlu seçimler yapmamız gerekir. Hardin'e göre önümüzdeki ihtimallerden biri müşterek alanları parselleyip özel mülk hâline getirmektir. Yahut kamusallaştırıp oraya kimin gireceği konusunda bazı düzenlemeler geliştirmek gerekecektir. Mesela bir açık arttırma ile kullanım haklarını zenginlere satmak yahut ormanı-merayı en iyi şekilde kullanacak ehil insanlara bırakmak, en olmadı bir çekilişle ilk gelene öncelik hakkı vermek tartışılması gereken seçenekler arasındadır (Hardin, 1968).[7]

Bu yazıda, Hardin'in kullandığı menfaat, birey, marjinal fayda, evrimin diğerleri aleyhine sürdürülen bir rekabetten ibaret olduğu gibi ideolojik olarak yüklü fikirleri tek tek ele alma imkânı yok. Antropoloji ve tarih aşırı biriktirmeye, rekabete ve hattâ bireye toplumların nasıl sınır çekebildiği hakkında bize birsürü başka örnek sunuyor, dolayısıyla herkes Hardin'in evrensel olduğunu varsaydı-

7 Hardin'in bu yazıyı yazmasındaki asıl sebep, nüfus artışı karşısında duyduğu endişedir. Nüfusun "aşırı" artmasına karşı önerdiği Malthusvari önlemler (Etiyopya'ya kıtlık sırasında yiyecek yardımı yapmamak gibi) en hafif tabirle ırkçılık kokar. O bağlamda bu yazı çocuk sahibi olmayı mülk, liyakat gibi bir şarta bağlamak, en azından bunu tartışmaya açmak gayesiyle yazılmıştır.

ğı ölçütlere göre (marjinal fayda) hareket etmiyor/edemiyor. Üstelik bazı sınırlayıcı düzenlemeler yardımıyla müştereklerin (Osmanlı'da cibal-i mubah alanların) hiç de yok olmak zorunda olmadığını, yerli halkların ormanları-suları özel teşebbüsten ve devletlerden çok daha iyi koruyabildiğini gösteren örnekler de var (Fratkin, 1997; bkz. McCay & Fortmann, 1996).

Burada öne çıkarmak istediğim husus şu: Devletlerin idare ettiği kamulaştırma (bu yönüyle müştereklerden farklı) ve özelleştirme, Hardin'de de görüldüğü gibi, birbirine zıt modeller olmayabilir. Bu ikisini benzer bir yönetim anlayışının iki farklı hâli olarak ele almak çoğu vakada daha uygun olacaktır. İki durumda da kullanım hakkının birinden birine transferi söz konusudur. Özel mülkiyette bu transferin kim lehine yapıldığı bellidir. Kamulaştırmada ise kullanım haklarının nasıl aktarıldığı genellikle daha girifttir; ancak tarihsel olarak devlet idaresi pek çok durumda belirli gruplara verilen imtiyazların önünü açan, kapitalizme geçişi kolaylaştıran bir kademe olarak iş görmüştür. Elbette ki kamulaştırmanın nasıl bir güzergâh izleyeceği politik mücadeleler tarafından belirlenir; ancak her durumda devletin aslî vazifesi, ormanın (ve doğal kaynak olarak düşünülen diğer varlıkların) kullanımı konusunda rekabeti azaltmak, kullanım hakkını önce tek elde toplayıp ardından belirli gruplara tevzi etmektir. Bu maksatla tasfiye edilen ilk grup, yine çoğunlukla ormandan faydalanan köylüler olmuştur. Sömürgecilik döneminde Hindistan ve Burma'nın ormanlarını koruma-kamulaştırma girişimlerinde başı çeken B.H. Baden-Powell 1873'te şöyle der: "Kişilerin veya grupların [Burma'daki] Britanya ormanları üstünde hak sahibi olması gibi bir durum olamaz. Ormanların ve ormanda yaşayan tüm varlıkların sınırsız tek sahibi devlettir" (aktaran Bryant, 1996: 172). Baden-Powell'in burada savunduğu devlet arazisi modeli, Britanya'nın sömürgeciliğine imkân tanıyan bir kamu arazisi fikrine dayanır. Altını çizmek istiyorum: Farklı coğrafyalardaki kamu topraklarının akıbeti konusunda baştan bir hüküm vermek kolay değil; ancak sayısallaşan, bir bilgi nesnesi hâline getirilen, kamu yararı adı altında kaynak transferi için kullanılan ormanları devlet idaresine almak zannedildiği kadar kuvvetli bir savunma hattı oluşturamayabilir; hattâ Britanya'nın kolonilerinde görüldüğü üzere ormanların devlete ait olması, sömürgecilik veya kapitalizmle ters dahi düşmeyebilir.

Devletleştirme sadece sömürgeci dönemle sınırlı kalmaz. Yine bir Britanya sömürgesi olan Hindistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra (1947) büyük kamulaştırma projeleri durmaz, aksine köylülerin aleyhine hız kazanır. Zira bağımsız ulus devletlerin kuruluşu, sömürgeci yönetim aklının tamamıyla yok edildiği anlamına gelmez; daha ziyade bir devir teslimden bahsetmek gerekir. Kurumlar, belgeler, bilgiler, arşivler bir rejimden ötekine süreklilik gösterir. Keza sömürgecilik döneminde ortaya çıkan fennî ormancılık prensipleri de milliyetçi elitler tarafından hemen hemen hiç değiştirilmeden devralınır. Bu tesadüfî değildir elbette, Batı'nın bilimini alıp içerde Batı'dan ayrı bir ulusal kültür

inşa etme projesi, bütün 3. Dünya milliyetçiliklerinde karşımıza çıkan ortak bir niteliktir (milliyetçiliklerdeki iç-dış ayrımı için Chatterjee, 1993). Dahası, Batı'dan ithal edilen teknoloji, bilim ve yasal mevzuat, son derece siyasî bazı mevzuların siyaset dışı bir alana çekilmesine, yani teknik bir meseleye dönüşmesine aracılık eder (Chatterjee, 1993 bilhassa 200-206 arası). Örneğin ormancılık farklı gruplar-sınıflar arasındaki bir paylaşım meselesi olarak değil; kamu yararı, kalkınma ve ilerleme gibi genelgeçer bazı kavramlar etrafında teknik bir mesele olarak ele alınır. Dolayısıyla yeni kurulan devletlerin yeni elitleri, sadece devlet aygıtını değil, belirli bir üretim mantığını ve tarihi de üstlenmiş olur. Amiyane tabirle, devletin sahipleri el değiştirse de devlet aklı (yasalar, polis, ordu, arşivleme teknikleri) muhafaza edilir.

Kuzey Hindistan'daki Chipko hareketi bu sürekliliği göstermek adına çarpıcı bir örnek sunar. Hareket, 19. yüzyılda İngilizlerin ormanları büyük bir hızla kesmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. O dönem herkesin ufak bir araziyi işleyip hayvancılık yaptığı bu toplumda, ormanlar hayvanların otlatıldığı, ilaç ve yiyecek temin edilen müşterek alanlardır. Ormana ruhânî güçler atfedilir; ayin için sunaklar yapılır. Fennî bir yönetim tarzı yoktur belki; ama içinde dev ağaçların olduğu bu ormanı istismar edenler, yine orada yaşayanlar tarafından cezalandırılmakta, ormana girişleri yasaklanmaktadır (Guha, 1990: 33-34). Diğer bir deyişle, yukarda Hardin'in bahsettiği gibi müşterek alanlar, ortaklığın şer lehine büküldüğü, marjinal faydanın bireysel ölçekte hesaplandığı yerler olmak zorunda değildir.[8] 1878 yılında ağaçların kesmekle bitmeyecek kadar çok olduğunu ileri süren sömürge hükümeti, ormanın belirli kısımlarına köylülerin girmesini yasaklar. Gerekçe olarak bu yasağın kamu yararına olduğu ileri sürülür. Buradan kesilecek ormanlar Hindistan demiryolu inşaatlarında kullanılacaktır. Bu maksatla köylülerin otlatma hakları kısıtlanır, orman yakarak yapılan tarım tümüyle yasaklanır. Bu yeni düzenlemeden sonra köylüler bazen açıkça bazen örtük şekillerde direnişe geçer. Yasaları ihlâl edererek hayvanlarını otlatmaya devam ederler. 20. yüzyılın başında, bir direniş şekli olarak kundaklama olayları baş gösterir. Bu tarz eylemler köylülerin ormana zarar verdiği kanaatini güçlendirse de aslında yaşanan daha ziyade bir paylaşım savaşı, devleti uzak tutma çabasıdır.

Yasal mevzuat, Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra da aynen korunur. Yeni devletin kalkınmaya, daha doğrusu paraya ihtiyacı vardır. Dünya Bankası'ndan alınan paralarla ormana yollar yapılır. Ağaç kesimleri artar. Özellikle asırlık ağaçlar kesilir. Fennî ormancılık el kitapları, asırlık ağaçların belli bir süre sonra biyokütle olarak fazla büyümediğini, o yüzden verimsiz hâle geldiğini yazar. Rotasyon usûlü ormancılıkta 40-50 yaş arasındaki ağaçlar

8 Bu noktada bir şerh düşmek istiyorum. Burada tamamen romantize edilmiş bir toplum hayali yok. Bahsedilen yerde kast sistemi yürürlüktedir. Kimin kimle evleneceği ve kimin hangi işi yapacağı, bir hayli katı şekilde buna göre belirlenir. Yine de ormanlar talan edilmez.

tercih edilir, çünkü büyüme (daha doğrusu biyokütle artışı) o noktadan sonra azalmaktadır. Daha fazla beklemek fayda getirmemektedir. Dolayısıyla binlerce canlıya yaşam kaynağı sunan asırlık ağaçlar, bu yeni fennî çerçevede kıymet görmez. Uydu görüntülerine göre bu sürecin sonunda eski ormanlık arazinin yarısı tamamen ağaçsız kalır, bir diğer %15'i ise kurumaya yüz tutar (Guha, 1990: 146).

Devletin bir yandan köylülerin ormanı kullanım hakkını yasaklaması, diğer yandan bir kriket sopası üreticisine lisans vermesi mücadeleyi tırmandırır. Köylüler ağaçlara sarılarak kesilmelerine engel olmaya çalışır. (Chipko, sarılmak demektir). Devlet yetkilileri hileye başvurur: Köyün erkeklerini bir toplantıya çağırıp aynı anda kesim ekibini ormana yollar. Bunu gören bir küçük kız çocuğu köyün kadınlarına haber verir; kadınlar kesim ekipleriyle ağaçların arasına girer. Kamplar kurulur, çadırlar açılır, şirketin özel güvenlik güçleriyle çatışmalar yaşanır (1970'ler). Zamanla Chipko hareketi uluslararası bir üne kavuşur; bir kadın hareketine dönüşür; başka mücadelelere ilham verir. Bugün Türkiye'de devam eden küçüklü büyüklü pek çok çevre direnişiyle Chipko arasında ortaklıklar kurmak mümkün. Keza Türkiye'deki ormanların devlet hakimiyetine alınması da oldukça zorlu bir süreç sonunda olmuş, köylüler devletin otoritesini sık sık ihlâl etmiştir (Çağlar, 2012: 58-59).

Toparlamak gerekirse ilerleme, kalkınma, büyüme, kamu yararı vb. kavramların, bir mücadele alanı olduğunu sürekli akılda tutmak gerekiyor. Her defasında şu soruyu yeniden gündeme getirmek lâzım: Bu ilerleme faaliyetleri kimin için icra ediliyor? Belli ki "bütün toplum", "herkes" gibi cevaplar var olan paylaşım mücadelesini daha ziyade hasıraltı etmeye yarıyor. İlerlemeyi/büyümeyi kimin tarif ettiği, kimin uyguladığı ve bu büyümeden en çok kimin fayda sağladığı oldukça önemli, tartışılması gereken sorular.

Türkiye'de millî ormancılık

Şu ana kadar bahsettiğim hususlar, Türkiye Cumhuriyeti (ve evvelinde Osmanlı) dönemindeki dönüşümleri anlamak için (kısıtlı da olsa) bir çerçeve sunuyor diyebiliriz.[9] Osmanlı döneminde ormanlar, çok uzun bir dönem devlet denetimi dışında kalan, *cibal-i mubah* (yani hakkında bir hüküm olmayan, devletin kontrol etmeye gayret etmediği) yerler olarak varlığını sürdürmüştür. Kereste ve diğer orman ürünleri çoğu yerde tahrirlere girmez, o yüzden bunlar hakkındaki bilgi bir hayli kısıtlıdır (Faroqhi, 2006: 79-80). Tersaneler, tophaneler için ağaçlar kesilir elbette, ama orman yönetimine dair sistematik bir bilgi üretilmez. Ormanların kullanımı, devlete belli bir pay ödemek durumunda olan

9 Bu kısımda Türkiye'deki ormancılığın seyrini detaylı olarak anlatmak gibi bir niyetim yok. (Bunun için bakınız Çağlar, 2012; Kemal, 1936). Ben daha ziyade yukarda sunduğum tartışmanın, Türkiye'de ormancılığın dönüşümü ile ne derece uyuştuğunu göstermek, ihtilâflı alanları öne çıkarmak istiyorum.

köylülere aittir (Faroqhi, 2006: 80). Bu durum 19. yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlar. 1857'de Tassy ve Stheme isimli iki Fransız uzman ülkeye davet edilir. Biri ormanların durumunu incelemek, diğeri Orman Yüksek Okulu'nu kurmakla vazifelendirilir (Demir, Çağatay, & Kırış, 2008). Yücel Çağlar, Osmanlı'nın son döneminde ormanlara karşı gelişen bu ilginin, Batılı büyük güçlere verilen kapitülasyonlarla beraber düşünülmesi gerektiğini belirtir. Ticarî faaliyet yürüten Batılı şirketler bu dönemde çeşitli vesilelerle ormanların kullanım hakkını da alırlar. Bunların belki de en bilineni Alman Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilendir. Sözleşmenin 22. maddesi şöyledir: "... Şirket demiryolu güzergâhının 20 km. çevresinde kalan ve imtiyaz hakkı kimseye verilmemiş tüm maden ocaklarının işletme hakkına sahip olacaktır. *Ayrıca şirket güzergâhın çevresindeki ormanları da ister odun isterse kömür için istediği gibi kullanabilecektir*" (aktaran Çağlar, 2012: 24). Bunun gibi başka antlaşmalar da vardır. Bu işlerde köylüler çalıştırılır. Bugünkü taşeron akitlerine benzer şekilde köylülere önce avans verilir, borçlandırılır; ardından verilen avans, temin edilen üründen faiziyle düşülür. Köylü bu ilişkiyi genellikle borçlu taraf olarak sürdürmek zorunda kalır (a.g.e.: 24). İleriki yıllarda uzmanlar gelmeye devam eder, onların teşvikiyle bir Orman Nizamnamesi (1870) yürürlüğe konur. Bu nizamname ile devlet ormanlarında izinsiz ağaç kesimi yasaklanır, bu suçlara ilişkin cezaî hükümler getirilir. Buna mukabil taahhüt ve özel teşebbüse verilecek imtiyazlar yoluyla buraların işletilmesi karara bağlanır. Bunu paylaşım mücadelesinin ilk emarelerinden biri olarak görmek mümkündür. Öncelikli amaç, ormanların ekonomik potansiyelini değerlendirmektir. Orman bilimci Ali Kemal Yiğitoğlu'na göre, ormanlar bu dönemde "hazineye para sağlamak maksadıyla insafsızca doğranır"(Yiğitoğlu'ndan aktaran Çağlar, 2012: 23).

Osmanlı yıkılır, yeni bir rejim kurulur; fakat ikisi arasında (pek çok farka rağmen) bir süreklilikten bahsetmek mümkündür. Cumhuriyet uzmanları, yabancı uzmanlardan farklı olarak "vatan", "millet", "ülkenin istikbali" derler (ki yabancılar onu da derler bazen bkz. Grove, 1997: 23-28); ama sonuçta onlar da ormanı bir üretim sahası olarak gören, denetimci-devletçi bir dil benimserler. Örneğin Osmanlı Orman Heyeti'nden Fransız Bricogne'nin raporundaki şu cümleler, tarihi değiştirilip Cumhuriyetin ilk yıllarından "Türk" bir uzmana atfedilebilir:

> İşe başladığımızda elimizde bir hiç vardı. Peki ne elde ettik? Üç milyon hektardan fazla bir arazi keşfolundu ve orman idaresinin emrine verildi. Orman İdaresi'nin şimdi bütçesi 700.000 franktır ve yıllık gelir 2.5 milyon franktır. Şayet bütün varidat toplanabilse bu adet iki misline çıkar. (Bricogne'un 1876 tarihli raporundan aktaran Kemal, 1936: 12)

Osmanlı'nın yıkılmasıyla beraber fennî ormancılık fikri daha da öne çıkar; ama bu defa ormanın korunması ve değerlendirilmesi daha ziyade millî bir me-

sele olarak ele alınır. Mustafa Kemal'in 1937'deki şu sözü Cumhuriyet idaresinin yaklaşımını özetler niteliktedir:

> Orman *servetimizin* korunması lüzumuna ayrıca işaret etmek isterim. Ancak bunda mühim olan koruma esaslarını, *memleketin türlü ağaç ihtiyaçlarını devamlı olarak karşılaması icap eden ormanlarımızı muvazeneli ve teknik bir surette* işleterek istifade etmek esasiyle makul bir surette telif etmek mecburiyeti vardır. (Giriş, Orman Fakültesi prof. ve doçentlerinin yazıları, 1951: 4; italikler benim)

"Memleketin" ağaç ihtiyacını "teknik" bir şekilde karşılamak sözünde vurgu yapılan iki söylemsel mevzinin altını çizmek gerekir. Bunlardan ilki, orman yönetimini siyasî değil, fennî ve yasal bir mevzu olarak konumlandırmaktır. Dolayısıyla ormanı kimin nasıl kullanacağı sorusuna, partiler üstü bir mahiyet kazandırılmaya çalışılır. Cumhuriyet Türkiye'sinin millî kaynaklarının yönetimi konusunda bir yazı kaleme alan Alman Franz Heske'nin önerileri şöyledir:[10]

> Bir memleketin orman politikası ve hele orman varlığının idamesi konusu hiçbir zaman politik icapların veyahut parti politikası mülâhazalarının objesi olmamalıdır... Zira ormanın uzun vadeli istihsâl müddeti ve birçok nesillere endirek şekilde fayda sağlıyan [böyle yazılmış] çeşitli kollektif hizmetlerinin –tıpkı bir din gibi– kısa vadeli günlük politikanın çok daha üstünde bir yeri vardır. (Heske, 1951: 8)

Bu teknik dilin güya apolitik, daha doğrusu politika üstü olma iddiasının kendisi son derece politiktir aslında. Toplumsal çatışma hatlarını birtakım "uzmanlara" havale etmeye ve ihtilafları bastırmaya yarar (Bu konuyu eleştirel şekilde ele alan önemli bir külliyat var. İki iyi örnek için bkz. Escobar, 1995; Ferguson, 1990, özellikle dokuzuncu bölüm). 1924 yılında "Türkiye'de Mevcut Bilûmum Ormanların Fennî Usulü İdare ve İşletilmeleri Hakkında" kanun çıkarılır. 1937 yılında 3116 sayılı "Orman Yasası" bilimsel ve teknik ormancılığın başlangıcı kabul edilebilir. Aynı yıl Orman Genel Müdürlüğü kurulur ve ona bağlı Devlet Orman İşletmeleri kurulmaya başlanır. Özetle ormancılık kendi kurumlarını, kendi uzmanlarını, kendi konuşma sahasını, kendi bilgi nesnesini ve elbette kendi bütçesini yaratır. Devletleri devlet yapan süreç tam da budur.

Orman yönetimiyle ilişkili diğer önemli söylemsel mevzi ise, ormana (dolayısıyla millî menfaatlere) zarar veren "cahil/bilinçsiz köylü" figürünün öne çıkmasıdır. Buradan hareketle köylülerin ormandan çıkarılması gereği üzerine konuşulur. Orman Fakültesi'nden Profesör Doktor Fikret Saatçioğlu "Memleketimizde Ziraatle Orman Arasındaki Mücadele ve İç İskân Zarureti" isimli yazısında, köylülerin ormana düşman olarak baktıklarını, ormanları içerden "kemirdikle-

10 O dönemin millîleşme çabalarında birçok "yabancı" uzmandan faydalanılır. Mimarlıktan eğitime, tarımdan kültüre kadar uzanan bir yelpazede, yeni Türkiye millî şuurunu "yabancıların" danışmanlığında edinmiştir demek çok da yanlış olmaz.

rini" ileri sürer (Saatçioğlu, 1951: 35-36). Nuri İlkmen ise bu köylere başka suçlar da isnat edip köylülerin başka yerlere nakledilmeleri gereğinin altını çizer:

> ... [Ormanlık alanlardan] köylerin kaldırılmasını programlı şekilde ele alıp düzenlemekte kat'î bir zaruret vardır... Zira bütün fenalıkların ve bütün tehlikelerin mihrakı hep bu noktadadır: [Alan] açma vardır, çünkü köy orman içindedir. Hayvan otlatması vardır, çünkü köy orman içindedir. Orman yangını vardır, çünkü köy orman içindedir. Kaçakçılık vardır, çünkü köy orman içindedir. O hâlde orman suçlarının neticelerini kökünden bertaraf edebilmek için, sebebi kaldırmak lâzımdır. (Orman Fakültesi Profesörü Ş. Nuri İlkmen, 1951: 26)

Bu cümleler karşısında köylülerin ormanlara hiç zarar vermeden yaşadığı pastoral bir anlatım kurmak doğru olmayacaktır (bkz. Selçuk, 2012). Ancak Anadolu'daki köylülerin taşeronlaştırıldığı bir emperyalist tarihten, devletlerin yaşam alanlarını kime rağmen nasıl sahiplendiğinden[11] ve yine devletlerin büyümesine elveren kaynak kullanımından bahsetmeden konuyu "yanlış hayatlar yaşayan" köylülere getirmek, topraklara el koymaya çalışan her türden iktidarın ortak stratejisi olagelmiştir. Dolayısıyla hem bu yazıda anılan sömürge yöneticilerinin hem de Türkiye'deki idare kademelerin konuyu buraya getirmesi hiç de tesadüfî değildir. Aşağıdaki alıntı, 1865 senesinde İngiltere'de Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'ne konuşan [Royal Geographic Society] James Wilson'a ait. O gün Güney Afrika yerlileri hakkında söylediklerini, bazı değişikliklerle bir Türk devlet yetkilisinden Türkiye'deki köylüler hakkında duymak mümkündür.

> [Orange] nehir yatağındaki felâketin baş sorumlusu orada yaşayan insanlar. Uzun yıllardır alışageldikleri ormanı yakarak arazi açma pratiği, kadim ormanlara ve keresteye zarar vermekte... Bu giderek artan musibet kontrol altına alınmazsa oradaki o verimli, üretken ve de nüfus-yoğun bölgeyi kaybedeceğiz... Kamuoyunun bu konuda eğitilmesi şart; ancak bu da yeterli değil. Başımızdaki musibet çok büyük ve bunun gelecekte bir büyük felaketle sonuçlanması çok olası. O sebeple kanunî otorite mümkün olan her durumda devreye sokulmalı, verilecek zararın önüne geçilmelidir. (*Güney Afrika'ya çoğunlukla Hollanda'dan göçmüş Afrikaan tabir edilen Beyazların kurmuş olduğu)* Boer Cumhuriyetlerinin ve Britanya kolonilerinin gerçek çıkarlarını korumak için, dağda bayırda anız yakmayı her mevsimde ve her koşulda yasaklayan çok sıkı uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. (Aktaran Grove, 1997: 21-22)

Wilson'ın bahsettiği musibetin kaynağı Güney Afrikalı Siyahlardır. Wilson, konuşmasının geri kalanına ormanın iklimi yumuşattığından, erozyonu engellediğinden bahsederek devam eder. Apartheid rejimine giden yol, toprakların, toprağı iyi yönetemediği düşünülen Siyahlardan kademe kademe "kurtarılmasından" geçer (Apartheid rejiminin kolonyal kökenleri için bkz. Thompson, 2001). Dil, bir koruma dilidir.

11 Bilhassa muhacirlerin ormanlara verdiği zarardan çok şikâyet edilir.

Burada bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Bahsi geçen iç iskân politikalarının veya arzu edilen bilimsel ormancılığın Türkiye'de tümüyle hayata geçirildiğini söyleyemeyiz. Bunda şüphesiz maddî yetersizliklerin veya siyasî koşulların etkisi bulunur. Örneğin siyasîler seçmenlerine karşı sert önlemler almaktan imtina eder. Yahut 1924'te hazırlanması karara bağlanan amenajman plânları 1963'te hâlâ bitirilemez; gelen hükûmetler önceki hükûmetlerin plânlarını çöpe atıp plânlamaya yeniden başlar vs. (Demir vd., 2008). Ancak yine de devletlerin maksadı öyle ya da böyle ormanı işletmektir. Kapitalist modern dünya sistemine geçmenin şiarı "geniş toprakları ... boş bırakmağa ve millî istihsali azaltmaya [kimsenin] hakkı yoktur," cümlesiyle özetlenebilir (cümleyi eden İlkmen, 1951: 21-22). Bu minvalde yapılan tartışmalar, ormanı korumakla ormanı işletmek arasındaki gerilime işaret eder, kendi hususî zıtlığını üretir: Ormanları özel teşebbüse mi bırakmak yoksa devlet eliyle mi işletmek gerekir? Türkiye'de özellikle ilk dönemler devletçi bir bakış açısının sahiplenildiği söylenebilir. Millî kaynakların özel mülke terk edildiği takdirde talan edileceği ileri sürülür. Şeref Nuri İlkmen şöyle yazar:

> [Devlet, ormanı sadece bir gelir kaynağı olarak telâkki etmez]... Halbuki özel müteşebbisler ne kadar mümkünse o kadar süratle ağacın para şekline girmesini isterler. İşte bu zihniyet ayrılığından ötürü de devlet ormanı daima hususî ormana nazaran verimlilik bakımından üstün gelmektedir... [Zaten] mutlak mülkiyet telâkkisi bugünkü [hukukî] görüşlere de uymamaktadır. (İlkmen, 1951: 19 ve 21)

Sermaye birikimin günümüzdeki şekliyse, sarkacı (yeniden) devletçilikten özelleşmeye doğru kaydırmıştır. Madenler, iletişim, ulaşım, hayvancılık gibi alanlarda devletin payı son yıllarda hızla azalmıştır. Benzer bir sürecin ormanlar için de işlemeye başladığını söyleyebiliriz. "Devlet ormanlarının" kullanım hakkı çeşitli vesilelerle özel teşebbüse aktarılmaktadır. Örneğin 5177 sayılı maden kanunu ile "orman, muhafaza ormanı, ağaçlandırma alanları, kara avcılığı alanları, özel koruma bölgeleri, milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtı, tabiatı koruma alanı, tarım, mera, sit alanları, su havzaları, kıyı alanları, sahil şeritleri, karasuları, turizm bölgeleri, alanları ve merkezleri ile kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgeleri, askerî yasak bölgeler ve imar alanları ile mücavir alanlarda" madencilik faaliyetleri mümkün hâle gelmiş, özel teşebbüsün bu alanlardan faydalanmasının önü açılmıştır (TBMM, 2004).

Bu süreçte ormancılığa ayrılan ödeneklerin şekli de değişir, proje anlayışı ağırlık kazanır. Artık alınan fonlar sürelidir, kısmîdir. Dünya Bankası, TEMA, Stora-Enso Forest Development şirketi, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Şirketi gibi devlet dışı-devlet üstü kurumlar ormancılığın idaresinde öne çıkar (Demir vd., 2008). Devletin etkisi sona ermez; ancak ormanı işletmenin yöntemleri değişir. Sermaye birikiminin hızı; döndürülmesi gereken borçların ve "halka hizmet" söylemlerinin devridaimi artar. "Devlet ormancılığından millet ormancılı-

ğına" veya " özel ormancılık" gibi sloganlar, bu dönemin karakterini belirler niteliktedir (Çağlar, 2008).

"Özelleştirme mi iyidir, yoksa kamulaştırma mı" şeklindeki tartışmadan bir nebze uzaklaşmak gerekir. Bir kere bu iki modelin tarihsel olarak farklı tezahürleri olmuş. Devletlerin ormanı her durumda koruduğu ileri sürülemez. Hele ki devlet eliyle tahrip edilen ormanlar bugün hâlâ gündemdeyken (Türkiye'nin Güneydoğusu – von Etten, Klasse, Jongerden, & de Vos, 2009). "Özel mülk tahripkârdır" iddiası da her zaman doğru değildir. Güney Afrika'da nüfusun %10'luk Beyaz kesimi, ülkedeki pek çok yeri özel mülk olarak (ve ırkçı saiklerle) parselleyerek "korumuştur", eğer mesele korumaksa... Ters örnekler de bulunabilir. Her ikisinde de kalkınma, ilerleme, kamu yararı, rasyonel işletme, yüksek hasıla, millî menfaat gibi kavramlar sermaye birikiminin ihtiyaçlarıyla koruma retoriğini bir araya getirir. Ancak ekonomik aklın kendisi veya ormanı yasanın/bilginin nesnesine dönüştüren süreçler söylemsel bir analize tâbi tutulmaz

Sonuç

Bu yazıda, bir paylaşım savaşının ormanlar üzerinden nasıl yürütüldüğünü anlatmaya çalıştım. Yazıdaki önemli çıkış noktalarından biri, ulus devletlerin kapitalist dünya sisteminin bir parçası olduğu fikriydi (Frank, 1975; Wallerstein, 1979, 2004). Buna göre "denetimsiz" alanların önce kapitalist ağlara (sayısallaştırmayla, yasal mevzuatla...) dahil edildiği, ardından üretilen artı değerin merkezlere aktarıldığı bir hareketin veçhelerini mercek altına aldım. Olabildiğince çok eşya üretmeye ve en hızlı şekilde tüketmeye programlı olan günümüz ekonomik modelinin, ağaçları, dereleri, madenleri nasıl metalaştırdığından, bu esnada nasıl bir bilme şekli ve nasıl bir idare aygıtı ortaya çıkardığından bahsettim. Ulus devletlerden oluşan dünya sisteminin bu aktarım yoluyla işlediği tezinden hareket ettim.

Coğrafî ve sınıfsal eşitsizlikler üreten bir süreç bu. Diğer bir deyişle, üretim ve tüketim faaliyetleri her yere ve herkese eşit şekilde dağılmıyor. Bu eşitsizliği muhafaza etmek için sürekli yeni düzenlemeler, söylemler, araçlar ve kimi zaman güç kullanmak gerekiyor. Bu süreçlerin Türkiye ve başka pek çok yerdeki yürütücüsü çoğunlukla devletler olmuş. Dolayısıyla bu yazıda önce sömürgeci bürokratik aygıtların, ardından ulus devletin bu dönüşümde nasıl rol oynadığını ele aldım. Bu mücadelenin (ve bu sırada kullanılan araçların/söylemlerin) tümüyle Türkiye'nin icadı olmadığını, sermaye birikim süreçlerinin bazı ortak temalar etrafında nasıl örüldüğünü gösterdim. Sömürgeciliğin maddî gereklilikleri ile korumacılığın birbiriyle nasıl karşı karşıya geldiğini; bu ihtilâfların sonra hangi yollarla (fennî idare, millî menfaat...) uzlaştırıldığını tartıştım. Diğer bir deyişle, tahrip ve koruma ekseninde ortaya çıkmış karmaşık bir anla-

tının, toprağın altının-üstünün metalaştırılması bağlamında nasıl kullanıldığını tahlil ettim.

Tahmin edileceği gibi bu yazıda bahsi geçen dönüşüm hikâyesini yumuşak bir geçiş olarak anlatmak yanlış olur. Orman köylülerinin izinsiz hayvan otlatma, ağaç kesme gibi dolaylı mücadelelerini yahut iş makinelerini engellemek, jandarmayla çatışmak şeklindeki doğrudan direnişlerini detaylı şekilde inceleme imkânım olmadı. Ancak bunlar önemli hikâyeler; sınıfsal yarılmaları anlamak için bu hatları takip etmek gerekiyor. İki de şerh düşmek kaydıyla... İlki, direnişin tek faili köylüler değil. Şehirde yaşayan yahut bir ayağı şehirde bir ayağı köyde olan insanlar; ilçeyi, kırsalı ve belki bir büyük şehri birbirine yaklaştıran yeni mekânsal direniş hatları ortaya çıkarıyor. Dolayısıyla Doreen Massey'in dediği gibi, sınıfsal ilişkileri okumak için coğrafî unsurların denkleme katılması gerekiyor (Massey, 2005). Mekândan (ama tek bir yerelden oluşmayan, farklı yerlere uzanabilen bir mekân bu) soyutlanmış bir sınıf, kendi başına bir direniş mevzii sunmuyor.

Düşülmesi gereken ikinci şerh ise direnişin barındırdığı sorunlarla alâkalı. Yeni mücadele hatlarının yekpare bir hareket olduğunu varsaymamak, köylü/yerel halk romantizminden sakınmak gerekiyor. Sinan Erensü'nün altını çizdiği gibi, "müştereklerin her sınıfı, statüyü, sosyal/kültürel arka plânı ve toplumsal cinsiyet pozisyonunu eşit ölçüde kucaklayabileceği yanılgısı" sorun yaratabilir. "Bir park, bir şehir, bir mahalle, bir yayla, bir dere ... müşterek hâliyle birçok eşitsizlik barındırır" (Erensü, 2014: parag. 7). O hâlde, siyaset sürekli mücadele verilmesi gereken bir alan. Önceden verili grupların otomatik olarak yürüttüğü bir seyri yok.

Korumanın yeni bir tarifine ihtiyaç var. Malûm, hem muhalif gruplar hem de muhalefetin sesini bastırmak isteyen devletler (ve şirketler) aynı kavrama başvurabiliyor. Çevreciliğin, orman sevgisinin, doğa koruyuculuğunun hangi ağızdan ne maksatla çıktığını takip etmek gerçekten zor. Ancak her durumda ormanları ve ekolojiyi korumanın yolu buraları insandan arındırmak; sadece uzmanların at oynatabildiği, anti-politik alanlara dönüştürmek olmamalı. Köylüleri taşeronlaştırmak, borçlandırmak; onları, yürütülmek istenen ekonomik faaliyetlerin ucuz iş gücü olarak görmek de yine kapitalizm kıskacından çıkamamak anlamına gelir.[12] Bu iki yöntemin farklı varyasyonları şu ana kadar şirketler veya devletler eliyle çeşitli şekillerde yürürlüğe kondu. Oysa daha en baştan toprağın, ormanın, meraların, derelerin neden özel mülk veya devlet idaresi dışında ele alınamaz hâle geldiğini sorgulamak gerekiyor. Ormanların, "millî şuuru zayıf" gruplar aleyhine istimlâk edilmesinin zorlu bir geçmişi var. Bu geçmişi analiz etmek, bilindik tartışmaların kendine yarayan zıtlığını (kamu-özel) bozmak açısından hayatî önemde.

Ormanla insan arasındaki ilişkinin şeklini değiştirmek mümkün müdür pe-

12 Türkiye'de "orman köylülerinin kalkındırılması" tabiri ile uzun yıllar amaçlanan bu olmuş.

ki? Herhalde bunun için önce soyut bir birim olarak hayal edilen ormanı yeniden parçalara ayırıp içindeki farklı varlıklara bir daha bakmak, bunlarla nasıl farklı türde ilişkilere geçebileceğimiz hakkında kafa yormak, daha doğrusu bu ilhamla işe başlamak gerekir. Oyun alanını ve kavramları dağıtıp yeni aktörlerle bir daha toplamak iyi bir çıkış noktası olacaktır (Latour, 2007). Bu çerçevede birtakım çevreci hassasiyetlerle hâlâ dile getirilen "doğayı olduğu gibi koruma" hayalleri yerine (kısıtlı bir ontolojinin ürünüdür bu, bakınız Raffles, 2002) yeni ilişkiler kurmanın anti-kapitalist hâlleri üstüne düşünmek; ilişkileri çeşitlendirmek, çoğullaştırmak mümkün olur. Her coğrafya için farklı bir ilişkilenme şeklinin önünü açmak, çeşitliliğe imkân tanımak ve en önemlisi her yere aynı idare mantığını dayamaya çalışan devlet aklından uzak durmak gerekir. Tarih, ama bilhassa antropoloji, bize diğer varlıklarla kurulabilecek bambaşka ilişkiler olduğunu anlatıyor. Böyle bir çaba, şu anki hâliyle "korumak" olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Adorno, T. ve M. Horkheimer (2002) *Dialectic Of Enlightenment: Philosophical Fragments*, Noerr, G.S. (der.), Stanford University, Stanford.

Ageron, C.R. (1991) *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present*, Hearst, Londra.

Arneil, B. (1996) *John Locke and America: The Defence of English Colonialism*, Clarendon, Oxford, İngiltere.

Arnold, D.J. (2006) *The Tropics and the Traveling Gaze: India, Landscape, and Science, 1800-1856*, University of Washington, Seattle.

Bryant, R.L. (1996) "Romancing Colonial Forestry: The Discourse of 'Forestry as Progress' in British Burma", *The Geographical Journal*, 162(2): 169-178.

Çağlar, Y. (2008) "Ormanlarımız 'Dün' Yandı, 'Bugün' de Yanıyor ve 'Yarın' da Yanacak", *Türkiye Ormancılar Derneği Orman ve Av Dergisi*, 84(4): 14-18.

Çağlar, Y. (2012) *Türkiye Ormancılık Tarihi*, ODTÜ, Ankara.

Chatterjee, P. (1993) *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University, Princeton.

Davis, D.K. (2004) "Desert 'Wastes' of the Maghreb: Desertification Narratives in French Colonial Environmental History of North Africa", *Cultural Geographies*, 11.

De Landa, M. (2000) "Biological History: 1700-2000 A.D.", *A Thousand Years of Nonlinear History* içinde, MIT, Massachusetts, 149-182.

Deleuze, G. (2006) *Foucault*, Continuum, Londra.

Demeritt, D. (2001) "Scientific Forest Conservation and the Statistical Picturing of Nature's Limits in the Progressive-Era United States", *Environment and Planning D: Society and Space*, 19: 431-459.

Demir, M., Çağatay, A. ve R. Kırış (2008) "Türkiye'de Orman Amenajmanının Geçirdiği Evrelerin Kısa Tarihçesi", Zeydanlı, U. ve H. Ülgen (der.) *Orman ve Biyolojik Çeşitlilik* içinde, Doğa Koruma Merkezi, Ankara.

Edgerton, R.B. (1989) *Mau Mau: An African Crucible*, Free Press, New York.

Erensü, S. (2014) "Müşterekler Siyasetini Düşünmek", http://www.millicografya.com/musterekler-siyasetini-dusunmek/, 08.02.2015.

Escobar, A. (1995) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton University, Princeton.

Faroqhi, S. (2006) *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı, Ankara.

Ferguson, J. (1990) *The Anti-Politics Machine: Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*, Cambridge University, Cambridge.

Fisk, R. (2011) *Büyük Medeniyet Savaşı: Ortadoğu'nun Fethi*, İthaki, İstanbul.

Foucault, M. (1979) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Penguin, Harmondsworth.

Frank, A.G. (1975) *On Capitalist Underdevelopment*, Oxford University, New York.

Fratkin, E. (1997) "Pastoralism: Governance and Development Issues", *Annual Review of Anthropology*, 26: 235-261.

Galeano, E. (1997) *Open Veins of Latin America: Five Centuries of the Pillage of a Continent*, Monthly Review, New York.

Grove, R.H. (1996) *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600-1860*, Cambridge University, Cambridge.

Grove, R.H. (1997) *Ecology, Climate and Empire: Colonialism and Global Environmental History, 1400-1940*, White Horse, Cambridge.

Guha, R. (1990) *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*, University of California, Stanford.

Hardin, G. (1968) "The Tragedy of the Commons", *Science*, 162: 1243-1248.

Heske, F. (1951) "Türkiye Ormancılığı Hakkında Bazı Prensipiyel Mülâhazalar", *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* içinde, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara.

İlkmen, Ş.N. (1951) "Orman İşletmeciliğinde Devletçilik Problemi ve Ormancılık Politikamızın Ana Davaları", *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* içinde, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara.

Kegel, B. (2013) *Die Ameise als Tramp: Von Biologischen Invasionen*, genişletilmiş baskı, DuMont Buchverlag, Köln.

Kemal, A. (1936) *Türkiye Ormancılığının Temelleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara.

Latour, B. (2007) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University, Oxford.

Latour, B. ve S. Woolgar (1986) *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*, Princeton University, New Jersey.

Locke, J. (2007) *Second Treatise of Civil Government*, http://ebooks.adelaide.edu.au/l/locke/john/l81s/, 02.02.2015.

Massey, D.B. (2005) *For Space*, SAGE, Londra.

McCay, B.J. ve L. Fortmann (1996) "Voices from the Commons: Evolving Relations of Property and Management", *Cultural Survival Quarterly*, 20.

Mitchell, T. (1991) *Colonising Egypt*, University of California, Berkeley.

Mitchell, T. (2001) *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, İletişim, İstanbul.

Mol, A. (2002) *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, Duke University, Londra.

Montaigne, M. de (1949) "Of Cannibals", Bates, B. (der.) *Selected Essays* içinde, Modern Library, New York.

More, T. (2014) *Ütopya*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Orman Fakültesi (1951) *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler*, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara.

Parekh, B. (1995) "Liberalism and Colonialism: A Critique of Locke and Mill", Nederveen, J. ve B. Parekh (der.) *The Decolonization of Imagination: Culture, Knowledge and Power*, Zed Books, New Jersey, 81-98.

Raffles, H. (2002) *In Amazonia*, Princeton University Press, New Jersey.

Robbins, R.H. (2002) *Global Problems and the Culture of Capitalism*, ikinci baskı, Allyn & Bacon, Boston.

Saatçioğlu, F. (1951) "Memleketimizde Ziraatle Orman Arasındaki Mücadele ve İç İskân Zarureti", *Orman Davamızın Çeşitli Yönlerine Dair İlmî Görüşler* içinde, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Ankara.

Scott, J.C. (2008) *Devlet Gibi Görmek: İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu?*, Versus, İstanbul.

Selçuk, D. (2012) "Çevresel (Ekolojik) Tarih Lensinden Osmanlı Tarihine Yeniden Bakmak", *New Trends in Ottoman Studies*, Girit Üniversitesi.

Seed, P. (1995) *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 1492-1640*, Cambridge University, Cambridge.

Smith, A. (1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Liberty Classics, Indianapolis.

Smith, M.L. (1973) *Ionian vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, Allen Lane, Londra.

Subrahmanyam, S. (1997) "Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia", *Modern Asian Studies*, 31(3): 735-762.

T.B.M.M. (2004) Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasını Öngören Kanun, 5177 § 3.

Thompson, L.M. (2001) *A History of South Africa*, Yale University, New Haven.

Todorov, T. ve A. Pagden (1999) *The Conquest of America: The Question of the Other*, University of Oklahoma, New York.

Von Etten, J., Klasse, A., Jongerden, J. ve H.S. de Vos (2009) "Türkiye Kürdistan'ında Kontrgerilla Stratejisi Olarak Çevre Tahribatı", *Toplum ve Kuram*, 1: 72-95.

Wallerstein, I. (1979) *The Capitalist World-Economy*, Cambridge University, New York.

Wallerstein, I. (2004) *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University, Durham.

Whitehead, R.B.F. ve N.L. (2000) *War in the Tribal Zone: Expanding States and Indigenous Warfare*, ikinci baskı, SAR, Santa Fe.

Zinn, H. (2014) "The Real Christopher Columbus", https://www.jacobinmag.com/2014/10/the-real-christopher-columbus/, 06.01.2015.

The Anatomy of a murder: Gender, media and violence

Z. SELEN ARTAN-BAYHAN

This study examines the ways in which the murder of Münevver Karabulut, which took place in 2009 in Istanbul and stayed in the headlines for several months, is covered by the Turkish press. By focusing primarily on the language of the news articles, as well as the templates used, the binary categories the killer and the victim are placed into, the messages carried onto the readers via the (sub)titles and/or the images, it argues that news articles include ideological propositions that construct "reality." The analysis of the news articles brings forth two important outcomes. First, while covering the murder case, the press simplifies both the murder and the parties of the murder by using binary oppositions. Hence, the case of violence, narrated through categories such as villain/angel, good/bad, normal/deviant and the personal characteristics of the parties involved, gets isolated and divorced from the social context. Second, binary categories the killer and the victim would be placed into are decided by the values and norms regulated by the chastity regime. Therefore, women having experienced similar forms of violence are distinguished based on where they stand vis-à-vis the thick border drawn by the chastity regime, and are either found innocent and defined as "virgin" or found responsible for what happened and defined as "vamp." A close examination of the news articles on the Karabulut case reveals that while she was placed into the "virgin" category in the aftermath of the murder, as her violation of the chastity regime came under attention over time, she was held responsible for her own murder by the press.

Keywords: Gender, binary oppositions, media, violence, news.

*

Coping strategies of unmarried women: "Parrying" unequal gender roles

KEZBAN ÇELİK - YASEMİN YÜCE TAR

"If you do not go to school, you would be ready to do your military service", "If you do not go to school, you would be ready to marry". The first threat is used for a young man whereas the second one is used for a woman in Turkey. The aim of both expressions is to achieve educational goals of a young woman or a man. Getting married, just like doing the military service for a man, is presented as something to be afraid of and is considered as a compulsory measure and a necessity for a young woman. This study explores never-married women, who took note of warning of their families and stayed in education. Although marriage in Turkey is still nearly universal, it is expected that numbers of never-married adults over age 30 will increase along with the later marriage trends. The study focuses on the experience of university graduates and professional women, between the ages 35 and 50, who have never been married. This qualitative, descriptive study draws upon 40 in-depth interviews (20 in Ankara and 20 in Samsun) to probe the reasons these women have never married and to explain their coping strategies in order to examine whether this decision emerges as an individual solution to some structural problems. The results of the study support that unmarried women are using several mutually non-exclusive coping strategies to defend their position: i) to protect fatalistic approach to marriage and the protection of the possibility of a marriage with love, ii) to ignore sexuality, be like a man, be like a sister, and finally iii) to focus on career/to create a limited social environment for themselves.

Keywords: Unmarried women, women and marriage, coping strategies of unmarried women.

*

Peasant, worker, dangerous: Gecekondus and the transformation of urban space in Turkish cinema

BURCU ŞENTÜRK

The peasants migrating to the city centers throughout the fast urbanization period in Turkey, started to build their own houses on mostly publicly owned empty areas to meet their housing needs due to the lack of social housing policies. These settlements were rarely seen in the 1940s, spreaded out faster in the 1950s and gecekondu (squatter) neighborhoods encircling the cities arose. As well as being the name of a physical structure, gecekondu has always been the name of a social phenomenon that formed a basis on which the newly emerged dichotomies in Turkish social structure can be discussed. Like all the other spatial and social issues, gecekondus and gecekondu dwellers didn't remain the same as in the day they emerged, but gone through a series of change. As a social phenomenon, gecekondu and

the spatial transformation in urban areas were reflected on the movies since the 1960s, in various forms. This article will discuss, how the gecekondus and the edges of the cities were reflected on movies, starting from the day they emerged up to today, and will lay emphasis on the analogy between the change in urban areas themselves and the change of Turkish movies' story telling forms on these two phenomena.

Keywords: Gecekondu, internal migration, Turkish cinema, urban transformation, urban space, social change.

*

Transition for the conventional supply chain to a modern one in the fresh food sector and small farmers becoming workers in their own fields

EBRU SEÇKİN

Since the 1990s, a major change in the retail sector has been the enlargement of organized retailing in both developed and developing countries, leaving the conventional retail sector behind. The fresh fruit and vegetable supply sector, which is the subject of this study, started to change regarding the actors, behaviors, and networks of relations with this new supermarket revolution. The middlemen and small-scale farmers in the traditional supply chain have been leaving their places in supermarkets' purchase strategy to large-scale farmers. The cause of this shift is the supplier having to have the power to meet a supermarket's demands in terms of many aspects, including quality, amount, and speed. The supply chain, which involves the supermarket, is called a modern supply chain. In the relevant literature, many studies have been conducted on the effects of this new system on small farmers in developing countries. In the context of Turkey, where most farmers are small farmers, this study will make a great contribution by drawing attention to the growth of organized retailing. Thus, the aim of this study is to analyze the current status in Turkey of the fresh fruit and vegetable supply chain, which is shaped by supermarkets and, particularly, how small farmers are influenced by this process. The dynamics discussed in this study were addressed from the perspectives of both buyers and suppliers. The findings were based on the study data collected in 2013 and 2014. In conclusion, the study provides clues about the structural contradictions between the small-scale production market, which is not completely standardized, and the large-scale standardized consumption market, as well as the change in the role of the middlemen related to these contradictions.

Keywords: fresh food supply chain, small-scale farmer, supermarket revolution, modern supply chain, Bursa.

*

Dichotomic production of private teaching institutions: Is it a public service or is it a societal problem?

NURETTİN ÖZGEN - NİLÜFER KÖŞKER

Private teaching institutions are private educational establishments that arouse out of the insufficiencies in the current educational system for more than half a century. Such institutions, in an exam-referenced educational system, have been structured, in a parallel way, to both formal and informal educational institutions in the process of training individuals and reintegrating them into the society. In the centralized exam-referenced educational system, students or individuals are always in the status of 'candidate'. In such a competitive process that was caused by demand and supply gap, individuals tend towards private teaching institutions regarded as an indispensable way to succeed in order to determine their social positions and to have an esteemed status. In addition to influences producing such tendencies, there are various reflections led by private teaching institutions. In this regard, it has been explored that private teaching institutions are multiple-ordered, dichotomized structures and, more importantly, are political productions with regard to their causes and effects. The main objective of this study is to unveil causes and effects of private teaching institutions and underline what kind of relations they have produced within school system. The study has been carried out by means of interview technique, one of qualitative designs. The working group, determined with a purposive sampling method, is composed of 35 participants, who have direct or indirect relationship with private teaching institutions. In the study, a semi-structured interview form developed by the researchers as a data collection instrument, has been put to use and the data obtained through the interviews have been analyzed via descriptive and content analysis method. According to research findings, it is revealed that opinions on private teaching institutions are categorized into six sub-headings (political, academical, social, institutional, economical, and physiological) and such thoughts are connected with multi-dimensional dichotomous productions.

Keywords: Private teaching institutions, central examination, education policies, ideological production, neoliberalism.

*

The challenge of peasants and goats for scientific forestry: Forest conservation from colonial empires to nation states

SEZAİ OZAN ZEYBEK

This article tackles the discourse of scientific forestry and forest conservation starting with its colonial past and onwards. It traces how, during the European expansion, a new field of expertise on forests emerged and how it was subsequently ad-

opted by nation states such as Turkey. The article consists of four parts. The first part deals with the early colonizers' quest for "unspoiled" lands and the Edenic search, which was supplemented by "land preservation", especially against the natives of invaded lands. Such "preservation" was effective in creating dependent economies in the colonies and it had a considerable impact on forests. The second part investigates how forests became an object of scientific knowledge, which was achieved by vigorous interventions of states in the forest areas in the name of preserving, monitoring, inspecting, mapping, and improving them. The overall effect of all these efforts was to put forests under the "rational" control of states and to make them the sole authority on those lands. The expansion of the states and the accompanying spatial arrangements meant a critical transformation of people's relationship with forests. The third part focuses on the transference of forest management from colonial governments to national ones. Hence, it looks at the perpetuation of specific techniques and discursive regimes. The final part is mainly about the advent of scientific forestry and forest conservation in the late Ottoman Empire and the new Turkish Republic (1850-1950). The main endeavor of this article is to illustrate how forests came to being as a *dispositif* and, by means of that, how they were immersed into capitalist forms of accumulation.

Keywords: Scientific forestry, forest conservation, environmental movements, colonialism, nationalism.

Yazarlara not

Toplum ve Bilim'e gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanması amacıyla başka bir yere iletilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazıları ile birlikte bir sayfayı geçmeyen İngilizce-Türkçe birer özet, açıklayıcı nitelikte anahtar sözcükler/keywords iletmelidirler. Ayrıca yazarlar, isimlerinin başına bir asteriks koyarak makalenin ilk sayfasının altında kendilerini ünvanlarıyla tanıtmalıdırlar.

Yazıların toplumbilim@iletisim.com.tr adresine word.doc olarak gönderilmeleri gerekir. Dergiye ulaşan yazılar en geç iki ay içinde hakem okurların da katkısıyla değerlendirilecek ve sonuç yazarlara yazılı olarak iletilecektir.

Biçim: Makalede diğer kaynaklara yapılacak göndermeler, ana metin içinde uygun yerlere parantez içinde yazarın soyadı, yayın tarihi ve sayfa no belirtilerek yapılmalıdır. Metin içinde aynı kaynaklara tekrar gönderme yapıldığında da aynı yöntem izlenmeli ve "age.", "agm." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır. Eğer yazarın adı metnin içinde geçiyorsa, yalnızca yayın yılını parantez içinde vermek yeterlidir; örneğin, "... İnalcık'ın (1985) belirttiği gibi...". Eğer yazarın adı metin içinde geçmiyorsa, hem yazarın adı, hem de atıfta bulunulan kaynağın yayın tarihi parantez içinde verilmelidir; örneğin, (İnalcık, 1985). Eğer sayfa numarası vermek gerekliyse, yazar adı ve yayın tarihinden sonra iki nokta üstüste konulmalı ve sayfa numaraları yazılmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985: 23-27). Eğer atıfta bulunulan kaynak iki yazar tarafından kaleme alınmışsa, her ikisinin de soyadları kullanılmalıdır; örneğin, (Lash ve Urry, 1987; 125-128). Eğer yazarlar ikiden fazlaysa, ilk yazarın soyadından sonra "vd." ibaresi kullanılmalıdır; örneğin, (İnalcık vd. 1985: 23-27). Eğer gönderme yapılan kaynaklar birden fazlaysa, aynı parantez içinde yazarların soyadları ve yayın tarihleri, aralarında noktalı virgül olacak şekilde sıralanmalıdır; örneğin, (İnalcık, 1985; Mardin, 1989; Poulantzas, 1979). Buradaki sırlama yazarların soyad-

larına göre alfabetik olmalıdır. Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, dipnotlar sadece ana metin içinde yer alması uygun görülmeyen notlar için kullanılmalıdır. Dipnotlarda yapılacak göndermelerde de yine ana metin içinde kullanılan yöntem izlenmelidir. Ana metinde ve dipnotlarda atıfta bulunulan tüm kaynaklar, yazının sonuna eklenecek "Kaynakça" içerisinde yer almalıdır.

Kaynakça: Kaynakçada sadece yazıda atıfta bulunulan eserler yer almalı ve bu eserler, yazarların soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eserinin kaynakçada yer alması halinde, her seferinde yazarın soyadı ve adının baş harfi tekrarlanacak ve sıralama, yazarın en son yayınlanmış çalışması en üste gelecek şekilde yapılacaktır. Yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla çalışması kaynakçada yer alacaksa, yayın tarihinden sonra "a, b, c" gibi ibareler konulmalı ve metin içinde de bu şekilde atıfta bulunulmalıdır. Kaynakçada yer alabilecek örnekler aşağıda belirtilmektedir:

Kitaplar:

Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985a) *The Urbanization of Capital*, Blackwell, Oxford.

Harvey, D. (1985b) *Conciousness and Urban Experience*, Blackwell, Oxford.

Derleme kitaplar:

Gregory, D. ve Urry, J. der. (1985) *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, Londra.

Dergilerdeki makaleler:

Johnson, L.C. (1994) "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture*, 1(1): 103-113.

Peet, R. (1985) "The social origins of environmental determinism", *Annals of the Association of American Geographers*, 75(2): 309-333.

Derleme kitaplar içindeki makaleler:

Massey, D. (1993) "Politics and space/time" Keith, M. ve Pile, S. (der.) *Place and the Politics of Identity* içinde, Routledge, Londra, 141-161.

Urry, J. (1989) "Sociology and geography" Peet, R. ve Thrift, N. (der.) *New Models in Geography* içinde, Unwin, Londra, 795-317.

Tezler, yayınlanmamış çalışmalar:

Şen, M. (1992) *Development of the Big Bourgeoisie in Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara.

Ayrıca kaynakçada yer alan çalışmalar Türkçe yayınlanmış ise, parantez içinde mutlaka belirtilmelidir.

Toplum ve Bilim

131

Bennafla-Heyman-Wilson-Schendel "Sınır"ı tartışmak: Yuvarlak masa söyleşisi **Green** Sınır araştırmaları: Alanla ilgili bazı düşünceler **Kaşlı** Türkiye-Yunanistan sınırının seçici geçirgenliği **Heck** Transit göçten ticarete: Türkiye'deki Kongolu göçmenler **Akyüz** Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve deneyimleri **Şenoğuz** Ahlaki ekonominin sınırları: Kilis'in kayıt dışı ekonomisi **Bozçalı** İran sınırında kaçakçılık, mahkeme süreçleri ve sınırın temsili **Özcan** Yüksekova'da bir "sınır kaçakçılığı" hikâyesi **Yıldız** Antep'in İran Pazarı, kaçağın emeği ve sınırötesiliği **Saltan** "Nehrin Öteki Yakası" **Gürkaş** İstisna hali olarak sınır: Mardin-Kızıltepe ikiz kampları **Azak** Muhafazakâr milliyetçiliğin bitmeyen davası: Ayasofya

132

Sezer Soykırım, yüzleşme, sorumluluk: Lemkin, Jaspers, Arendt **Maksudyan** 1895'ten 1915'e Ermeni çocuklar ve yetimler **Ekmekçioğlu** Yeni Türkiye'nin üvey vatandaşları **Öztan-Turan** Türkiye'de devlet aklı ve 1915 **Suciyan** Dört nesil: Kurtarılamayan son **Muti** 19 Ocak kuşağı ve bellek talepleri **Küçük-Özselçuk** AKP'nin kısmi tanıma siyaseti **Berk** Türkiye'de hukuk mesleğine Bourdieucü bir bakış **Balsoy** Osmanlı kadın ve toplumsal cinsiyet tarihçiliği üzerine **Dağlıoğlu** Diyarbakır'da soykırım nasıl örgütlendi? **Kaya** Hoşgörü mü? Yahudilik mi?

133

Tekin Adalet, pratik akıl, eylem: Bir Antigone okuması **Gürsoy** Sol popülizmin 1970'ler evreninden bir kesit **Birelma** Türkiye'de taşeron çalışma **Dinler** Gezi'nin sınırları **Yörük-Yüksel** Gezi eylemlerinin toplumsal dinamikleri **Adaman-Gürbüz-Karaman** Geç Osmanlı-Cumhuriyet tarihine alternatif bir yaklaşım **Parlak-Öztürk** AKP'nin 30 Mart seçimlerindeki cemaat söylemi **Türk** Adnan Hoca ve toplumsal cinsiyet temsilleri **Arun** Türkiye televizyonunda izleyici beğenilerinin analizi **Yücebaş** Sürgün üniversite: Taşrada üniversite sıkıntısı **Baykan** Post-İslamcılık: Siyasal İslam'ın değişen yüzleri

134

Balsoy Geç Osmanlı nüfus ve kadın bedeni politikaları **Arpacı** Türkiye'de alkol karşıtı düşünce ve hareket (1910-1950) **Sünbüloğlu** Güneydoğu gazilerinin rehabilitasyonu **Acara** Ergene Havzası'nda yönetimsizlik, kirlilik ve sağlık **Terzioğlu** Sağlık çalışanlarının gözünden Suriyeli çocukların sağlığı **Yılgür** Son dönem Osmanlı İstanbul'unda kent yoksulluğu **Bakırezer** İlhami Güler'in farklılıkçı cinsiyet adaleti anlayışına eleştiri **Çakıroğlu** İstanbul Dersleri'nin şehir ve şehirli kurgusu

135

Bulut-Ayteş Dijital emek, dijital kültür **Özmakas** İnsan sermayesinin kaynağı: Maddi olmayan emek **Kıyan** "Dijital kapitalizm"in iletişim alanındaki izleri **Kadayıfçı** Dijitalleşme ve mühendislik pratiğinin dönüşümü **Seçkin-Ökten** Türkiye'de çağrı merkezi sektörü **Akarçay** AleviWeb: Siberuzayda "sanal ve gerçek bir toplum" **Binark-Karataş-Çomu-Koca** Türkiye'de Twitter'da trol kültürü **Bulut** *Cyber-Proletariat* üzerine Nick Dyer-Witheford ile söyleşi **Ayteş** "Bilişsel kapitalizm": Tiziana Terranova ile söyleşi

136

Aykut Devr-i hürriyette istibdat hayaleti: 1908 Çırçır Yangını **Nacar** 20. yüzyılın başında Samsun limanında çalışmak **Dinler** Nurdan Gürbilek'in yapıtında biçim, içerik, ütopya **Dündar** Simgesel bir evrenin anlatısı olarak *Yeşil Gece* **Bekaroğlu** Coğrafya disiplini için bir dışsal tarih okuması **Şengül** İslâm antropolojisi çalışmalarında yöntem tartışmaları **Cemgil** Kapitalizmin krizi mi, ABD'nin liderlik krizi mi?

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002